

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

1/1973

Зміст

Ю. С. Голубушин, Ю. П. Лебедниський — Інтернаціоналізація економіки радянських республік	3
В. І. Богданович (Одеса), В. Т. Кулик, А. І. Уйомов (Одеса) — Про розвиток і практичне застосування системного підходу	10
Г. І. Горак — Про пізнавальне значення форм суспільної свідомості	17
Є. Г. Федоренко, О. І. Смольняков (Полтава) — Про специфіку професійної етики	26
В. С. Лутай — Мислені конструкти та логічне виведення знань	33
В. М. Свириденко — Процедури вимірювання та проблема точності знання	45
Н. П. Депенчук — Редукціонізм та проблема теоретизації біології	54
Ю. Г. Пономаренко — Теоретико-пізнавальні аспекти хімічного дослідження	64
Т. А. Коломієць — Просвітницький гуманізм творчості Гольбаха. До 250-річчя від дня народження мислителя	72
П. С. Дишлевий, В. І. Кузнецов — Міколай Коперник і сучасна фізична картина світу. До 500-річчя від дня народження вченого	82

Науове життя

П. Д. Ремезовський, Ю. Д. Прилюк — Утворення СРСР — торжество лєнінської національної політики	93
В. М. Мазур — Обговорення проблем соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму	97
І. П. Стогній — Республіканська конференція, присвячена 250-річчю від дня народження Г. С. Сковороди	98

Критика і бібліографія

О. Д. Кардаш, І. Є. Городиський — В. І. Леїн і методологічні питання сучасної науки	102
В. С. Пазенок — У боротьбі з антикомунізмом	104
В. Ф. Жмир — Актуальні проблеми розвитку соціалістичного суспільства	107
О. С. Онищенко — Гносеологічний аналіз релігійної буденної свідомості	109

Філософія і соціологія за рубежем

Л. К. Куліченко (Москва) — Антиісторизм раціовіталізму. Критичний аналіз філософсько-історичної концепції Ортега-і-Гассета	114
Г. А. Заїченко (Дніпропетровськ) — Л. Вітгенштейн і криза позитивістської методології пізнання	124

СОДЕРЖАНИЕ

Ю. С. Голубушин, Ю. П. Лебединский — Интернационализация экономики советских республик. В. И. Богданович (Одесса), В. Т. Кулик, А. И. Уёмов (Одесса) — О развитии и практическом применении системного подхода. А. И. Горак — О познавательном значении форм общественного сознания. Е. Г. Федоренко, А. И. Смольняков (Полтава) — О специфике профессиональной этики. В. С. Лутай — Мысленные конструкты и логическое выведение знания. В. М. Свириденко — Процедуры измерения и проблема точности знания. Н. П. Депенчук — Редукционизм и проблема теоретизации биологии. Ю. Г. Пономаренко — Теоретико-познавательные аспекты химического исследования. Т. А. Коломиец — Просветительский гуманизм творчества Гольбаха. К 250-летию со дня рождения мыслителя. П. С. Дышлевый, В. И. Кузнецов — Николай Коперник и современная физическая картина мира. К 500-летию со дня рождения ученого. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. И. Д. Рemezовский, Ю. Д. Прилюк — Образование СССР — торжество национальной политики. В. Н. Мазур — Обсуждение проблем социалистического интернационализма и советского патриотизма. И. П. Стогний — Республиканская конференция, посвященная 250-летию со дня рождения Г. С. Сковороды. КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ. А. Д. Кардаш, И. Е. Городиский — В. И. Ленин и методологические вопросы современной науки. В. С. Пазенок — В борьбе с антикоммунизмом. В. Ф. Жмыр — Актуальные проблемы развития социалистического общества. А. С. Онищенко — Гносеологический анализ обыденного религиозного сознания. ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ ЗА РУБЕЖОМ. Л. К. Куличенко (Москва) — Антиисторизм ративитализма. Критический анализ философско-исторической концепции Ортега-и-Гассета. Г. А. Заиченко (Днепропетровск) — Л. Витгенштейн и кризис позитивистской методологии познания.

CONTENTS

Yu. S. Golubushin, Yu. P. Lebedinsky — Internationalization of Economy of the Soviet Republics. *V. I. Bogdanovich* (Odessa), *V. T. Kulik, A. I. Uyomov* (Odessa) — On Development and Practical Use of System Approach. *A. I. Gorak* — On Cognitive Significance of Social Consciousness Forms. *E. G. Fedorenko, A. I. Smolnyakov* (Poltava) — On Specificity of Professional Ethics. *V. S. Lutai* — Thought Constructs and Logical Deduction of Knowledge. *V. M. Sviridenko* — Measuring Procedures and Problem of Knowledge Precision. *N. P. Depenchuk* — Reductionism and Problem of Theoretization of Biology. *Yu. G. Ponomarenko* — Theoretical and Cognitive Aspects of Chemical Research. *T. A. Kolomyets* — Enlightened Humanism in P. A. Holbach's Creative Work. On the 250th Anniversary of the Thinkers Birth. *P. S. Dyshlevy, V. I. Kuznetsov* — Mikolay Kopernik and Modern Physical Picture of the Universe. On the 500th Anniversary of Birth of the Scientist. **SCIENTIFIC LIFE.** *I. D. Remezovsky, Yu. D. Prilyuk* — The USSR Formation — Triumph of the Lenin National Policy. *V. N. Mazur* — Discussion of the Problems of Socialist Internationalism and Soviet Patriotism. *I. P. Stogny* — Republican Conference Dedicated to the 250th Anniversary of G. S. Scovoroda's Birth. **CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY.** *A. D. Kardash, I. E. Gorodisky* — V. I. Lenin and Methodological Problems of Modern Science. *V. S. Pazenok* — In Struggle against Anti-Communism. *V. F. Zhmyr* — Problems of Socialist Society Development. *A. S. Onishchenko* — Gnoseological Analysis of the Ordinary Religious Consciousness. **PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY ABROAD.** *L. K. Kulichenko* (Moscow) — Antihistorism of Ratiovitализм. Critical Analysis of Philosophical and Historical Conception Of Ortega y Gasset. *G. A. Zaichenko* (Dniepropetrovsk) — L. Witgenstein and Crisis of Positivistic Methodology of Cognition.

Інтернаціоналізація економіки радянських республік*

Закономірністю будівництва соціалізму і комунізму в багатонаціональній країні є поступова інтернаціоналізація укладу життя народів. У сфері економіки Союзу РСР це виявляється у тому, що поряд з розвитком продуктивних сил, піднесенням рівня комплексності господарства відбувається інтенсивне поглиблення загальносоюзного поділу праці. Наша країна перетворилася на єдиний народногосподарський комплекс, у якому братні республіки успішно співробітничать, доповнюючи одна одну.

Розвиток продуктивних сил нашої країни веде до розширення міжнародних економічних зв'язків. Економічне співробітництво і взаємодопомога народів СРСР виступають об'єктивною закономірністю соціалістичного суспільства, важливою умовою будівництва матеріально-технічної бази комунізму. Вони розвиваються в усіх галузях комуністичного будівництва.

Нові, складніші завдання комуністичного будівництва потребують дальшого поєднання зусиль усіх союзних республік, економічних районів, багатонаціональних трудових колективів. Творення комуністичних продуктивних сил, розгортання науково-технічної революції, підвищення ефективності суспільного виробництва вимагають концентрації матеріальних ресурсів, організованості і злагодженості дій усього радянського народу.

Усі народи нашої країни роблять свій внесок у спільну справу будівництва комунізму. І чим більший цей внесок, тим більша економічна могутність нашої Батьківщини. Історичний досвід свідчить, що жодна республіка не може успішно розвиватись без міцних зв'язків з іншими союзними республіками. Чим ближче до комунізму, тим інтенсивніше відбувається обмін матеріальними і духовними цінностями, кадрами, тим помітніші взаємовплив економік й інтернаціоналізація економічного життя.

Це наочно видно на прикладі Української РСР. Котру галузь її господарства не візьмеш, скрізь помітні плідні результати зв'язків з економіками інших республік. До того ж з розвитком продуктивних сил ці зв'язки посилюються. Ось, зокрема, як зріс вантажообмін УРСР із союзними республіками. Протягом 1961—1970 років увіз продукції з братніх республік збільшився на 40,8 процента, а вивіз з України на 36,4 процента. Українська РСР одержує різноманітну продукцію, необхідну для розвитку народного господарства, для планового матеріально-технічного забезпечення усіх його галузей, для задоволення постійно зростаючих потреб трудящих. Без цього були б неможливі соціалістичне розширене відтворення, швидкий і безперервний прогрес в усіх галузях економіки, виконання грандіозних планів капітального будівництва.

* Цією публікацією редакція відкриває серію статей фахівців різних галузей знання. Пропонована стаття може бути використана пропагандистами й слухачами мережі партійної освіти.

Досить сказати, що загальний обсяг увезеної продукції становить майже сьому частину всіх ресурсів промисловості республіки, а для окремих галузей увіз має ще більше значення. Так, за його рахунок формується переважна частина ресурсів нафтопродуктів і пиломатеріалів, майже половина — кольорових металів, понад п'яту частину — продукції хімічної промисловості, майже чверть — легкої і т. д.

Дедалі більше надходить машинобудівної продукції. Нею забезпечується значна частина потреб республіки. Ввозяться переважно ті види машин і устаткування, які або взагалі не виробляються або виробництво яких не задовольняє зростаючих потреб республіки. Наприклад. 1970 року було ввезено: вантажних автомобілів і автобусів понад 80 процентів, верстатів — 63,2; бульдозерів — 22,3; екскаваторів — 39,7; дизелів — 30,8; прокатного устаткування — 14,1; хімічного устаткування — 38,9; насосів — 52,0; холодильного устаткування — 20,7; електродвигунів (понад 10 квт) — 69,1; кабелю силового — 35,5 процента тощо.

Зростаючі потреби у чорних і кольорових металах покриваються не лише за рахунок власного виробництва. Внаслідок територіальної спеціалізації деякі види прокату надходять з інших республік. 1970 року на Україну було ввезено прокату чорних металів у 2,7 раза більше, ніж 1960 року. Характерно, що темпи ввозу прокату останнім часом перевищують темпи вивозу. До того ж, якщо 1960 року за рахунок міжреспубліканського ввозу задовольнялось 9,7 процента потреб республіки у прокаті, то 1970 року — вже 15 процентів. Україна одержує з братніх республік також кольорові метали, насамперед алюміній, цинк, свинець, мідний і латунний прокат.

Міжреспубліканські економічні зв'язки відіграють важливу роль у забезпеченні народного господарства Української РСР паливом і електроенергією. Республіка вивозить паливно-енергетичну продукцію, і водночас зростає обсяг нафти і нафтопродуктів, природного газу й електроенергії, одержуваних з інших республік.

1970 року за рахунок міжреспубліканських поставок Україна задовольняла внутрішні потреби в природному газі на 22,8 процента, у нафті — на 18,7; нафтопродуктах — на 60 процентів. З огляду на напруженість паливного балансу республіки зростатиме постачання їй палива й електроенергії, зокрема сибірського і середньоазіатського газу, а також електроенергії зі східних районів країни по лініях електропередач надвисокої напруги.

У загальному обсязі паливно-енергетичної продукції, що ввозиться, близько двох третин припадає на нафту і нафтопродукти. Через обмеженість власних ресурсів нафти і нафтопереробних потужностей (нині вони задовольняють менше половини потреби) переважну кількість необхідних нафтопродуктів Україна завозить з Поволжя, Північного Кавказу, Азербайджану, Білорусії, Казахстану, Грузії, Узбекистану. Поставки зростають з побудовою потужних нафтопроводів.

Високі темпи технічного прогресу, зокрема хімізації народного господарства, змушують збільшити ввіз продукції хімічної промисловості. Хоч як швидко розвивається хімічна промисловість республіки, вона не в змозі задовольнити потреби у деяких важливих видах продукції. Отож, на Україну надходять мінеральні добрива, сірчана кислота, сірка, деякі види пластмас, фенол, транспортерна стрічка, автомобільні шини, декоративні будівельні матеріали, фарби, лаки, поліетиленова плівка та ін.

Важливе значення для розвитку народного господарства Української РСР має продукція лісової, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості, одержувана з братніх республік. Через обмеженість

власних ресурсів і зменшення лісозаготівель потреби УРСР в лісо- і пиломатеріалах за рахунок власного виробництва задовольняються лише на одну п'яту, решта покривається за допомогою інших союзних республік. Основними постачальниками є райони РРФСР — Північно-Західний, Центральний, Волго-Вятський, Уральський, Західно-Сибірський. Продукція лісової і деревообробної промисловості надходить також з Білоруської РСР і республік Прибалтики.

Великий внесок роблять братні союзні республіки в розвиток сільськогосподарства України. Вони надсилають трактори, сільськогосподарські машини, меліоративну техніку, мінеральні добрива, засоби для боротьби з хворобами і шкідниками сільськогосподарських культур, сортове насіння, племінну худобу тощо.

Особливо слід відзначити міжреспубліканські поставки промислових і продовольчих товарів народного споживання. Вони складають значну частину всього обсягу продукції споживання республіки. Увіз товарів народного споживання істотно збільшує риночні фонди продукції підвищеного попиту, поліпшує структуру роздрібного товарообігу, сприяючи якнайповнішому задоволенню потреб трудящих. Нині на Україну завозиться 69,7 процента бавовняних тканин, 53,5 — шерстяних, 63,9 — лляних, 52,7 процента шовкових. У 1970 році порівняно з 1960 роком увіз на Україну швейних виробів зріс більш ніж у чотири рази, трикотажних виробів — майже у 17 разів. За рахунок ввозу забезпечується понад третину потреб республіки у товарах культурно-побутового призначення.

Одним із основних факторів прискорення економічного і науково-технічного прогресу, підвищення ефективності суспільного виробництва є взаємний обмін результатами творчої праці. Міжреспубліканські економічні зв'язки сприяють раціональній спеціалізації народного господарства УРСР у системі загальносоюзного поділу праці, концентрації сил і засобів на вирішальних ділянках економіки і найважливіших напрямках науково-технічного прогресу. Тим самим створюються умови для інтенсифікації суспільного виробництва і зростання матеріального і культурного рівня життя трудящих.

Плідне співробітництво УРСР з братніми союзними республіками здійснюється в різноманітних формах. Основні з них — виробничі зв'язки через взаємні поставки машин, устаткування, палива, сировини, матеріалів, через кооперовані поставки вузлів і деталей, литва, поковок, штамповок; торговельні зв'язки по каналах державної і кооперативної торгівлі, а також через колгоспний ринок; науково-технічне співробітництво і взаємний обмін кадрами; взаємодопомога у будівництві промислових підприємств й інших народногосподарських об'єктів; обмін передовим виробничим досвідом і соціалістичне змагання між областями, районами, колективами підприємств братніх союзних республік; співробітництво у підготовці кваліфікованих кадрів для народного господарства тощо.

Українська РСР підтримує міцні економічні зв'язки з усіма союзними республіками. Проте чільне місце належить Російській Федерації. На РРФСР припадає близько трьох чвертей обсягу міжреспубліканського вантажообміну. До того ж частка цієї республіки у ввозі значно вища, ніж у вивозі (відповідно 85,6 і 63,3 процента у 1970 році). Звідти на Україну надходить різноманітне устаткування для різних галузей промисловості, верстати, легкові та вантажні автомобілі, хімічні продукти, одяг, взуття, тканини, продукція лісової і деревообробної промисловості, нафта і нафтопродукти, трактори, прокат чорних металів, магнетит, колчедан, рибопродукти та ін.

Друге місце посідає Білоруська РСР, яка за роки Радянської влади перетворилася на високорозвинуту індустріальну республіку з сучасною автомобільною, тракторною, радіотехнічною, хімічною, нафтопереробною, текстильною, деревообробною, взуттєвою промисловістю. Лише один Мінськ надсилає трактори й усявлені великовантажні МАЗи, електронні обчислювальні машини й велосипеди, радіоприймачі, телевізори, годинники, електротовари тощо. Десятки підприємств інших міст Білорусії відвантажують на Україну верстати, силосозбиральні комбайни, пило- й лісоматеріали, штучний шовк, папір, картон, етиловий спирт, килими, холодильники, пирососи та багато інших виробів. Білорусії належить важлива роль у поставках в нашу республіку промислових товарів народного споживання.

Не залишається у боргу й Україна: звідси надходить майже половина всієї продукції, що завозиться у БРСР.

Щедро ділиться з Україною Молдавія. Вона — третя в усьому міжреспубліканському вантажообміні УРСР. Характерно, що останнім часом поряд з такими традиційними товарами, як овочеві консерви, виноград, вина, вовна дедалі більшого значення в експорті Молдавії набуває промислова продукція, як от: садовиноградні трактори, верстати, силові трансформатори, кабельні вироби, устаткування для виноробної промисловості. Шахти і хімічні підприємства УРСР оснащено вибухобезпечними електродвигунами тираспільського заводу «Електромаш».

У міжреспубліканських економічних зв'язках УРСР зростає частка прибалтійських республік. На Україну припадає 29 процентів загального вивозу промислової і сільськогосподарської продукції Латвійської РСР, 16 процентів — Литовської, 12 процентів — Естонської.

Стрімкими темпами розвиваються економічні зв'язки України з Казахстаном і республіками Середньої Азії. Вантажі з України — це гірничошахтне і металургійне устаткування, прокат чорних металів, трактори, сільськогосподарські машини, вантажні автомобілі, технологічне устаткування для харчової промисловості, цемент. Казахська РСР постачає Україні чорні метали, мідний концентрат, свинець, латунний прокат, вовну, сухофрукти. Республіки Середньої Азії — сірку, бавовник, шовк-сирець, бавовняну і шерстяну пряжу, бавовняні тканини, килими, каракуль, сухофрукти тощо. Чимдалі зростає вивіз з середньоазійських республік машин і промислового устаткування.

З того, що надходить на Україну з республік Закавказзя, можна назвати нафту і нафтопродукти, кольорові метали, труби, вантажні автомобілі, електровози, електротехнічні вироби, прилади, автомобільні шини, цитрусові, чай, устаткування для хімічної, легкої і харчової промисловості, металургійне устаткування, парові турбіни, екскаватори, бульдозери, різноманітну хімічну продукцію, м'ясо, масло, овочі. У міжреспубліканському вантажообміні цих республік значний відсоток припадає на Українську РСР.

Однією з характерних ознак творення матеріально-технічної бази комунізму є те, що спорудження гігантських електростанцій, великих промислових підприємств, магістральних нафто- і газопроводів, надпотужних ліній електропередач, транспортних магістралей, великих зрощувальних каналів зробилося загальною, кровною справою усіх народів Радянського Союзу. Це можна вважати символом спільної творчої праці багатонаціональної сім'ї будівників комунізму. У братерському співробітництві споруджувалися найбільший у світі нафтопровід «Дружба», який прокладено по територіях трьох республік — РРФСР, України й Білорусії, енергетичні гіганти на Дніпрі, Волзі, Єнісеї. Усі союзні республіки брали участь у зведенні найважливіших новобудов України.

Найбільші досягнення, усе, чим пишається український народ, — це результат спільної творчої праці трудящих Радянського Союзу.

Можна без перебільшення сказати, що велетні енергетики, металургії та хімії на Україні будувала уся країна. Київську комсомольську ГЕС споруджували досвідчені будівельники і монтажники, які зводили Куйбишевську, Волгоградську, Каховську, Свірську гідроелектростанції та інші будови всесоюзного значення. Великий досвід, прогресивні методи і прийоми праці вони передавали молоді, що прийшла по комсомольських путівках. Разом з українцями тут працювали представники 32 національностей. Устаткування для Київської комсомольської ГЕС постачали десятки заводів Радянського Союзу. Повсякденна взаємодопомога радянських народів якнайяскравіше виявилася під час спорудження підприємств хімічної промисловості, які потребували складного й різноманітного устаткування.

Дедалі більшого розмаху набирає участь інших республік у новобудовах України у дев'ятій п'ятирічці. Найважливіші з них — атомна електростанція у Чорнобилі, Дніпрогес-II у Запоріжжі, Вуглегірська ДРЕС, нові шахти Донбасу, Криворізький металургійний завод, стан «3600» на «Азовсталі», Дніпровський гірничозбагачувальний комбінат у Кременчуку, хімічний комбінат і комбінат штучного волокна у Черкасах, комплекс підприємств по виробництву тракторів Т-150 у Харківській області, Кібернетичний центр АН УРСР та ін. Неоціненна дружня допомога у спорудженні капітальних об'єктів, які прислужаться дальшому розвитку сільського господарства УРСР. З різних міст РРФСР, Білорусії, республік Прибалтики і Закавказзя надходить техніка і устаткування для Каховської зрошувальної системи, Північно-Кримського каналу, Фрунзенської зрошувальної системи на Дніпропетровщині, Калитянського відгодівельного комплексу на Київщині.

У період побудови комунізму зростає значення соціалістичного змагання між колективами промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, районів, міст і областей союзних республік нашої країни. Це — могутній засіб розгортання творчої ініціативи трудящих, формування соціалістичного колективу, виховання патріотизму й інтернаціоналізму.

Повсякденний обмін передовим досвідом, взаємне збагачення досвідом під час масового соціалістичного змагання стало життєвою необхідністю і важливим фактором підвищення продуктивності праці.

Глибоке коріння у дружби і соціалістичного змагання двох «кочегарок» — Донбасу і Карагандинського вугільного басейну. Коли партія поставила завдання створити третю вугільну базу, гірники молодого басейну звернулися по допомогу до свого старшого брата Донбасу.

Понад 45 років дружбі і співробітництву Донбасу і Кузбасу. Колективи комбінатів «Донецьквугілля» і «Кузбасвугілля» укладають спільні угоди на соціалістичне змагання. Поставивши свій підпис під черговим договором, уславлений шахтар Кузбасу Герой Соціалістичної Праці М. Путра сказав про успіхи своїх земляків: «Певен, що велика заслуга в цих досягненнях і наших друзів по змаганню — українських шахтарів. Їхнє дружнє плече ми відчуваємо протягом усіх 45 років нашого співробітництва»¹.

Розгортається змагання між металургами України і братніх республік. Українські майстри завжди робили свої досягнення здобутком друзів з Уралу, Казахстану, Череповця й самі запозичили чимало цінного.

¹ «Радянська Україна» від 30 грудня 1971 року.

Давня дружба єднає колективи мартенівських цехів «Запоріжстали» і Череповецького металургійного заводу. Вона виявляється насамперед у традиційному змаганні, товариській взаємодопомозі, взаємною збагаченні досвідом. Співробітництво металургів дає чудові плоди, розкриває нові виробничі можливості. Наприкінці 1971 року під час перебування делегації череповецьких сталеварів у Запоріжжі за традицією відбулася плавка дружби. Трьома всесоюзними рекордами відзначена ця подія: плавка тривала 1 годину 35 хвилин, зйом сталі з квадратного метра поду печі становив 57,41 тонни, продуктивність агрегату на годину досягла 151,2 тонни².

Не одну плавку дружби зварили грузинські металурги на заводах Єнакієва, Жданова. На честь міцної дружби з українськими металургами одну з вулиць Руставі названо вулицею Донецьких металургів.

Традиційним стало соціалістичне змагання нафтовиків Азербайджану з гірниками Донбасу, нафтопереробників бакинських заводів імені А. Караваєва та імені XXII з'їзду КПРС з колективом Одеського нафтопереробного заводу, видобувачів «Леніннафти» з українськими колегами з Борислава. Міцна трудова дружба єднає нафтовиків Татарії й України.

Шляхи дружби пролягли між українськими й російськими хіміками. Вивчати передовий досвід підприємств Донбасу, Придніпров'я, Західної України не раз приїздили представники Російської Федерації. Чимало цінного запозичили також українські хіміки у своїх російських колег. Трудівники орденоносних Київського та Клинського комбінатів хімічного волокна уже тридцять років підтримують міцні контакти. Це сприяє успішному виконанню виробничих програм, технічному прогресові, поліпшенню якості продукції і зниженню її собівартості. Минулої п'ятирічки кияни забезпечили приріст продукції на 36,7 процента, продуктивність праці підвищилась на 33,8 процента. Характерно, що протягом останніх трьох років увесь приріст продукції здійснюється за рахунок підвищення продуктивності праці. Великі досягнення також у хіміків Клина. За роки восьмої п'ятирічки вони збільшили обсяг реалізованої продукції на 25 процентів, продуктивність праці зросла на 44,6 процента. У жовтні 1971 року було підписано договір про соціалістичне змагання між двома підприємствами за дострокове виконання завдань дев'ятої п'ятирічки. Він передбачає постійну взаємодопомогу у розв'язанні технічних питань, обмін досвідом і передовими методами праці³.

1966 року представники трьох хімкомбінатів — Северодонецького, Новомосковського і Щокінського — на спільних зборах активу взяли колективні соціалістичні зобов'язання на честь 50-річчя Великого Жовтня. Так започаткувалося змагання, яке триває досі і приносить прекрасні плоди.

Слід сказати, що 37 організаційно-технічних заходів, впроваджених на Щокінському хімкомбінаті, знайшли застосування й на Северодонецькому і Новомосковському. Водночас на Щокінському хімкомбінаті до своїх заходів додали запозичені в українських хіміків. У результаті на всіх трьох підприємствах зросла продуктивність праці, поліпшилась якість продукції, знизилась її собівартість.

Життя дає багато інших яскравих прикладів соціалістичного змагання, взаємної допомоги, дружби і співробітництва. Ще в роки першої п'ятирічки поріднилися тракторобудівники Харкова і Волгограда. Зараз колектив ХТЗ готується до випуску нового трактора Т-150. Потужність

² Див. «Труд» від 12 січня 1972 року.

³ Див. «Вечірній Київ» від 12 жовтня 1971 року.

його буде удвічі вища, ніж тих, що випускалися на заводі дотепер. Волгоградці допомагають харків'янам і водночас беруть на озброєння їхні здобутки в боротьбі за технічний прогрес.

У міцній співдружності працюють сільські трудівники Радянської України із землеробами, тваринниками й механізаторами братніх республік. Ідеї братерської взаємодопомоги лежать в основі договорів про соціалістичне змагання українських хліборобів з хліборобами Росії, Молдавії, Білорусії, Грузії та інших республік. Вони цікавляться зобов'язаннями один одного, ходом їх виконання, обмінюються передовим досвідом. Творча організація змагання допомагає хліборобам Київщини і Підмосков'я вирощувати високі врожаї.

Масове, дійове соціалістичне змагання — велика рушійна сила у створенні матеріально-технічної бази комунізму. За своїм характером воно давно вже зробилося інтернаціональним, служить могутньою підмогою піднесення промислового і сільськогосподарського виробництва в усіх радянських республіках, невичерпним джерелом багатьох славних починів.

* * *

Создание коммунистических производительных сил, развертывание научно-технической революции, повышение эффективности общественного производства требуют концентрации материальных ресурсов, организованности и согласованности действий всего советского народа. Экономическое сотрудничество и взаимопомощь народов СССР выступают объективной закономерностью социалистического общества, важнейшим условием строительства материально-технической базы коммунизма.

В статье на примерах развития экономики Украинской ССР рассматривается процесс интернационализации экономической жизни советских республик, отмечается усиление межреспубликанских экономических связей.

В период строительства коммунизма возрастает значение социалистического соревнования между коллективами промышленных предприятий, колхозов и совхозов, районов, городов и областей союзных республик. Это — важное средство развертывания творческой инициативы трудящихся, формирования социалистических коллективов, воспитания патриотизма и интернационализма.

Про розвиток і практичне застосування системного підходу

У процесі свого розвитку народне господарство пройшло низку стадій. На кожній з них першочергове значення мали різні завдання, методи розв'язання яких були пов'язані з використанням даних відповідних наук. Так, у період складання плану Державної комісії у справі електрифікації Росії, коли В. І. Ленін висунув лозунг «Комунізм — це Радянська влада плюс електрифікація всієї країни», найважливішим для народного господарства було розв'язання проблеми електротехніки і розробка пов'язаних з нею розділів теоретичної фізики. Далі пошуки нових родовищ корисних копалин привели до зростання ролі геології. Ще пізніше, коли на порядок дня стало використання атомної енергії у народному господарстві, вперед вийшла атомна фізика. Піднесення сільського господарства великою мірою сприяє успіхам біології. Розвиток хімічної промисловості підвищив роль хімії. Зазначимо, що фізика і хімія, геологія і біологія — усе це науки, що класично склалися задовго до науково-технічної революції. Застосування їх у народному господарстві означало використання уже відомих їхніх положень або розвиток нових розділів.

Нині, у період розгортання науково-технічної революції, потреби розвитку народного господарства викликають до життя досі не відомі науки. Такою є насамперед кібернетика. Специфіка її полягає передусім у тому, що якщо класичні науки могли більш-менш чітко вирізнити ту частину світу, яка є предметом їхнього дослідження (наприклад, геологія — надра землі, біологія — живі істоти і т. д.), то для неї це важко. Сфера її інтересів обіймає і живі організми і суспільство, електронно-обчислювальні машини і процеси передачі повідомлень. Однак скрізь її цікавить певний тип відношень — управління і контроль.

Така універсальність кібернетики забезпечила можливість широкого її застосування у розвитку народного господарства. Зовсім недавно на електронно-обчислювальні машини дивилися як на дивину, а тепер вони уже працюють на багатьох підприємствах. Лозунг кібернетизації народного господарства звучить не менш переконливо, ніж лозунг електрифікації або хімізації.

Дальший розвиток народного господарства СРСР потребує різкого збільшення насиченості його електронно-обчислювальними машинами. За підрахунками академіка В. М. Глушкова, щоб розв'язати завдання, які виникають у нашому народному господарстві, у найближчий час треба не менше 10 тисяч таких машин. Однак саме по собі використання їх ще не означає автоматичного розв'язання усіх проблем, що постають у процесі управління народним господарством. У деяких випадках воно не дає очікуваних наслідків без комплексної організації усєї системи загалом, що становить центральну ідею нового наукового напрямку — системології.

Щоб досягнути найліпшої організації управління народним господарством (а це сьогодні є актуальним завданням), конче потрібно за-

безпечити дальший розвиток науки і використання її результатів на практиці.

У Звітній доповіді ЦК КПРС ХХІV з'їздові КПРС на це питання було звернуто особливу увагу. «Наука серйозно збагатила теоретичний арсенал планування, розробивши методи економіко-математичного моделювання, системного аналізу та інші. Треба ширше використовувати ці методи, швидше створювати галузеві автоматизовані системи управління, маючи на увазі, що в перспективі ми повинні створити загальнодержавну автоматизовану систему збирання й обробки інформації»¹.

Дамо коротку інформацію про предмет і основні завдання нової наукової дисципліни — «системний аналіз».

Системний аналіз виник у 40—50-х рр. як метод розв'язання взаємопов'язаних одна з одною проблем спочатку у військовій сфері, а потім і в промисловості. Тому його основна мета — забезпечити цілісний, всебічний підхід до розв'язання складної проблеми. В основі системного аналізу лежить поняття системи, за допомогою якої забезпечується врахування усіх обставин. При цьому застосовується кількісне порівняння усіх альтернатив для того, щоб мати можливість здійснити вибір найліпшого у певній ситуації розв'язання. Оцінки альтернатив відбуваються за різними критеріями, скажімо, за критерієм вимірності, ефективності та надійності.

Головну роль у системному аналізі відіграють теоретичні побудови, засновані на таких загальних поняттях, як «зв'язок», «відношення», «властивість», «процес» і т. д. Застосовується він, наприклад, для того, щоб розв'язати такі проблеми, як встановлення взаємодії між наукою, технікою і суспільством, забезпечення людства їжею, та інші цілком загальні «тотальні» проблеми. Системний аналіз, який використовує поняття системи і системного підходу, є частиною більш широкого класу системних досліджень, методологія яких за останні роки дістала значний розвиток у Радянському Союзі².

Розвиток системних досліджень неминуче приводить (як буде показано далі) до створення науки, яка пов'язує загальне і спеціальне. Такою наукою і є системологія. Мета системології полягає у розробці ефективних методів (прийомів, правил, процедур) опису, аналізу, синтезу і побудови систем.

Щоб краще зрозуміти її проблеми і методи, доречно уявити її загальну структуру, в якій можна вирізнити принаймні три розділи.

1. Методологія системології. Методологічною основою системології є розвинута в працях основоположників марксизму-ленізму матеріалістична діалектика, особливо в тому її аспекті, в якому вона виступає як учення про всебічний зв'язок³. Одне із завдань цього розділу системології полягає у тому, щоб досягти потрібної погодженості філософських, методологічних ідей з конкретними науковими теоріями систем і в дальшому розвитку, обґрунтуванні філософського категоріального базису.

¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, стор. 77.

² Зб.: Проблемы методологии системного исследования. М., 1970; зб.: Системные исследования. М., 1969; Системные исследования, М., 1970; Системные исследования. М., 1971.

³ Див.: Г. Я. Портнов, Л. М. Сумарокова, А. І. Уйюмов. Деякі методологічні питання загальної теорії систем. «Філософська думка», 1971, № 1.

2. Теоретичні засади системології — загальний формальний апарат і мова, застосовна до всякої конкретної системної теорії, загальна теорія систем і математичні основи логіки, алгебри, аналізу, організації систем.

3. Прикладна системологія — системний аналіз, синтез, організація конкретних систем (фізичних, технічних, соціальних і т. д.).

Спинимося спочатку на методологічній ролі марксистської філософії у розвитку системного аналізу. Основні принципи діалектичного матеріалізму і, зокрема, принципи взаємозв'язку і розвитку конкретизуються у відношеннях «середовище — система», «ціле — частина» і т. д.

З діалектико-матеріалістичного погляду будь-яке явище є система, що існує в якомусь середовищі. Змінюючись, це явище у певних межах лишається тотожним собі і взаємодіє з іншими явищами і з середовищем. Закони зміни середовища, в яке входить явище, як звичайно, виявляються більш загальними. І хоча окремі явища, окремі системи здатні на поодинокі різноманітні, часом випадкові взаємозв'язки, усі вони в кінцевому підсумку потрапляють під дію згаданих загальних законів.

З цього боку важливо брати до уваги діалектику цілого і частин. Вона полягає, по-перше, в тому, що цілому притаманні такі властивості, яких немає у його частин. Тому конче потрібно вивчати не тільки властивості частин, частковостей, але й властивості цілого.

Звичайно, існують і такі цілісності, властивості яких зводяться до властивостей частин, але вони становлять лише поодинокий випадок більше загального стану справ у природі, суспільстві і мисленні. По-друге, визнається, що властивості цілого, які загалом не зводяться до властивостей його частин, пов'язані зі властивостями частин і відображаються у них, тобто цілісні властивості пізнаються усе ж через окремі властивості, але не прямо, а побічно, наближено і з дедалі більшою мірою повноти і адекватності.

Методологічне значення наведених положень особливо актуальне в сучасну епоху, оскільки виробництво, соціальні й ідеологічні відносини виявляються у формі складних, багатопараметрових організованих систем.

Ці системи мають практично безмежну кількість елементів і відношень, серед яких поряд з елементами технічними існують і суб'єктивні дії та наміри, які беруть активну участь у функціонуванні системи (організують її чи дезорганізують). При цьому сучасними засобами науки поки не вдається і, мабуть, у принципі ніколи не вдасться, повністю уявити цілісні властивості і відношення, хоча завжди буде можливість уявляти їх дедалі повніше. Це пояснюється особливою природою якихось випадкових ситуацій, які спостерігаються в складних, великих системах і лише почасти (але в тенденції все повніше) відбиваються відповідними поняттями, пов'язаними необхідними умовами, наприклад, логічними і математичними.

Загальнофілософське розуміння відношень «середовище — система», «ціле — частина» та інших визначає собою напрям розробки конкретних завдань узгодженості частин і цілого, функціонування конкретних систем у конкретних середовищах.

Другий розділ системології характеризується формальними методами дослідження систем у найзагальнішій формі. Головні поняття для цієї галузі — «система», «організація», «структура», «поведінка», «зміна систем», «тотожність і відмінність систем», «введення систем», «системний параметр», «системна закономірність» і т. д.

Загальносистемні ідеї не варто плутати з світоглядними, філософськими, оскільки, розробляючи їх, дослідник, замість змістового підходу вишукує способи формального аналізу. Однак, як показують перші успіхи у цьому напрямі, сама загальна теорія систем може бути ґрунтовно побудована лише на основі діалектико-матеріалістичного світогляду⁴.

До другого розділу системології належить розробка узагальненої логіки систем (включаючи і небулярну логіку), теорії тотальних систем, загальної алгебри систем, апарату К-списків і К-мереж і т. д.⁵

Методи системології мають так чи інакше використати поняття системи, яке можна визначити різними способами. Один із найперспективніших способів полягає в тому, що попередньо задаються деякі властивості, а потім із можливої безлічі відношень вибираються ті, котрі мають ці наперед задані властивості. Далі із безлічі речей вибираються ті, що мають дане відношення. Ця безліч речей (матеріальних, ідеальних) і становить власне систему⁶.

Зрозуміло, можна ставити питання про критерії висунення тих чи інших системовизначаючих властивостей. Безперечно, що вдалому виборі таких властивостей передують емпірична робота щодо аналізу різноманітності речей, явищ, але власне систематизація виявляється у підпорядкуванні речей наперед заданим властивостям (або відношенням).

Друга характерна особливість системного аналізу випливає із самих об'єктів дослідження, якими, як звичайно, є складні системи, що не тільки мають величезну, практично недосяжну безліч елементів, але й характерні деякими неформалізованими властивостями і відношеннями, деякою невизначеністю (небулярністю), яка не усувається ні теоретико-ймовірнісними методами, ні якимись іншими відомими математичними методами. При цьому враховуються не тільки дедуктивні, але й індуктивні закономірності, а також індивідуальні, одиничні властивості систем, які не повторюються, допускаються суперечливі ситуації, береться до уваги невизначеність мети, зміна постановки завдання у процесі його розв'язання і т. д. Для характеристики такої невизначеності цілком слушним є термін «небулярність» («туманність»).

Система щодо середовища виступає як якась організація, що накладається на хаос і використовує розсіяну енергію хаосу. Розмаїтість середовища обмежується системою, і тому систематизація становить інформаційно-значущий чинник. Систематизація корисна у будь-якому випадку, як корисне знання взагалі. Системна теорія пропонує услід за поняттям «система» низку своєрідних понять. Насамперед це поняття «структура», «функціонування», які уже давно вироблені в науці і увійшли в теорію систем внаслідок історичної наступності. На їхній основі можливе достатньо строге визначення таких важливих понять теорії систем, як «системний параметр», «системна закономірність».

Системний параметр — це така властивість систем, яка дозволяє зробити правильний поділ загального класу «система» на підкласи. Сукупність системних параметрів дає можливість здійснити системну класифікацію об'єктів. Це своєрідна якісно нова класифікація. Якщо, скажімо, класифікація наук за фізичними, хімічними, біологічними, соціальними ознаками є субстратною, то класифікація наук

⁴ Див.: Г. Я. Портнов, Л. М. Сумарокова, А. І. Уйомов. Деякі методологічні питання побудови загальної теорії систем. «Філософська думка», № 1, 1971; зб.: Системний метод и современная наука, вып. 1, Новосибирск, 1971.

⁵ Див.: Системология (Аннотированный библиографический указатель). К., 1972.

⁶ Див. зб.: Проблемы формального анализа систем. М., 1968.

за системними параметрами є структурною. Так, розрізняючи системи замкнуті і відкриті, ми знайдемо серед замкнутих і формально-математичні, і економічні, і політичні. А знання спільності їх властивостей дає можливість застосовувати і спільні засоби дослідження, наприклад, за допомогою математичних методів вивчати господарські та економічні явища.

Зазначимо, що поняття «системний параметр», крім згаданого практичного значення для класифікації об'єктів, має ще одне, теоретично-фундаментальне, значення: на його основі формулюється поняття про системну закономірність.

Системна закономірність — це зв'язок, установлений між системними параметрами. Деякі із таких закономірностей уже установлені емпірично^{6а}. Особливе значення має зв'язок параметрів «простота» і «ефективність».

Теоретичне дослідження системних закономірностей ще тільки починається, але важливість знання таких законів безперечна.

Третій розділ системології характеризується розробкою систем, описом конкретних систем, розв'язанням питань оптимізації, аналізом економічної ефективності, вибором структури ієрархічної системи управління з розподілом алгоритмів і обчислювальних засобів за ступенем системи, прогнозуванням складних ситуацій, розробкою конкретних програм системних описів, питань ідентифікації, організації промислових об'єктів і т. д.⁷

Практична віддача методів системного аналізу для господарства лежить насамперед у сфері комплексної організації певних систем. Наприклад, щодо промислової системи термін «комплексна організація» означає не тільки охоплення системи загалом — керуючої її частини і власне виробництва та людей, які беруть участь у цих частинах, але й більш якісний рівень організації з урахуванням усіх «небулярностей», змістових даних, суперечливих і таких, що змінюються, вимог і, головне, конкретних, індивідуальних особливостей саме даної системи. У послідовності термінів, які ускладнюються: НОП (наукова організація праці), НОВПУ (наукова організація виробництва, праці і управління — більш сучасний і високий ступінь організації), НОВПУС (НОВПУ + соціальний розвиток) — комплексна організація є найкоротший термін, що означає вищий ступінь організації усіх сторін виробничої діяльності — не лише питання праці, навчання, забезпечення, але й відпочинку, культурного розвитку, навіть настрою, задоволеності, ідейної переконливості того, хто працює, і т. д.

Для індивідуальної самоорганізації ефективні методи гармоністики — відповідного розділу теорії гармонізації (приведення системи до більш «гармонічної» організації). Гармоністика використовує і прийоми поліпшення фізичного тону і ліквідування психічного напруження, аутогенного тренування, ізометричної й активної зарядки типу рівномірного бігу і прийоми підвищення розумового ккд, починаючи від оптимальної організації сукупності робіт, способів зосередженості до посилення творчої віддачі, підвищення не тільки кваліфікації, але й загального «інтелектуального потенціалу».

Промислова системологія (комплексна організація промислової

^{6а} Див.: Г. Я. Портнов, А. И. Уемов. Исследование зависимостей между системными параметрами с помощью ЭВМ. У зб.: Системные исследования. М., 1972.

⁷ Див.: В. Т. Кулик. Алгоритмизация объектов управления. К., 1968.

системи) розглядає поліпшення системи управління, створення АСУ для виробництва або для окремого технологічного процесу лише як частину всієї системи організаційних заходів, причому не обов'язково як першочергову. Досвід системологічного підходу до організації управління виробництвами типу хімічної, нафтохімічної, харчової промисловості показав, що дуже часто найбільший ефект досягається за рахунок алгоритмічного аналізу процесу і розробки оптимальної системи інструкцій для оператора не з автоматизованою видачею. Наприклад, системологічна комплексна організація системи управління технологічним процесом виробництва синтетичного волокна дозволяє одержати економічний ефект у кілька сот тисяч карбованців на рік з мінімальними капітальними затратами.

Одержання значного ефекту майже без початкових витрат, які йдуть в основному на системний аналіз, дає і великий психологічний ефект для виробників, сприяючи зростанню довір'я до системології, полегшуючи проведення наступних більш складних і трудомістких етапів організації.

Техніка системного аналізу має на меті засоби оргтехніки, зв'язку, обчислювальну й інформаційну техніку, засоби, які прямо чи опосередковано підвищують працездатність людини, техніку роботів, засоби переведення інформації в організацію та здобування інформації із організації. З погляду системології головним у технічному комплексі є максимальне використання реально існуючих засобів у реально існуючих умовах, тобто їх найліпша організація і найбільша віддача на кожному етапі розвитку, зростання, удосконалення даної системи. Досвід показує, що часто замість пасивного очікування нової техніки, яка або недоступна за вартістю чи з інших причин, або взагалі поки відсутня, можна послугуватися іншою технікою, яка вже існує і окупується з більшим ефектом за імовірний час змушеного чекання. Наприклад, організацію системи оперативного обміну науково-технічною інформацією можна істотно прискорити, застосовуючи наявні технічні і організаційні можливості з величезним народногосподарським ефектом. Зокрема, лише використання відеотелефонних пунктів, які фактично простоюють, і резерву часу телевізійних каналів дозволяє економити значні кошти на командировочні витрати для різних конференцій і нарад, практично при тому ж ефекті присутності колег з обговорюваного наукового питання.

Застосування системного аналізу в організації АСУ приводить до побудови інтегрованих або автоматизованих систем комплексної організації, які реалізують комплексну організацію управління, включаючи і технологічні процеси і виробництво загалом. Досвід розробки таких систем, зокрема, у галузі централізованого програмного управління — від технологічних обробних агрегатів до проектування оброблюваних виробів — підтверджує високу ефективність саме такого комплексного, системологічного підходу. Раціональна організація складних систем дає значний ефект не лише у виробництві. Наприклад, поліпшення організації пропаганди наукових знань, вироблення нових комплексних форм і методів навчання, підвищення спеціальності слухачів зі врахуванням індивідуальних особливостей і критерію підвищення їх (слухачів) власної організації у потрібному (з погляду цілей пропаганди, навчання) напрямі дасть ефект, який важко переоцінити. Ефективний прогноз науково-технічного прогресу, «неймовірнісних», несподіваних небулярних наукових відкриттів і їх технічних наслідків дозволить правильно і своєчасно перерозподілити ресурси на розвиток наукових досліджень і тим самим істотно прискорити прогрес

при тих же затратах. Врахування реальних «небулярностей», не відображуваних у абстрактних сітьових графіках будівництва, дозволить скоротити строки на ділі, а не на папері. Адже ще досить часто для виконання графіка відсутні всі потрібні комплектні матеріали, механізми тощо, і замість оптимального або хоч би гармонічного приймається «вольове», довільне рішення. Аналіз радіоелектронних, фізичних, хімічних, біологічних систем зі врахуванням небулярностей, зв'язків між енергією та інформацією, змістово-формальних підходів може привести не тільки до узагальнень і відкриття нових закономірностей, але й до синтезу якісно нових систем. Узагальнення логічних і змістових закономірностей мислення може дати такі закони, які досі не використовувалися або не могли бути використані людиною, а отже — привести до нових можливостей творчості, раніше не доступних існуючій людині-машинній логіці.

Важко у короткому викладі навіть перелічити усі можливості і напрями розвитку системології. Але із сказаного вище безперечно випливає, що потреба у розвитку системного аналізу зростатиме і в науці і в практиці. Більше того, питання раціонального використання, гармонічної, комплексної організації наявних ресурсів в умовах наближення до можливих обмежень їх зростання висувуються нині на перший план і в господарстві, і в науці. Звідси і випливає дедалі зростаюча роль системного підходу і посилення уваги до його досягнень і проблем.

* * *

В Отчетном докладе ЦК КПСС XXIV съезду КПСС указывалось на необходимость более широкого использования в практике планирования и управления народным хозяйством СССР новых методов, возникших в современной науке, в частности метода системного анализа. В статье освещается сущность системного анализа, его происхождение и связь с теми проблемами конкретных наук, которые удалось решить с его помощью. Вместе с тем дается общая характеристика проблем, которые возникают в планировании и управлении народным хозяйством на современном его этапе и требуют применения системного анализа. Очерчена перспектива развития самого системного анализа в комплексную науку о системах — системологию. Исследуется роль марксистско-ленинской философии как методологии для дальнейшего развития и совершенствования системного анализа.

Про пізнавальне значення форм суспільної свідомості

Знання про природу і знання про соціальну дійсність виконують специфічну роль у практичній діяльності людини. З'ясувати функціональне навантаження кожного з них можна лише за допомогою аналізу цієї діяльності і визначення місця знання в ній.

Практична діяльність людства спрямована на перетворення природи, суспільства і самої людини. Здатність до активного втручання у природний світ формується в суспільному житті. Творення у суспільно-політичній й інших формах соціальної практики має свої особливості, продукуючи не матеріальні предмети, а цінності іншого порядку, не менш важливі у життєдіяльності людей. Це насамперед суспільні відносини людей, а також самі люди з їхніми знаннями, уміннями, переконаннями, емоціями, весь духовний світ людини як суб'єкта, як творця історії.

Умовність такого поділу практичної діяльності цілком очевидна. Адже розвиток суспільних відносин можливий тільки на базі перетворення природи, а формування особи як суб'єкта здійснюється і у виробничій і в суспільній діяльності. Але при аналізі пізнання без такого поділу не обійтися. Виробництво речей і створення соціальних відносин та інституцій, як і формування людської особистості, мають певну самостійність. Революційне перетворення суспільства, національно-визвольна боротьба, політичні акти не збігаються, наприклад, з виробничою діяльністю. Щодо творення самої людини як окремої сфери діяльності можливі заперечення стосовно того, що цей процес невіддільний од інших сфер, органічно притаманний їм. Людина формується у праці, революції, інших формах соціального будівництва, але, крім того, практиці людства властива також безпосередня діяльність, спрямована на формування людини як творця, зокрема педагогічна, естетична тощо.

Досвід людства, набутий у процесі перетворення природної і соціальної дійсності, втілюється в матеріальних і духовних надбаннях. Соціалізація особи означає не просто залучення її до участі в трудових і громадських справах суспільства, а й прилучення до практичного досвіду людства, акумульованого в різних формах суспільної свідомості. Піднести особисту діяльність до рівня суспільно значущої можливо лише через акумуляцію суспільно-історичного досвіду, перенесення його на індивіда.

Визначальна роль матеріального виробництва зберігається на всіх етапах історії людства, але у період будівництва комуністичного суспільства на перший план висувається практика творення соціальних відносин на новій економічній основі. За комунізму формування людини як творця стає основним змістом суспільно-історичної практики, без цього неможливе успішне оволодіння природним і соціальним світом, дальший поступ людства. «Велику справу — будівництво комунізму неможливо рухати вперед без всебічного розвитку самої людини», — говорилося на XXIV з'їзді КПРС¹.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 94.

Оскільки пізнання є момент, умова і наслідок практичної діяльності, то відповідно ступеням розвитку практики змінюються і набувають значення ті чи інші види знання.

У філософській літературі об'єктом гносеологічного аналізу, як правило, виступає природничонаукове знання. «Науки про природу дають великий матеріал для філософських узагальнень,— зауважував П. В. Копнін,— але якщо їх брати у відриві від загального руху сучасного наукового пізнання, не враховуючи його єдності, то теоретико-пізнавальні висновки можуть виявитися неповноцінними»². Дослідження соціального пізнання є обов'язковою умовою повноти гносеологічних висновків, тим більше, що стосовно соціального творення і виховання людини на перший план висувуються інші форми пізнання дійсності.

Знання не можна уявляти як таке, що виникає в якійсь момент історичного розвитку, воно властиве свідомості людства завжди. Це відзначав К. Маркс: «Спосіб, яким існує свідомість, і яким щось існує для неї — це знання»³.

Спочатку знання існує «всередині» практики, внутрішньо притаманне їй. «Виробництво ідей, уявлень, свідомості з самого початку безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальні стосунки людей, в мову реального життя. Утворення уявлень, мислення, духовні стосунки є тут ще безпосереднім породженням матеріальних відносин людей. Те саме стосується духовного виробництва, як воно виявляється в мові політики, законів, моралі, релігії, метафізики і т. д. того чи іншого народу»⁴.

Певною мірою це стосується знання про природу, але значно більше і протягом тривалішого історичного періоду — соціального знання. Тут знання виступає як фіксований спосіб діяння. Воно функціонує у межах практики, невіддільно від неї.

Щоб нормально функціонувати, соціальна система повинна забезпечити відтворення основи свого існування — матеріального виробництва. Але суспільство повинно також відтворювати загальні принципи людського співжиття, духовні механізми регулювання класових відносин, емоційний досвід попередніх поколінь, пам'ять минулих діянь, досвід осмислення світу і власного існування.

Функція знання, існуючого в різних формах, спочатку полягає у передачі від покоління до покоління тих відображених і фіксованих зв'язків, що існують у світі суспільних відносин і на ґрунті яких тільки й можливе функціонування соціальної системи.

Моральний принцип, політичний лозунг, твір мистецтва, філософське вчення — в усьому цьому зафіксовано досвід минулих поколінь. Виникнення і репродукування таких форм — процес, детермінований практикою. У цьому розумінні вони є формою знання — відображення дійсності. Одночасно у таких формах передається і ціннісна установка, суб'єктивне ставлення до об'єкта. Від того, що знання існує у не відчленованій од цінностей ідеології формі, воно не втрачає своїх функцій.

Суб'єктно-об'єктні відносини у сфері соціального пізнання мають такий характер, що елімінація суб'єктивного впливу на об'єкт в його аналізі виявляється неможливою у певних історичних межах.

Через обмеженість історичної практики (а звідси — обмеженість можливостей її узагальнення в знаннях) навіть коли об'єктивність відо-

² П. В. Копнін. Марксистско-ленинская теория познания и современная наука. Материалы ко Второму всесоюзному совещанию по философским вопросам естествознания. М., 1971, стор. 16.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1958, стор. 633.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс. Твори, т. 3, стор. 23—24.

браження спотворюється суб'єктивним впливом, знання витримує практичну перевірку лише у вузьких історичних межах. Як справедливо зауважував Ф. Енгельс, «ми можемо пізнавати тільки при даних нашої епохою умовах і лише настільки, *наскільки ці умови дозволяють*»⁵. Так, від часів рабовласництва у суспільній думці надовго утвердився погляд, що поділ суспільства на класи нібито споконвічний, приречений богом, незмінний і непорушний. Цей погляд ґрунтувався на суспільній практиці кількох суспільно-економічних формацій. Умови не дозволяли спростувати це положення, установити, що цей висновок філософської, соціологічної думки зумовлений самим класовим поділом суспільства. Коли визріли умови для соціалістичного перетворення суспільства, «правомірність» цього соціологічного знання було спростовано.

Часом наявність суб'єктивного моменту у судженні є підставою для заперечення його пізнавальної ролі. О. М. Бакурадзе, наприклад, пише: «Судження істинне, якщо його зміст не залежить від суб'єкта і є відображенням об'єктивної дійсності. Таке судження дає знання. У пізнанні повинен бути даний предмет і більше нічого»⁶. Якщо під знанням розуміти тільки таке відображення дійсності, то доведеться багато від чого відмовитися як від «незнання». Людство не в усі часи зміло вилучати суб'єктивний момент пізнання, однак через це воно не переставало слугувати знанню. Інакше суспільно-науковій думці у домарксистський період треба відмовити у праві бути знанням. Навіть природничонаукове знання не вільне од суб'єктивної домішки.

Протягом досить тривалого часу суспільній науці не бракувало ілюзорності. Але це не заважало суспільним учням минулого містити в собі зерна істини. Якщо у вченні французьких матеріалістів ми знаходимо ідеї про те, що суспільство потребує освіти, поліпшення звичаїв, викорінення забобонів, що законодавство впливає на життя країни, а «громадська думка керує світом», то в ньому криються не самі лише помилки. Це схоплені свідомістю реально існуючі відносини, хоча розуміння їх обмежене часом і епохою, ціннісними орієнтирами буржуазного суспільства.

І хоча літочислення суспільної науки як такої ми починаємо з виникнення матеріалістичного розуміння історії, проте домарксистській соціологічній думці не можна відмовити у відносній вірогідності. Вона підготувала ґрунт для перетворення знання про суспільство у дійсно наукове знання.

Наступні покоління завжди виявляють у знаннях, досягнутих раніше, певну суб'єктивну обмеженість, неповноту, оскільки знання постійно рухається й оволодіває істинами більш глибокого порядку. Як писав Ф. Енгельс, «покоління, яким доведеться поправляти *нас*, будуть, мабуть, набагато численніші від тих поколінь, пізнання яких ми маємо можливість поправляти тепер, ставлячись до них часто-густо звисока»⁷.

Знання, відображуючи дійсність, має важливе соціальне значення, оскільки є способом організації людської діяльності, закріплює досягнутий ступінь практичного оволодіння світом і транслює його на прийдешні покоління. Форми такого закріплення багатоманітні. Як відображення соціальної дійсності, знання представлено в різних формах суспільної свідомості, що відзначається у філософській літературі. М. Ф. Овчинников вважає, що «сучасне знання містить у собі три елементи:

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 516.

⁶ О. М. Бакурадзе. Истина и ценность. «Вопросы философии», 1966, № 7.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 83.

мистецтво, філософію і науку»⁸, М. Є. Марков — що пізнавальна система складається з наукового, художнього, публіцистичного пізнання⁹, югославський філософ Любомир Живкович розрізняє три види узагальюючого відображення: науковий, художній, нормативний, — вважаючи, що кожному з них властивий пізнавальний момент¹⁰. Болгарські філософи — співавтори книги «Ленінська теорія відображення і сучасність» визнають, що суспільна свідомість в усіх її формах має пізнавальний аспект¹¹. Визнають необхідність гносеологічного аналізу всіх форм суспільної свідомості О. Уледов¹², М. Х. Ігітханян¹³. Г. М. Гак вважає, що мораль, мистецтво разом з наукою виконують пізнавальну роль¹⁴. Саме різноплановість соціальної практики, її спрямованість і на творення соціальних відносин і самої людини породжує варіантність соціального знання, існування пізнавальної системи як сукупності пізнавальних різновидів.

Форми суспільної свідомості, поза сумнівом, несуть пізнавальне навантаження. Кожна з них має свій предмет, специфічний спосіб відображення (наприклад, абстрактно-логічний, художній та ін.), форму (політична програма, моральна норма, художній образ, наукова абстракція тощо) і відповідну функцію в організації практичної діяльності.

Доти, доки знання в усіх формах суспільної свідомості виступає вплетеним у практичну діяльність як фіксований спосіб діяльності, воно є знанням лише в тому обсязі, в якому відображає дійсність. Але таке знання вузьке, неповне, відносне. Об'єктивність і суб'єктивність, істинність і хибність невіддільні в ньому. Воно обмежене у виявленні своєї об'єктивності, не здатне елімінувати суб'єктивність.

З виникненням науки знання відокремилось у відносно самостійне утворення, стало продуктом особливого виду відношення людини до об'єктивного світу — пізнавального. Це відношення вийшло з практики і базується на ній, але існує як відносно самостійне, спрямоване на пізнання законів для озброєння практичної діяльності людства.

Наука відображає суттєве, загальне, інваріантне. Вона прагне змалювати об'єкт таким, який він є, незалежно від людського ставлення до нього. Процес перетворення знання про суспільну дійсність на наукове — історично зумовлений процес. Суспільство на докомуністичній стадії не може практично перевірити теорії суспільного розвитку через свою антагоністичну природу. Марксизм реалізував загальну потребу людства в наукових теоріях соціального перетворення, а соціалістична революція була небаченим кроком людства в оволодінні раніш відчуженим соціальним світом. Люди одержали можливість перетворювати суспільні відносини згідно із своїми цілями. Суспільствознавство стає науковим. Істинність його — в здатності відображати предмет, представити його інваріантно, у розвитку, в можливостях та ін. і на цій основі творити нові, підпорядковані цілям людини природні і соціальні форми. Знання соціальної дійсності в науковій формі довершує будову наукового знання в цілому, виступає обов'язковим компонентом його перетворення в дійсне знання.

⁸ «Вопросы философии», 1969, № 10, стор. 31.

⁹ М. Е. Марков. Искусство как процесс. М., 1970, стор. 18.

¹⁰ Див. Л. Живкович. Теория социального отражения. М., 1969.

¹¹ Ленинская теория отражения и действительность. София, 1969.

¹² А. Уледов. Структура общественного сознания. М., 1968.

¹³ М. Х. Игитханян. Теория познания и исследования общественного сознания.

— «Диалектика материальной и духовной жизни общества в период строительства коммунизма». М., 1966.

¹⁴ Г. М. Гак. Учение об общественном сознании в свете теории познания, М., 1960.

Стосовно пізнання соціальної дійсності можна умовно говорити про наявність пізнавальної системи, в якій досягається всебічність і глибина відображення. Головним елементом цієї системи виступає в першу чергу наука, чие основне призначення відобразити об'єкт, який він є в дійсності, «у чистому вигляді». Самоусвідомлення знання здійснюється на рівні філософії. Вона вивчає загальні умови істинності знання.

Об'єктивність відображення наявна також у кожній формі суспільної свідомості¹⁵. Соціальні умови функціонування цих форм уже за соціалізму, і чимдалі більшою мірою, посилюють їхню здатність до об'єктивного відображення (оскільки, наприклад, зникає класова зацікавленість у спотвореному відображенні). Філософський аналіз кожної форми дає можливість виявити цю об'єктивність, бо він базується на всій суспільно-історичній практиці.

Для людства значущим є знання не лише законів розвитку соціальної дійсності, яке головним чином дає наука, а й одиничних фактів, ціннісних значень, чуттєвої насиченості об'єкта та ін., що міститься в інших формах. У поєднанні з науковим знанням і філософським осмисленням ці форми служать могутнім орієнтиром практичної діяльності людства.

Соціальний світ осягається людиною у пізнавальній системі, де науці належить дати об'єкт, який він є безвідносно до суб'єкта, формам суспільної свідомості — відобразити об'єкт у його відношенні до людини, а філософії — з'ясувати умови істинності цих відображень.

Для соціального пізнання важливими є пізнавальні форми, з допомогою яких ми одержуємо інформацію про окреме або про значення об'єкта, про емоційний зміст подій тощо. Не озброєна таким знанням, практична діяльність людства обмежена так само, як і за відсутності науки.

На перший погляд здається, що перетворення природи цілком можливе виключно на науковій основі. Але без соціальних ідеалів, ціннісних орієнтацій щодо природного світу, його естетичного сприймання та ін. людина не здатна по-людськи оволодівати природною дійсністю. Ще більшою мірою це стосується освоєння соціального світу. Знання окремих фактів, подій, індивідуальних почуттів, незліченних моральних проявів не менш значущі для соціальної практики, ніж їх наукове узагальнення, яке нівелює ці відмінності.

Так зване «ціннісне пізнання», що функціонує в лоні моралі, філософії, політичної ідеології й інших форм, теж дає людині знання, як шанувати, використовувати для потреб і цілей людини природні й соціальні об'єкти, що їх виявляє наука. Крім того, в гуманітарному знанні є окремі галузі, які мають на меті відображення одиничного, окремого як вияву типового, закономірного (наприклад, історія, журналістика). Для вузьких практичних цілей не обов'язково одержувати знання про об'єкт в науковій формі.

Визнання і захист прав на існування різних пізнавальних форм, для яких предметом виступає окреме, ціннісне тощо, зовсім не пов'язані із запереченням ролі соціальної науки. Більше того, без останньої

---

¹⁵ Своєрідне відношення до пізнавальної системи має релігія як форма суспільної свідомості. З одного боку, релігійні образи є «представниками історичних сил» (Ф. Енгельс), і в цьому розумінні вона, як і інші форми, відображає об'єкт. З іншого боку, оскільки соціальні функції релігії несумісні із завданням одержати істину, вона перетворюється в антипод пізнання.

Релігія паразитує на відображувальних засобах інших форм суспільної свідомості, включає у свій арсенал художні образи, моральні норми, але вона не має самостійного значення як пізнавальна форма.

знання в інших формах не здатне піднятися до рівня самоусвідомлення, воно не стає знанням у повному вищезначеному розумінні, бо не спроможне усвідомити себе як відображення об'єктивної дійсності, виявити свої особливості, специфіку, обмеження.

Кожна форма суспільної свідомості, кожна форма соціального відображення з часом здобуває надбудову — науку, предметом якої є вона сама. З розвитком суспільства і можливостей його пізнання види свідомості, що стосуються відношення між людьми, виділили в своєму змісті системи науково обгрунтованих уявлень і поглядів¹⁶.

Наука стає начебто верхнім поверхом кожної з форм суспільної свідомості, аналізуючи специфічне відображення, властиве кожній з них, на предмет істинності, неістинності, правильності, дієвості тощо. Завдяки цьому робиться можливим виявити, які реальні відносини криються за релігійними поглядами, наскільки правильно відображають дійсність моральні вимоги чи правдиве мистецтво та ін.

Але чи можна всі пізнавальні форми, правомірність існування яких і виконання ними пізнавальної функції в минулому визнається більшістю вчених, перетворювати на наукові або відмовити їм у праві на існування в пізнавальній системі на тій підставі, що наука дає об'єкт повніше, глибше, ґрунтовніше, ніж будь-яка з цих форм?

Із виникненням та розвитком наукової форми пізнання у розпорядженні людини залишаються й інші пізнавальні форми. Вони відкривають простір для цілеспрямованого творення тих регуляторів соціального життя, які найповніше відповідають загальним цілям людства.

Пізнавальний момент наявний у політичній і правовій науках. Вони містять інформацію про розстановку класових сил у суспільстві, про спрямованість їхніх інтересів, орієнтують практичну діяльність.

В ідеології адекватно відтворюється класовий інтерес, і якщо ця адекватність впливає на істинність відображення класових відносин і їхньої історичної тенденції, то можливість вилучення спотворювального впливу, його усвідомлення залежить од рівня розвитку суспільства і його пізнавальної системи. Обмеженість пізнання в політичній ідеології стає очевидною з часом. Марксистська ідеологія, яка відображає інтереси передового класу і мобілізує дії трудящих на соціалістичне перетворення суспільства і комуністичне будівництво, базується на істинному відображенні.

У формуванні суспільних відносин велику роль відіграє така форма соціального відображення, як мораль. Вона також здійснює пізнавальну функцію. Радянський дослідник моральної свідомості О. Дробницький пише: «Мораль, як і наукове мислення, є певний спосіб розуміння людиною свого історичного буття. Якщо це і не теоретичне знання, то принаймні певне уявлення про дійсність, що виражає своєю особливою мовою її об'єктивні закони»¹⁷. Моральні принципи, норми, імперативи фіксують умови успішного функціонування людських колективів, пропонують їх людині для обов'язкового дотримання. У цьому криється умова стабілізації і розвитку соціальної системи. В моралі запрограмовано режим діяльності, який через моральні норми передається наступним поколінням. До виникнення науки знання про мораль не вилучено з практичної дії, воно існує безпосередньо в ній.

Моральні норми і особливо моральний ідеал відображають не просто наявну соціальну дійсність у вигляді засобів її збереження. Практична діяльність людства націлена в майбутнє, вона виходить за

¹⁶ О. Уледов. Структура общественного сознания. М., 1968, стор. 114.

¹⁷ Наука и нравственность. М., 1971, стор. 316.

межі сьогодення, у цьому, власне, криється її специфіка. Мораль фіксує в собі також наявні соціальні суперечності, зокрема невідповідність існуючих норм практиці реальних відносин, неможливість їх реалізації тощо. На цій основі народжуються нові моральні орієнтири діяльності. Вони можуть бути істинними, оскільки спрямовують практику людства згідно із історичною необхідністю, можуть бути хибними, якщо стимулюють діяльність, що уповільнює історичний поступ.

Отже, мораль задовольняє гносеологічні критерії щодо знання, вона відображає дійсність, озброює практичну діяльність людства.

Те саме стосується мистецтва. У філософській літературі його гносеологічну функцію трактують по-різному, роблять навіть спроби заперечувати його пізнавальну роль. Докази, звичайно, базуються на порівнянні пізнавальної здатності науки і мистецтва. Через відсутність тотожності між ними робиться висновок, що мистецтво не пізнає дійсність. Мистецтво, справді, не може претендувати на наукове пізнання. Навіть там, де воно компенсувало якоюсь мірою пізнавальну здатність суспільної науки в минулому або давало матеріал для наукових узагальнень, воно виступало у не властивій його сутності гносеологічній ролі. Поза сумнівом, наука дає об'єктивніше, повніше, глибше знання законів життя суспільства. Якщо вважати, що пізнання, яке здійснює мистецтво, зводиться лише до цих завдань, то його слід було б розглядати як недосконалу, приречену на відмирання пізнавальну форму. А проте, своє функціональне навантаження у пізнавальній системі мистецтво виконуватиме в майбутньому не менш ефективно, ніж у минулому. Його предмет, способи відображення і роль в організації соціальної практики відмінні від наукових, тому нерезультативними виявляються спроби заперечувати пізнавальну цінність мистецтва шляхом зіставлення його з наукою.

Якщо природничі науки відображають дійсність, яка розкривається людині у практиці перетворення дійсності, і озброюють досвідом матеріального перетворення природних об'єктів, якщо про суспільну науку можна сказати те саме стосовно соціального об'єкта, то практична діяльність людства обох планів збагачує людину певним емоційним досвідом, розвиває її емоції і почуття тощо. Вони теж продукти практики і умова її здійснення. Не лише без наукових знань, а й без емоційних надбань неможлива життєдіяльність людства. Почуття, емоції, моральні якості — такий же компонент діяльності, як і наукове знання. Вони програмують цю діяльність, визначають її результат. Мистецтво фіксує і передає емоційний досвід. Воно містить у собі знання іншого характеру, ніж наука, але якщо розуміти під таким знанням відображення дійсності з метою її практичного перетворення, то мистецтву не можна відмовити у праві бути носієм знання. Його об'єкт — специфічна дійсність. Це світ людських пристрастей, почуттів, світ ціннісних орієнтацій людини в природному і соціальному світі. Але хіба він перестає бути об'єктом пізнання від того, що властивий людині, є її продуктом? У такому разі не можна вважати об'єктом пізнання і суспільство, навіть природу, яка дедалі більшою мірою стає втіленням людських сутнісних сил.

Мистецтво, наприклад, здатне змалювати гаму індивідуальних почуттів, що виникають у тих чи інших життєвих ситуаціях, через художній образ. Тільки таким чином людина прилучається до людських емоцій, бо саме мистецтво фіксує досвід чуттєвої практики людства. Воно дає знання людської краси і величі праці, окриленості кохання, сили самопожертви, ціни підлоти, гіркоти розчарування, приниження гідності. Своєрідність цього знання виявляється у тому, що на його основі

перетворюється сама людина. Вона набуває нового емоційного заряду за умови, що мистецький твір має в собі істину — не як подібність, імітацію, наслідування, а як адекватно переданий момент світосприймання людиною природного і соціального середовища.

У практичній реалізації такого знання є свої особливості. Воно втілюється у практичних діях не безпосередньо як наукове знання, що безвідносно до його конкретних носіїв, а саме через суб'єкта, духовний світ якого став іншим, а отже, відповідно змінюється і продукт його діяльності.

Не завжди людина діє згідно з одержаною у мистецтві інформацією про реакцію героя на ту чи іншу подію, навіть в аналогічних умовах, але під впливом цієї інформації зробився дещо іншим світ її почуттів, уподобань, пристрастей — отже, стала іншою вона сама й її діяльність. Звичайно, процес цей не можна спрощувати. До того ж знання, дане мистецтвом, не завжди має таке спрямування, воно нерідко грішить саме тією інформативністю, що не співзвучна внутрішньому світові споживача, лише живить його допитливість. Таке знання функціонує в іншій ролі, принаймні не є знанням, типовим для мистецтва, хоча від цього не зменшується його суспільно-корисне значення. Через мистецтво, наприклад, можна оживити історію, донести подробиці життя минулих епох, інших народів. У цьому теж є сенс, але в таких випадках мистецтво переступає свої пізнавальні межі.

Немає підстав виключати художні образи, моральні ідеали, світ-оглядні погляди з арсеналу людських знань. Вони є продуктами пізнавальної діяльності, мають свої об'єктивні прообрази, рухаються в рамках загальної суперечності істини і хибності, орієнтують практичну діяльність людства і виконують усі інші функції знання. Однобічність науки, особливо відчутна у практиці творення людини як суб'єкта історії, долається за допомогою форм, які доносять до індивіда знання політичних подій, норм поведінки, емоційних надбань тощо. Наука виявляється безсилою щоразу, коли доводиться мати справу з логічно недоведеним, невірогідним, але людина змушена діяти і за відсутності необхідної наукової інформації. Орієнтиром її діяльності у цих випадках виступають інші форми знання. Крім того, умовою людської практики є й таке знання, отримання якого не є метою науки, що покликана відкривати лише закономірне, суттєве. Людство потребує знання неповторного, поодинокого, але не менш суттєвого, ніж те, що дає наука.

У пізнавальній системі особливий статус належить філософії, яка виконує специфічну функцію щодо знання. Філософія узагальнює всі види пізнавальної діяльності. Це може здійснити лише марксистська філософія, оскільки предметом її дослідження виступають умови і наслідки практично-перетворюючої діяльності людства, відношення суб'єкта та об'єкта. Усі моменти цього відношення, і серед них пізнавальний, досліджуються нею. Філософія функціонує в пізнавальній системі як її вищий рівень, цінність якого полягає в гносеологічному аналізі самого знання. Прерогативою філософії робиться розв'язати питання його функціонування у вигляді гіпотези, теорії, факту тощо, виявити його зв'язок із практикою в її універсальній формі, констатувати одержати у знанні об'єкт як такий — що і є основним завданням знання.

Визнання цієї функції філософії як основної в системі знання не дає підстав для звинувачень у гносеологізації, у зведенні її до науки про знання, що свідчить буцімто про відрив філософії від дійсності.

Суть марксистської філософії якраз полягає в тому, що вона вивчає найзагальніші закони об'єктивної дійсності, виявлені людиною в ході її універсальної (в історичному і всебічному масштабі взятої) практики перетворення природної і соціальної дійсності. Ця наука дає ґрунтовний аналіз знання як людського відображення дійсності, що виникає як результат практики і умова її здійснення. Філософські категорії буття, матерії, свідомості, практики, об'єкта і суб'єкта та інші, закони філософії розкривають сутність людського способу існування та пізнання. Вони озброюють людину знанням щб́ таке знання і тим самим розкривають можливості і перспективи оволодіння природним і соціальним світом.

Марксистсько-ленінська філософія, що відрізняється од своїх попередниць визнанням ролі практично-перетворювальної діяльності у становленні і розвитку людства, виявляється здатною з'ясувати дійсну природу знання як моменту практики і передбачити перспективи його розвитку.

На основі філософського аналізу знання можливі висновки про те, що зі способу фіксації існуючого з метою його репродукування воно здатне перетворитися на передбачення неіснуючого і виявлення умов його реалізації, якщо це відповідає меті людства.

Дедалі важливішою стає проблема об'єктивності відображення природного і соціального світу, а отже, і розуміння, щб́ таке це об'єктивне відображення, які його підстави, можливості і перспективи. Філософія базує свої висновки на основі досягнень наукового пізнання. Вона узагальнює всю практичну і пізнавальну діяльність людства.

Філософія як вид знання теж спрямована на моделювання прообразу майбутніх перетворень об'єкта. Людство спроможне бачити і передбачати майбутнє як з позицій точної науки, так і з позицій моральних та політичних ідеалів, естетичного світосприймання тощо. Особливо у період комуністичного будівництва, коли соціальне будівництво робиться плодом свідомих зусиль людства; коли обґрунтування напрямів, шляхів і цілей соціальної діяльності немислиме без філософії, яка бачить об'єкт у синтезованій пізнавальній формі.

* * *

Познание мира осуществляется с помощью различных познавательных форм: науки, искусства, морального сознания и т. п. Особое значение приобретают эти формы в познании социальной действительности. Для практической деятельности человечества, которая направлена на преобразование природы, общества и самого человека, необходимо знание не только закономерного, существенного, безотносительного к субъекту, но и неповторимого, индивидуального, ценностного.

Научное обществоведение завершает, «достраивает» познавательную систему, в которой только и возможно достижение истины, получение подлинного знания, способного элиминировать субъективность, иллюзорность, осознавать самое себя. Элементами этой системы выступают наука и другие формы общественного сознания.

Про специфіку професійної етики

Останнім часом чимало дослідників звертає увагу на необхідність з'ясувати ті етичні проблеми, які відбивають специфіку моральних відносин людей у різних галузях діяльності¹. У літературі немає єдиної думки щодо правомірності виділення професійної моралі в окремий об'єкт дослідження. У зв'язку з цим особливого значення набуває визначення специфіки професійної моралі, тобто своєрідності норм регулювання моральних відносин у професійній діяльності.

Говорячи про правомірність виділення професійної моралі як окремого об'єкта дослідження, необхідно встановити насамперед коло професій, в яких цей чинник діє найвиразніше. Характер діяльності залежить від конкретних завдань, об'єкта і знарядь праці. А сутність моральних відносин полягає у ставленні людини до інших людей, до колективу і суспільства. Питання про специфіку професійної моралі є питанням про те, чи впливає професійна діяльність на моральні відносини і чим зумовлений цей вплив.

Найвиразніше професійна мораль виявляється в тих випадках, де безпосередньою метою діяльності і об'єктом впливу є людина. Проте і в колі цих професій професійну мораль не завжди легко вичленувати. Не будемо тут спиняти уваги на професійній моралі перукаря та представників інших професій сфери комунального обслуговування, хоч задоволення конкретних потреб людей і виступає об'єктом їхньої праці. Розглянемо професійну мораль стосовно тих професій, де моральний чинник відіграє особливу роль у відносинах між людьми і є обов'язковим засобом у комплексі інших заходів і методів професійної діяльності. Доцільно говорити про лікарську, юридичну, педагогічну, партійну, спортивну професійну мораль, оскільки в цих професіях моральний чинник є особливо важливим, часто навіть вирішальним для виконання професійних завдань. У зв'язку з цим суспільство завжди ставило особливі моральні вимоги до представників таких професій. Наприклад, діяльність лікаря пов'язана з життям і здоров'ям людей. Тому вона необхідно породжує моральні проблеми, а саме: відповідальне ставлення до життя людини, цінності життя.

Як відомо, мораль у кінцевому підсумку визначається матеріальними умовами існування суспільства. Професійна мораль становить особливий вияв моралі в специфічних умовах професійної діяльності.

¹ И. П. Петросян, Ю. В. Согомонов. О природе профессиональной этики. «Философские науки», 1969, № 2; Я. З. Хайкин. Сущность и эволюция профессиональной морали. «Ученые записки Тартуского университета». Вып. 187, 10. Труды по педагогической этике. «Радянська школа», 1969; Н. Г. Стулов. Некоторые вопросы профессиональной этики. Ученые записки Астраханского педагогического института, 1964; С. С. Уткин. Моральный кодекс и профессиональная специфика морали. Ростов, ке ученого. «Вопросы философии», 1966, № 2; Б. З. Возиев. Сущность и значение Основных проблемы профессиональной этики. Автореферат диссертации. Горький, ферат диссертации. М., 1969.

Виробничі відносини впливають на зміну форм і принципів суспільної організації праці і тим самим впливають на розвиток нових моральних відносин у професійній діяльності.

Розглянемо взаємозв'язок професійної і загальної моралі. По-перше, у професійній моралі можуть актуалізуватися не всі принципи і норми моралі, а лише ті, які необхідні для виконання завдань професійної діяльності. Особливі вимоги висувуються до формування таких якостей суб'єкта праці, які можуть максимально сприяти результативності даного виду праці. Суб'єкт діяльності (лікар, юрист, педагог тощо) повинен оволодіти не тільки фаховим знанням, досвідом і майстерністю, а й сумою певних моральних якостей, без яких неможливе досягнення оптимального результату діяльності, оскільки її об'єктом виступає людина. З іншого боку, відсутність цих якостей може бути як моральною, так і правовою основою для того, щоб заборонити деяким особам займатися певною діяльністю. Цим визначається той факт, що моральні вимоги можуть закріплюватися правом. Наприклад, у медичній професії принцип збереження лікарської таємниці, що був тільки моральною вимогою, в новому законодавстві СРСР по охороні здоров'я закріплено юридично.

Отже, у кожній професії є певні вимоги до моральних якостей, що виступають як необхідний засіб досягнення професійної мети. Так, у професії юриста особливе значення надається вихованню почуття справедливості, об'єктивності при розгляданні справ про правопорушення; у медичній професії особливого значення набуває чуйне, гуманне ставлення до хворого і т. п.

Певні моральні вимоги до особи лікаря і додержання ним цих вимог є однією з важливих умов належності до лікарської професії, повністю підпорядковані інтересам хворого, інтересам його видужання. В окремих випадках, проте, чесність лікаря набуває негативної моральної оцінки, оскільки вона не викликана доцільністю, зашкодила б хворому, погіршила його психічний і фізичний стан. Тут вимога чесності коригується конкретною ситуацією, особливостями хворого, його станом.

Актуалізація тих чи інших моральних вимог залежить, отже, від завдань професійної діяльності взагалі і конкретних її ситуацій зокрема. У професійній діяльності позитивну моральну оцінку дістають такі вчинки і якості особи, які сприяють високій результативності праці, спрямованої на задоволення суспільних потреб. І хоч моральна оцінка в кінцевому підсумку зумовлена суспільним класовим інтересом, до уваги беруться особливості тієї чи іншої сфери людських стосунків. Своєрідність моральної оцінки залежить від характеру спільної діяльності людей. «Кожна сфера функцій і кожна сфера діяльності, дій,— писав С. Л. Рубінштейн,— містить у собі відповідну їй систему значущості. У діяльності людини, спрямованій на задоволення безпосередніх суспільних потреб, виступає суспільна шкала цінностей»².

Загальні норми і принципи набувають у професійній моралі конкретного змісту згідно з метою професійної діяльності. Якщо мораль взагалі і її поняття відбивають закономірності відносин між людьми, що властиві усім формам спільності, то у професійній моралі та її поняттях знаходять вияв конкретніші цілі і потреби, тобто вони відбивають особливе у відносинах професійної групи. Наприклад, одне й те саме поняття гуманності містить різні смислові відтінки у професіях

² С. Л. Рубінштейн. Человек и мир. «Вопросы философии», 1969, № 8, стор. 137.

лікаря, юриста чи військового. У категорії обов'язку охоплено сукупність обов'язків людини перед суспільством. Це найзагальніша і найсуттєвіша її характеристика. У понятті професійного обов'язку відбито насамперед те коло обов'язків людини, яке пов'язане з її належністю до професійної групи.

Поняття добра і зла в професійній моралі мають також цілком визначений зміст. Поняття «добро» у професійній діяльності означає такі вчинки, якості і почуття, які сприяють досягненню мети саме цієї діяльності. У лікарській моралі добром є така поведінка, в якій враховуються інтереси хворого, яка сприяє більш повному і швидкому його одужанню. Для судді добро — це така поведінка, яка сприяє дотриманню соціалістичної законності, а також об'єктивності і справедливості в оцінці вчинків людей.

Поняття професійної честі відбиває усвідомлення індивідом своєї суспільної цінності як фахівця і визнання з боку суспільства цінності професії. Престиж професії неможливий без сумлінного виконання професійного обов'язку, без свідомого підкорення трудовій дисципліні. Ці фактори підносять авторитет як окремого фахівця, так і усєї професійної групи, тобто утворюють моральне явище, що зветься професійною честю.

Конкретизація моралі у сфері професійної діяльності знаходить вияв також в існуванні специфічних моральних проблем, сукупність яких складає ядро професійної моралі. Суть цих проблем полягає насамперед у необхідності розв'язувати складні суперечності практики в інтересах сумлінного виконання професійних завдань. У професійній моралі лікаря такими специфічними проблемами є лікарська таємниця, моральні проблеми медичного експерименту на людях, ятрогенії, моральний аспект пересадок органів, генетики тощо.

Візьмемо, наприклад, ятрогенії — одну з найсерйозніших моральних проблем сучасної медицини. Цим поняттям позначають хворобливий стан пацієнта, викликаний поведінкою лікаря. Ятрогенії виникають у тому випадку, коли лікар недостатньо враховує психічний і моральний стан пацієнта, його настороженість щодо будь-якої інформації, яка повідомляється лікарем. З одного боку, ятрогенії є показником помилок лікаря, що базуються на недостатній психологічній і моральній професійній підготовці, з іншого — вони є результатом складності відносин лікаря і пацієнта, коли лікар не завжди може врахувати всі фактори і тим самим має моральне виправдання. Незважаючи на останнє, моральною метою лікаря є уникнення ятрогеній. Для профілактики ятрогеній недосить суто професійних знань і майстерності, необхідні також знання загальної і медичної психології, великий практичний досвід і вміння оцінювати індивідуальні особливості хворих, передбачити можливі психологічні і моральні наслідки поведінки лікаря. Особливе місце у запобіганні ятрогеніям належить вихованню уваги до психічних особливостей хворого, оволодінню методами індивідуального підходу.

Для наочності наведемо конкретний приклад з медичної практики. Авторитетний клініцист консультує хвору, у якої місцевий лікар запідозрив злоякісну пухлину і обережно повідомив її про це, щоб активізувати бажання обстежитися. Після глибокого і всебічного обстеження клініцист сповіщає хвору, що попередній діагноз не підтвердився. Однак, вражена підозрою, вона не довіряє авторитетному лікареві і в стані крайньої депресії кінчає самогубством. Наступні дослідження підтверджують висновок клініциста про те, що у хворої не було пух-

З погляду права і службових інструкцій поведження лікарів не викликає заперечень. Але з морального погляду тут виникає кілька проблем, а саме: чи правильно поінформували хвору про її стан, особливо коли зважити на те, чому хвора не довіряла клініцистові, чи все було зроблено, щоб зрозуміти морально-психологічний стан хворої і вивести її з цього стану, чи мала тут місце ятрогенія тощо. З огляду на наслідки, можна стверджувати, що лікарі припустилися помилок, яким слід дати негативну моральну оцінку. Мабуть, не були використані всі можливості для переконання хворої, не були враховані її психологічні особливості. Як знайти правильний шлях до розв'язання усіх цих проблем у конкретних умовах професійної діяльності? Чи досить знати і додержуватись загальних принципів комуністичної моралі, щоб успішно вирішувати ті складні питання, що виникають у професійній діяльності? Практика свідчить, що на це питання не можна відповісти однозначно. Принципи комуністичної моралі визначають загальну лінію поведження радянських людей незалежно від їхньої професії. У специфічних умовах професійної діяльності вияв моралі залежить від мети і конкретних умов відносин з людьми.

Отже, мова йде про чинники, які можуть впливати на вияв моральності. Одним з цих чинників є умови спеціалізованої праці. У наведеному прикладі лікарі як громадяни можуть поводитися в суспільстві згідно з моральним кодексом будівника комунізму. Але в умовах професійної діяльності цей чинник разом з сумлінним виконанням адміністративних інструкцій ще не гарантує лікаря від таких помилок, які в кінцевому підсумку одержують негативну моральну оцінку. Чим же зумовлена така розбіжність? Передусім тим, що у тих випадках, коли об'єктом є людина, морально оцінюється не тільки результат діяльності, а й шляхи його досягнення. Принципи комуністичної моралі у професійній діяльності можуть бути реалізовані лише в певній формі, яка зумовлена метою і специфічними умовами праці, спрямованою на задоволення однієї з суспільних потреб.

Отож, форма вияву комуністичної моралі згідно з характером спеціалізованої діяльності, специфікою професійних відносин і становить професійну мораль. Марксистське положення про залежність моралі від практичних відносин, від різних видів виробничої діяльності є вихідним теоретичним і методологічним положенням також для професійної етики. Ф. Енгельс писав, що не тільки кожний клас, але також і кожна професія має свою власну мораль³.

Психологія праці набуває особливого значення для з'ясування специфіки професійної моралі, бо психологічний фактор допомагає зрозуміти один з головних чинників, що зумовлює форму вияву моральності фахівця, тобто саме специфічні риси професійної моралі.

Сталість професійних відносин, особливості і характер діяльності визначають психологічний настрій, психологію професійної групи. Разом з цим формуються і закріплюються типові індивідуально-психологічні риси особи фахівця. К. К. Платонов і М. Д. Левітов підкреслюють, що структура психології професійної групи визначається метою даної діяльності, засобами досягнення мети і супровідними психологічними актами переживань, уваги, співвідношення сенсорних і моторних актів, глибиною емоцій тощо⁴. Спільні для усіх видів праці психологічні компоненти в різних професіях виявляються по-різному. Професійний поділ праці через специфіку умов діяльності і психологічні

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 298—299.

⁴ К. К. Платонов. Вопросы психологии труда. М., 1962, стор. 17—18; Н. Д. Левитов. Психология труда. М., 1963, стор. 31.

особливості трудових відносин впливає на формування певних моральних якостей особи, на особливості її моральної свідомості.

Професія закріплює певний стиль поведінки і певний тип моральної орієнтації не тільки у сфері діяльності, а й у буденному житті. Суспільство оцінює професію також з того погляду, що вона дає людині, які моральні якості особистості розвиває.

Особливості психологічних відносин між суб'єктом і об'єктом професійної діяльності вимагають більш тонкого і точного дотримання моральних вимог з боку суб'єкта професії. Адже незалежно од відмінності інтересів, ступеню психологічної сумісності, симпатії чи антипатії люди повинні досягти взаєморозуміння і навіть довір'я, інакше зроби́ться неможливим досягнення мети взаємодії. Тут необхідна особлива форма поєднання і прояву загальних принципів моралі у поведінці суб'єкта професії, що зветься професійним тактом.

Необхідність професійного такту зумовлена наявністю складних психологічних ситуацій. У поняття моральності входить не лише відповідальність за мотив учинку і його зміст, а й за об'єктивні і суб'єктивні наслідки. Тому необхідно враховувати можливі наслідки своїх учинків, поведінки загалом і окремих її елементів: слів, жестів, міміки, інтонації тощо.

У професійній діяльності слід позбавитись недовір'я, упередженості, помилкових поглядів і суджень, щоб завоювати довір'я, повагу і краще виконувати професійне завдання. Для цього необхідно насамперед розуміти людей, їхні конкретні інтереси в кожному випадку, особливості психічного і морального стану.

Наприклад, у медичній професії на особливу увагу заслуговує співвідношення морального принципу «не зашкодь» і вимоги активного втручання лікаря у перебіг патологічних процесів. Критерієм моральності тут є збереження життя хворого навіть ціною застосування деяких ризикованих засобів. Мотив тієї чи іншої дії у кожному випадку має бути ретельно продумано і вивірено на основі наукових і моральних принципів. Самовпевненість може перевищити міру ризику і завдати шкоди хворому. Оскільки критерієм моральності є захист здоров'я і життя людини, перевищення ризику є порушенням морального принципу.

Виховання високих моральних якостей, і особливо почуття професійного такту, має велике значення у професійній підготовці, тому необхідно поліпшити викладання у відповідних навчальних закладах прикладної психології та етики.

Оцінка професії визначається також і тим, що вона дає для розвитку особи, оскільки різні професії по-різному впливають на розвиток людини. Професійні колективи становлять те конкретне суспільне середовище, в якому формується поняття про людей. Вимоги, що висувуються до людей певних професій, закріплюються у якісних особливостях особи. «Набуті професійні навички не тільки визначають якості її (людини.— Є. Ф., О. С.) трудової діяльності і збагачують її досвід, а й стають якостями її особи»⁵.

Процес відбиття у свідомості фахівця об'єкта його діяльності визначає своєрідність тих правил поведіння, які регулюють відносини людей у цій діяльності. Кожен шукає в іншому переважно ті компоненти, якості особи, які здатні узгоджувати дії для досягнення певної мети. Саме ці компоненти знаходять переважне відбиття і усвідомлення. Професійна діяльність формує своєрідне сприйняття людиною ін-

⁵ К. К. Платонов. Вопросы психологии труда, стор. 145—146.

шої людини, від якого часто залежить зміст поняття про людей взагалі. Як справедливо зауважує О. О. Бодальов, якщо тривалий час займатися тим чи іншим видом діяльності, тенденція сприймати людей під певним зкучом зору може зроби́тися сталою і перетворитися на професійну звичку⁶. Ці звички, закріплені багаторічною практикою, утворюють своєрідні риси поведінки людей у суспільстві. Професійна діяльність закріплює у моральній свідомості певні типи відносин і моральних цілей, відносна самостійність яких залежить від особливостей професії і її історичної сталості. «Якщо певні відносини мають характер сталості,— писав М. Г. Чернишевський,— у людини, що сформувалася під їх впливом, з'являється сформована звичка до відповідних їм способів дії»⁷. Таким чином закріплюється своєрідна психологічна і моральна «атмосфера» у професійному колективі, яка з часом викристалізовується в професійних кодексах честі, клятвах і урочистих обіцянках.

Отже, специфіка професійної моралі помічається у тих нормах і принципах загальної моралі, які складають необхідну умову професійної діяльності, а самі форми морального впливу виявляються необхідним компонентом професійного впливу загалом. У кожному виді професій діє своєрідна шкала моральних оцінок і моральної винагороди залежно від характеру професійної діяльності і її суспільної мети.

Усі моральні поняття у професійній моралі мають визначений конкретний зміст. Вони функціонують тільки в певних професійних колективах.

Ядро професійної моралі складають специфічні моральні проблеми, які покликані регулювати відносини людей у найскладніших, типових для даної професії ситуаціях в інтересах виконання професійних завдань.

Характер професії, особливості людей, що є об'єктом професійного впливу, зумовлюють підвищені вимоги щодо диференційованого підходу, тобто до самостійної моральної орієнтації, почуття міри або професійного такту. Взаємозв'язок цих аспектів визначає своєрідність, специфіку моральних почуттів, оцінок, норм поведінки і моральних проблем, що складають зміст професійної моралі.

З боку форми, сенс поняття специфіки професійної моралі у її відношенні до загальної моральності полягає у своєрідності частини відносно цілого. За змістом своєрідність професійної моралі є конкретизацією загальних моральних принципів стосовно завдань і умов професійної діяльності. Якщо моральність є узагальнене, концентроване виявлення найсуттєвішого у всіх конкретних видах відносин між людьми, у відношенні особи до суспільства, то професійна мораль є партикулярна сфера дії моральності, в якій вона конкретизується й набуває своєрідності залежно від специфіки завдань і умов діяльності. У професійній моралі головним питанням є ставлення фахівця до певної суспільної потреби або інтересу, бо задоволення цієї потреби і є метою професійної діяльності. Вирішення цього ставлення у моральній свідомості формує професійну моральну мету. Система конкретних норм, принципів і моральних рекомендацій, моральні проблеми покликані коригувати діяльність фахівця. Загальні принципи і норми конкретизуються і виявляються у певній формі, без цього вони недостатні саме через їх загальний характер. Ці конкретні принципи, норми поведіння і необхідні якості є моральними, оскільки вони не закріплені правом і службовими інструкціями, і разом з тим професійними, бо регулюють

⁶ А. А. Бодальов. Восприятие человека человеком. Л., 1965, стор. 112.

⁷ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. 7, 1947, стор. 264.

поводження фахівця тільки у сфері даної професії. Завдяки цим нормам особа одержує додаткові орієнтири в складних і особливих ситуаціях, коли проблема «що і як робити?» цілком захоплює особу й інкоцїя, коли проблема «для чого?», суспільний сенс цієї ли витісняє на другий план проблему «для чого?», суспільний сенс цієї діяльності. Тому включення професійної етики у систему підготовки фахівців дозволяє виховати вміння орієнтуватися в складних ситуаціях спеціалізованої діяльності на певну систему моральних цінностей, не забуваючи найголовнішого — служіння суспільству, підпорядкування особистих інтересів суспільним.

* * *

Определение специфики профессиональной морали позволяет обосновать правомерность выделения профессиональной этики как области самостоятельного научного исследования.

Специфика профессиональной морали наиболее ярко обнаруживается в тех профессиях, где объектом воздействия является человек, а моральный фактор представляет собой один из важнейших компонентов профессиональной деятельности. Цели профессиональной группы, особенности профессиональных отношений порождают своеобразные принципы, нормы и нравственные качества, составляющие содержание профессиональной морали.

Специфические нравственные проблемы, отражающие противоречия профессиональных отношений, составляют ядро профессиональной морали, где моральные требования переплетаются с целенаправленностью специальных действий и корректируются ими. Специфика профессиональной морали зависит в значительной степени от психологического фактора, характеризующего взаимодействие объекта и субъекта профессии.

Взятыє в совокупности особенности профессиональной морали позволяют выделить ее в качестве самостоятельного объекта теоретического исследования.

Мислені конструкції та логічне виведення знань

Форми мислення можна розглядати у трьох аспектах: онтологічному — як знання про відповідні сторони явищ об'єктивного світу, буття; логічному — як такі, що підлягають певним загальним правилам, застосування яких забезпечує перехід від одних форм в інші; гносеологічному — як ступені пізнання, що посідають відповідні місця в процесі вивчення тих явищ об'єктивного світу, які відображаються в даних формах мислення.

У науковому дослідженні можна абстрагувати один із цих трьох аспектів, аналізуючи його як особливу функцію мислення. Наприклад, кажуть про логіку побудови політекономії буржуазного суспільства в «Капіталі» К. Маркса. Але філософи-марксисти виходять з того, що ця логіка водночас відображує і об'єктивну діалектику економіки буржуазного суспільства, тобто закономірності її функціонування та розвитку, і закономірності пізнання цієї економіки. Тому ми говоримо про тотожність діалектики, логіки і теорії пізнання в «Капіталі».

Але чи поширюється принцип тотожності діалектики, логіки і теорії пізнання на всі форми мислення? Чи не може, скажімо, логічна функція мислення бути самостійною, незалежною від онтологічної і гносеологічної функцій? Відомо, що в багатьох сучасних науках дедалі більшу роль відіграє логічне виведення форм мислення, які безпосередньо не пов'язані з об'єктами чуттєво-предметної діяльності людей. Тому й виникає проблема співвідношення логічної функції мислення в таких науках з його онтологічною і гносеологічною функціями.

Для розв'язання її велике значення має гносеологічний аналіз історичного становлення логічної функції мислення, включаючи і її застосування на сучасному етапі розвитку науки. Історичні передумови цієї функції лежать у відображувальних здатностях живих організмів. Так, Г. Гельмгольц одним із перших звернув увагу на те, що вже тварини, які мають психіку, здатні робити «несвідомі умовиводи»¹. Розкриття закономірностей умовнорефлекторної діяльності тварин показало, що вона дає можливість перетворювати інформацію про умови, що діють на організм безпосередньо, в інформацію про ті життєво важливі умови, які, закономірно настаючи за першими, діятимуть на організм дещо пізніше. Це дозволяє організмові виробити доцільну реакцію на зовнішні впливи в майбутньому.

Лауреат Ленінської премії академік П. К. Анохін показав у своїх працях, що умовнорефлекторна діяльність притаманна не тільки тваринам, які мають психіку, але й усім живим організмам. Це означає, що всі організми мають здатність «виводити» з безпосередньо одержаної інформації іншу інформацію про взаємодію з умовами існування, які створюються в майбутньому. Таку здатність П. К. Анохін назвав ви-переджаючим відображенням дійсності, або «завбаченням» майбутнього

¹ Г. Гельмгольц. Популярныя речи. С.-Петербург. 1896, стор. 117.

і вважає її спільною для всіх організмів; вона виявляється, починаючи з найпростішої подразливості і кінчаючи людським мисленням².

Людська свідомість є найвищою формою становлення випереджаючого відображення дійсності, поєднанням чуттєвого відображення і абстрактного мислення. Мислення, що виникає на базі людської мови, називається абстрактним з двох причин. По-перше, з конкретно-чуттєвих даних об'єкта воно вирізняє його загальні, необхідні, законні властивості і зв'язки, тобто абстрагується від випадкових, несуттєвих сторін предмета. По-друге, воно здатне значною мірою лишати поза увагою безпосередній психічний стан суб'єкта пізнання — його емоційні переживання, бажання. «У свідомості образ дійсності не зливається з переживаннями суб'єкта», — пише О. М. Леонт'єв³. К. Маркс високо оцінював здатність людського розуму «говорити мовою самого предмета, виражати своєрідність його сутності», ту універсальну «незалежність думки, яка стосується до *всякої речі* так, як його вимагає *сутність самої речі*»⁴.

Логічна функція мислення полягає у формулюванні загальних положень, які, відображаючи закономірності певних об'єктів, можуть відігравати роль правил виведення тих більш конкретних знань про об'єкти, які підпорядковуються цим закономірностям. Наприклад, маючи якісь конкретні характеристики об'єктів, що містяться в посилках, можна, застосувавши правило логічного виведення, одержати висновок, який містить нову інформацію, якої не було явно в посилках.

Здатність до логічного виведення знань виникає у філогенезі і онтогенезі людини ще на рівні буденної, донаукової свідомості. Наприклад, в умовиводі «Коли Іван — батько Петра, то Петро — син Івана», правилом виведення другого судження з першого є положення буденної свідомості, яке відображує наявність родинної закономірності: «Коли один чоловік батько іншого, то другий — син першого». Логічне виведення знань в буденній свідомості і в конкретних науках оперує безліччю таких правил, в яких відображуються різні закономірності об'єктивних явищ: родинні, кількісні, просторові, часові, причинно-наслідкові і таке інше⁵. Хоч такі правила відповідають більш загальним законам формальної логіки, проте вони можуть бути сформульовані незалежно від цих законів.

На перших ступенях розвитку свідомості слова мови могли узагальнювати «ймовірно лише те, що вже було виділеним на той час, а саме — виділеним у формі уявлення. Загальне, зафіксоване в уявленні, стало об'єктом назви»⁶. Тому і всі судження, що були елементами якогось процесу логічного виведення знань (тобто посилки, висновок, правило виведення) спочатку становили тільки такі речення, котрі відображували лише загальні сторони, властивості предметів конкретно-чуттєвого сприймання людей. Але і тоді за допомогою логічної функції мислення люди вже могли планувати в уяві результати дедалі складніших різновидів своєї чуттєво-практичної діяльності.

У процесі дальшого розвитку свідомості логічне виведення знань починає оперувати такими формами мислення, які вже не обов'язково відповідають цим сторонам та властивостям. Усі такі форми ми називатимемо мисленими (уявними) конструктами. Перші уявні конструкти створювались людьми як уявлення про об'єкти, що були новою ком-

² П. К. Анохін. Биология и физиология условного рефлекса. М., 1969.

³ А. Н. Леонт'єв. Проблемы развития психики. М., 1965, стор. 261—262.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 7.

⁵ Див.: А. Ф. Асмус. Логика. М., 1947, стор. 155 и 236—239.

⁶ Н. К. Одуева. О переходе от ощущения к мысли. М., 1967, стор. 55.

бінацією, зв'язком чуттєво сприйманих властивостей і частин об'єктів їх діяльності (наприклад, уявлення про кентаврів) або ж внаслідок гіпертрофізації одних із таких властивостей, частин і абстрагування від інших (наприклад, уявлення про людиноподібних всесильних і безсмертних істот). На цьому етапі деякі елементи умовиводів могли не відповідати загальним сторонам чуттєво-практичного досвіду людей, але вони обов'язково мали якісь свої прообрази в чуттєвих уявленнях, що створювалися фантазією, тобто мислення було наочним.

Оскільки здатність людей до створення уявних конструктів була необмеженою, а засоби логічного виведення з них суджень про ті властивості і зв'язки об'єктів, які можна було чуттєво сприймати, перевіряти практичною діяльністю, були дуже недосконалі, то в донаукову епоху розвитку людської свідомості виникало багато релігійно-міфологічних уявних конструктів, що давали в основному хибне уявлення про реальний світ і його закономірності. Однак і в цей період уявне конструювання загалом сприяло прогресивному розвитку людства. Саме завдяки йому люди могли створювати уявлення про нові, досконаліші засоби виробництва, з якими вони не мали справи в попередній чуттєво-практичній діяльності, але за допомогою яких вони могли б значно краще задовольняти свої потреби (наприклад, про лук та стріли, про колесо і багато інших). Зрозуміло, що коли ці уявлення втілювалися в життя, то вони вже переставали бути уявними конструктами, а перетворювались на відображення властивостей дійсних об'єктів. Тому логічне виведення знань про ці об'єкти знову відповідало загальним сторонам об'єктів чуттєвого сприймання.

Уявне конструювання дає можливість розкривати і таку сторону явищ об'єктивного світу, яку взагалі не можна відображувати за допомогою чуттєвого споглядання чи чуттєвого сприймання результатів практично-перетворювальної діяльності людей, або яка значно спотворюється на чуттєвому ступені пізнання. Особливо важливу роль такі форми уявного конструювання починають відігравати в науковому пізнанні (скажімо, уявлення про атоми, про геліоцентричну будову сонячної системи і таке інше).

Усі форми наукового пізнання, які безпосередньо не збігаються з загальними сторонами чуттєво-практичної діяльності людей, тобто які не можуть бути виражені в мові спостережень, називаються теоретичними. В науці за допомогою теоретичних форм мислення створюється багато уявних конструктів, істинність чи хибність яких не можна безпосередньо перевірити на практиці. Але коли з'явилася можливість на основі таких теоретичних конструктів за допомогою логічного виведення правильно передбачати наслідки важливих для людей результатів їх практичної діяльності, які можна експериментально перевірити, то такі конструкти почали розглядатись як істинне відображення дійсних об'єктів.

Поняття донаукової, буденної свідомості нерозривно пов'язані зі своїм чуттєво-конкретним змістом. Тому, як писав відомий радянський психолог Л. С. Виготський, «вони є, скоріше, загальними уявленнями про речі...»⁷. У процесі розвитку теоретичного мислення, що був неминучою умовою прогресу пізнання, становлення науки, важливу роль відіграла здатність людського мислення до створення абстрактних об'єктів та ідеалізації. Абстрактний об'єкт (наприклад, поняття числа в математиці) створюється внаслідок багатоступінчатого абстрагування,

⁷ Л. С. Виготский. Избранные психологические произведения. М., 1956, стор. 196.

узагальнення властивостей явищ чуттєво-предметної діяльності людей. Суть ідеалізації полягає ось у чому. Розкриваючи якусь тенденцію у зміні певного параметра того чи іншого об'єкта, ми припускаємо, що ця зміна досягає своєї крайньої межі (нуля або деякої сталої величини), хоча у відомих нам явищах чуттєво-предметної діяльності така межа ніколи не спостерігалася. Так, вважаючи, що розміри тіла можуть безмежно зменшуватись, ми створюємо ідеалізований геометричний об'єкт — точку, яка не має ніяких розмірів. Таким же чином створюються інші ідеалізовані об'єкти геометрії — лінія, площина тощо, або ідеалізовані об'єкти фізики — абсолютно чорне тіло, ідеальний маятник тощо.

Створюючи ідеальні об'єкти, ми немов навмисне «перекручуємо» деякі емпірично виявлені властивості матеріального об'єкта, і будуємо такий уявний теоретичний конструкт, який вже не є абстракцією загальних властивостей предметів нашого чуттєвого досвіду або їх новою комбінацією.

Отже, кожний ідеальний об'єкт загалом має свій прообраз в уявленні людей про предмети їх чуттєво-практичної діяльності, тобто є ідеалізованим описом цих предметів. Але окремі властивості ідеального об'єкта не збігаються з якимись сторонами такого його емпіричного прообразу, є їх «перекрученням». Та ці «перекручення» емпірично виявлених сторін матеріальних об'єктів здійснюються згідно з певними правилами, внаслідок чого ми створюємо такі форми мислення, з яких за допомогою логічного виведення можна здобути цінні знання про об'єкти нашої практичної діяльності.

Новий етап розвитку логічної функції мислення був пов'язаний з розвитком здатності мислення до формалізації. Суть останньої полягає в тому, що завдяки абстрагуванню від конкретного змісту будь-яких явищ ми виявляємо загальну структуру зв'язку елементів всіх цих явищ, тобто їх форму, і оперуємо цією формою за певними правилами, щоб здобути нові знання про дані явища.

Передумови формалізації виникли з появою логічного виведення знань, оскільки кожне правило такого виведення відображувало загальну структуру зв'язків елементів умовиводу. З розвитком граматики створюються найбільш загальні правила координації елементів мови (слів та речень), тобто їх загальні граматичні форми. Тому інколи кажуть про формалізацію у найширшому розумінні, вводячи сюди всі випадки оперування правилами мови. Але треба враховувати, що граматичні правила будь-якої природної мови застосовуються лише для оперування з конкретними словами і реченнями цієї мови. Тому більшість учених під формалізацією розуміє лише такий мислений процес, в якому ми можемо оперувати загальною формою зовсім абстраговано від її конкретного змісту. Та це можливо лише тоді, коли окремі елементи загальної форми (а надалі і правила оперування з ними) позначаються певними символами. Оперуючи символами за таким правилом, можна робити висновки про нові зв'язки між цими символами (чи про інші символи), що дає нам нове знання про загальні властивості об'єктів, що підпорядковуються даній формі.

Формалізація виникає спочатку в математиці, а згодом у формальній логіці та інших науках. Так, був час, коли люди могли лічити лише конкретні предмети своєї чуттєво-практичної діяльності, але в дальшому розвитку свідомості виявляються загальні форми лічби таких предметів. Окремі елементи цих форм і правила оперування з ними замінюються відповідними символами чисел, знаками складання, віднімання тощо. Тепер замість лічби дійсних предметів почали застосовувати

оперування над числовими символами за певними математичними правилами. Це давало можливість логічно виводити результат лічби, а надалі і багатьох інших математичних операцій, не маючи справи з самими предметами практичної діяльності чи чуттєвими уявленнями про них.

Формальна логіка розкриває найбільш загальні закони і правила логічного виведення знань, абстрагуючись від конкретного змісту тих умовиводів, які підпорядковуються таким правилам. У процесі формалізації якогось умовиводу ми можемо замінити його вихідні посилки, які мають конкретний зміст, певними наборами символів, що виражають елементи вже відомої нам загальнологічної форми. Далі, оперуючи з такими символами за правилом умовиводу, ми одержуємо логічний наслідок, який у формалізованому вигляді дає нам нове знання про об'єкти даної теорії, тобто інтерпретація якого на змістові знання дає можливість одержати нову інформацію про ці об'єкти.

У процесі формалізації знань є етап, на якому виведення здійснюється без явного зв'язку з конкретним змістом вихідних посилок, які ми формалізували, і конкретним змістом логічного наслідку, тобто без зв'язку з тими об'єктами чуттєво-предметної діяльності, які відображаються в елементах умовиводу, з інтуїтивною очевидністю. Цей етап називається формальним виведенням. При цьому логічна функція мислення здійснюється лише за певними правилами логічного виведення, які ми застосовуємо до формалізованих елементів умовиводу.

Оскільки закони і правила формальної логіки є узагальненням усіх конкретних процесів умовиводу і правильність цих законів та правил підтверджена практичною діяльністю всього людства, то застосування формальнологічного виведення до істинних посилок завжди дає істинний наслідок. Це стосується також і формального виведення в математиці, яке також підпорядковується формальній логіці. Формалізація знань є важливим засобом уточнення процесів мислення, забезпечення їх більшої строгості. Сучасна наука виявила, що інтуїтивна очевидність, що вважалась раніше багатьма вченими за найбільш достовірний доказ істинності будь-яких форм мислення, нерідко дає нам хибне відображення дійсності. Саме за допомогою формалізації часто виявляються і ліквідуються логічні суперечності в процесах змістового мислення, в змістових теоріях. Виведення знань, відповідно до законів і правил формальної логіки, дістало найширше застосування у побудові різних математичних теорій чи окремих елементів цих теорій. Так, ще Евклід побудував геометрію за допомогою формальнологічного виведення всіх її положень з деяких вихідних положень (аксіом і постулатів), що вважались найбільш достовірними. Надалі формалізовані математичні структури і собі почали все більше застосовуватись для формалізації і формального виведення знання у інших науках.

Але здатність до формального виведення знань у людини виникає лише на базі змістових наочних знань про об'єкти нашої чуттєво-предметної діяльності. Щодо цього цікаві факти дали експерименти, присвячені навчанню розв'язання так званих просторово-логічних (або образно-логічних) задач. Ці задачі можна розв'язати як строго формальними методами, так і за участю мислених процесів, що ґрунтуються на просторових образах, геометричних уявленнях, які не входять у формальну мову рішення задач. Експерименти довели, що спочатку у тих, хто навчається формальних методів розв'язання таких задач, набирають вирішального значення неформальні моменти, тобто оперування самими об'єктами або їх чуттєво-наочними образами. Надалі зростає роль формального виведення результату рішення, поки кінець кінцем

не з'являється здатність розв'язувати такі задачі суто формально, без залучення неформальних моментів⁸.

Отже, хоч з появою формалізації логічне виведення знань могло на якомусь етапі здійснюватись самостійно, незалежно від онтологічного і гносеологічного аспектів мислення, все ж, як свідчать розглянуті приклади, у становленні людської свідомості завжди була принципова можливість порівняння процесів формальнологічного виведення знань з відповідними процесами змістового мислення, які явно були пов'язані з предметами чуттєво-практичної діяльності людей. Тому можна вважати, що формальнологічне виведення знань у процесі формалізації відображує чи описує за допомогою абстрактних та ідеалізованих об'єктів закономірності предметів такої діяльності.

Найвищим ступенем розвитку логічної самостійності мислення є поява логічних конструктів. Логічний конструкт — це такий різновид уявних теоретичних конструктів, який створюється суто логічно і не є описом якихось властивостей відомих нам предметів об'єктивного світу чи нашого чуттєвого досвіду, хоча б в ідеалізованій формі. Перші логічні конструкти з'явилися у математиці. Так, коли такі математичні операції над дійсними числами, як складання і віднімання, множення і ділення, піднесення до степеня, а також добування кореня додатніх чисел, можна було розглядати як логічне оперування з нашими знаннями про об'єкти матеріальної дійсності в ідеалізованому і формалізованому вигляді, то вже добування кореня з від'ємних чисел не мало ніяких відомих прообразів у знаннях про об'єктивний світ, про чуттєво-предметну діяльність людей. Тому уявні числа з'явилися саме як логічні конструкти.

Тільки пізніше такі логічні конструкти почали одержувати свою змістову інтерпретацію. Наприклад, уявні числа спочатку розглядалися як певні співвідношення сторін деяких геометричних фігур, а потім як неодмінний елемент математичної форми, яка описувала деякі фізичні процеси.

За допомогою логічного конструювання можна будувати і цілі системи, всі елементи яких (алфавіт, аксіоми, правила виведення і теореми, що виводяться з аксіом) є символами, наборами символів, або правилами оперування з символами, що не пов'язані в явній формі зі знаннями про предмети чуттєво-практичної діяльності, тобто є логічними конструктами. Обов'язковою вимогою до побудови таких систем, що називаються формальними, є лише їх узгодженість з певними формальнологічними правилами, скажімо, несуперечливість їхніх аксіом тощо. В результаті побудови такої системи ми одержуємо логічне числення, що не має ніякої інтерпретації на будь-які змістові знання.

Оскільки логічні конструкти явно не пов'язані з об'єктами практичної діяльності людей, то самі вони не можуть мати ніякої цінності. Значення для людей вони набувають лише завдяки інтерпретації на деякі змістові галузі знання, тобто коли з ними зіставляються форми змістової мови. В такому разі логічні конструкти перетворюються в елементи формалізованої мови, яка дає нам формалізовану модель змістового знання. Наприклад, коли якась формальна система одержує інтерпретацію на змістову теорію, то вона стає цілком формалізованою мовою цієї теорії. Повна формалізація теорії дає можливість виключити змістові логічні міркування у викладі теорії, замінити їх автоматизованими сполученнями знаків-символів, підстановкою одних знаків замість інших за певними правилами.

⁸ Див.: Л. Л. Гурова. Соотношение формальных и эвристических компонентов в решении задач. «Вопросы психологии», 1968, № 2.

Найважливішу роль у сучасній науці відіграє так звана емпірична інтерпретація будь-якої формальної мови, коли з висловлюванням цієї мови зіставляються емпіричні висловлювання мови спостережень. Тільки останні можуть бути безпосередньо перевірені людською практикою. Проте далеко не всі елементи тієї чи іншої теорії дістають емпіричну інтерпретацію. Багато з них залишається теоретичними формами знання, а деякі неінтерпретованими логічними конструктами. Але коли на основі даної теорії у кінцевому підсумку можна передбачити наслідки практичної діяльності людей, то теорія загалом вважається істинною, тобто такою, що дає нам правильне уявлення про ті явища об'єктивної дійсності, які є її предметом.

Формальнологічне виведення дедалі більше стає не тільки знаряддям уточнення знань, але й важливим елементом пізнання нових закономірностей об'єктивного світу. Це стосується насамперед математичного апарата багатьох сучасних наук, без якого взагалі не можна було б розкрити і описати такі закономірності. Нерідко логічні конструкти, що виникають як формальні системи або елементи якоїсь формалізованої теорії в зв'язку з розв'язанням внутрішніх завдань логіки чи математики, тобто без будь-якого явного зв'язку з об'єктами практичної діяльності людей, надалі, за допомогою інтерпретації, стають основою побудови нових теорій про такі об'єкти. Скажімо, математична теорія груп виникла в процесі розв'язання суто математичних проблем. Але, як відзначав відомий американський математик Ф. Дайсон, виходячи тільки з абстрактної теорії груп, не знаючи нічого про конкретну природу операцій, що складають дану групу (мається на увазі так звана група O_3), ми можемо передбачати багато властивостей таких елементарних часток, як піони⁹. Те саме можна сказати і про багато інших математичних і логічних систем.

Отже, інтерпретація будь-якої формалізованої мови на таку галузь змістового знання про матеріальні об'єкти, яка не була пов'язана з створенням цієї мови, приводить до одержання нових гіпотетичних знань про властивості цих об'єктів. Такий спосіб пізнання все частіше використовується в сучасній науці, наприклад, під час створення математичної гіпотези у фізиці. Саме завдяки формалізованій математичній мові в сучасній фізиці нерідко робиться передбачення нових фізичних явищ. Так, завдяки математичним розрахункам, як кажуть «на кінчику пера», було передбачене існування позитрону і багатьох інших елементарних частинок¹⁰.

У процесі розвитку наукового пізнання збільшується відносна самостійність логічної функції мислення, її незалежність від його онтологічного та гносеологічного аспектів і зростає її значення для науки. Все це є причиною гострих суперечок навколо розв'язання філософських проблем про місце та роль формальнологічного виведення знань в загальній структурі пізнавального процесу, про відношення такого виведення до об'єктивного світу. Абсолютизація самостійності логічної

⁹ Ф. Дж. Дайсон. Математика в физических науках. «Математика в современном мире», М., 1967, стор. 123.

¹⁰ Треба відзначити, що в літературі термін «логічний конструкт» інколи вживається в ширшому значенні, ніж у цій статті, включаючи в себе і такі уявні теоретичні конструкти, як абстрактні та ідеалізовані об'єкти тощо. Ми ж вважаємо, що треба чітко виділити той клас конструктів, які ще не дістали інтерпретації на істинні форми змістового знання. Наприклад, ψ -функція в квантовій механіці вже не є логічним конструктом, бо вона одержала фізичну інтерпретацію на ті явища, які емпірично вивчаються, а такі поняття, як гравітон, кварк, ще залишаються логічними конструктами.

функції мислення в сучасній науці, її відрив від онтологічного та гносеологічного аспектів мислення неминуче призводить до ідеалізму. Р. Карнап твердить, що «система чисел скоріше має логічну, ніж фактичну природу», і що «віра в реальність абстрактних об'єктів є метафізичне псевдотвердження»¹¹.

Щодо взаємозв'язку математичних структур з фізичною реальністю серед відомих сучасних західних математиків поширена думка, ніби «нам зовсім не відомі глибокі причини цього (коли тільки цим словом можна приписувати будь-який смисл) і, може бути, ми їх ніколи не пізнаємо»¹², або що «неймовірна ефективність математики в природничих науках є щось таке, що межує з містикою, бо ніякого раціонального пояснення цьому фактові немає»¹³.

Глибока критика таких ідеалістичних та скептичних поглядів може бути дана тільки з позицій діалектичного матеріалізму, який на основі узагальнення всієї історії людського пізнання розкриває загальні закономірності цього пізнання, в тому числі і закономірності взаємозв'язку формальнологічного виведення знань з іншими важливішими ступенями пізнання, з об'єктивним світом. Згідно з діалектико-матеріалістичним принципом єдності теорії і практики формальнологічне виведення виникає лише як узагальнення емпіричних форм пізнання про об'єкти чуттєво-практичної діяльності і істинність його може бути підтверджена тільки цією діяльністю.

Щодо змістових математичних теорій такий погляд поділяє більшість учених. Так, А. Ейнштейн, кажучи про чудову відповідність евклідової геометрії реальним предметам, пояснював це тим, що «її твердження ґрунтуються суттєвим чином на висновках з досвіду, а не лише на логічних висновках»¹⁴. Але чи стосується це й цілком формалізованих теорій та формальних систем?

Дослідження творчої діяльності людей по створенню будь-яких форм логічного конструювання безперечно довели, що цей процес завжди відбувається в тісному зв'язку з багатьма змістовими формами людських знань, про ті об'єкти, до яких ми сподіваємося застосувати логічні конструкти. За допомогою формальнологічного виведення можна одержати логічні конструкти тільки в готовій формальній системі чи в повністю формалізованій теорії.

При цьому, коли ми починаємо застосовувати деякі математичні теорії чи їх елементи, що виникли внаслідок розв'язання внутрішніх проблем самої математики, до пізнання якоїсь сфери об'єктивного світу, доводиться робити в них більш чи менш суттєві зміни, «наполегливо шукати форму та способи математичного опису, які б відповідали реальній природі речей»¹⁵.

Специфічність багатьох теоретичних форм сучасного наукового пізнання полягає в тому, що за їх допомогою ми маємо змогу пізнавати такі нові закономірності об'єктивного світу, які не можуть бути розкриті наочними формами нашої свідомості¹⁶. І хоч істинність таких форм

¹¹ Р. Карнап. *Значення и необходимость*. М., 1959.

¹² Н. Бурбакі. *Очерки по истории математики*. М., 1963, стор. 258.

¹³ Е. Вигнер. *Непостижимая эффективность математики в естественных науках*. УФН, 94 (3), 1968, стор. 536.

¹⁴ А. Эйнштейн. *Геометрия и опыт*. Собрание научных трудов. М., 1966, I—II, стор. 85.

¹⁵ Б. В. Гнеденко. В. И. Ленин и методологические проблемы математики. М., 1970, стор. 107.

¹⁶ Як образно сказав Л. Д. Ландау: «Можливо, найвеличніший тріумф людського генія полягає в тому, що людина змогла зрозуміти речі, які вона неспроможна уявити» («Литературная газета», 9 травня 1972, стор. 12).

не може бути безпосередньо перевірена практикою, а багато з них не мають якихось прообразів в наочному мисленні, проте величезна їх роль у дальшому розвитку практично-пізнавальної діяльності людей доводить, що й вони є правильним відображенням певних сторін і явищ матеріального світу. Так, аналізуючи предмет сучасної математики, радянський учений О. Д. Александров доходить висновку: «Предмет математики становлять ті форми і відношення дійсності, які об'єктивно мають такий ступінь байдужості до змісту, що можуть бути повністю від нього відвернуті і визначені в загальному вигляді з такою ясністю і точністю, зі збереженням такого багатства зв'язків, щоб бути основою для суто логічного розвитку теорії»¹⁷. Таку думку висловлювали й інші видатні математики — А. М. Колмогоров, Б. В. Гнеденко, Г. Біркгоф.

Але такий загальнофілософський підхід до гносеологічного і онтологічного змісту логіко-математичних структур має конкретизуватися і підтверджуватися в розвитку всіх спеціальних наук. Вже давно розкрито деякі зв'язки тих властивостей явищ матеріального світу, що відображаються в цих структурах, з тими їх властивостями, які вивчають змістові науки. Наприклад, відношення між обсягами понять у формальній логіці зображується за допомогою геометричних кругів. Є цікаві дослідження, в яких розкривається виникнення формальнологічних правил і законів у процесі розвитку знань про закономірність об'єктивних явищ. Скажімо, логічний закон тотожності розглядається як своєрідна форма принципу збереження, логічний зв'язок основи і наслідку, як специфічний прояв причини і наслідку і таке інше. Великий інтерес щодо цього становлять ті науки, що виникають як синтез логіко-математичних і фізичних знань. Наприклад, топологія за своїм методом є математичною наукою, але водночас розкриває деякі найбільш загальні структури, які характеризують просторові властивості фізичних об'єктів.

Але всі ці приклади — лише перші зрушення науки в напрямі до розкриття онтологічного змісту логіко-математичних структур, їх зв'язку з іншими структурами матеріального буття. Більшість таких зв'язків ще зовсім не вивчена, а навколо розуміння деяких із них точаться гострі дискусії. Відзначимо, що найчастіше побудова логіко-математичних структур сучасної науки і їх застосування до практики здійснюються завдяки таким логіко-гносеологічним прийомам, як ідеалізація, формалізація, логічне конструювання, інтерпретація. Причому останні часом не мають якихось прообразів у знаннях про відомі нам об'єктивні явища.

Відомо, що сучасна фізика нерідко не може з'ясувати просторово-часового механізму взаємодії мікрочастинок, проте успішно передбачає результат такої взаємодії. Тобто замість того, щоб відповідати на питання «що відбувається», вона все частіше з'ясовує «як це зробити». І саме такий логіко-гносеологічний підхід, що здійснюється значною мірою без врахування онтологічного змісту знань, є важливою умовою розвитку сучасної науки.

У логіко-математичному моделюванні за допомогою формалізації і логічного конструювання ми маємо вже і відносну незалежність логічної функції мислення як від його онтологічного, так і гносеологічного змісту. Причому, як було показано вище, і цей підхід є важливим чинником розвитку сучасної науки.

¹⁷ А. Д. Александров. Общий взгляд на математику. «Математика, ее содержание, метод и значение». М., 1956, т. 1, стор. 68.

Встановити закономірності взаємозв'язку логіко-математичних структур з іншими ступенями пізнання явищ реального світу заважають такі обставини. Насамперед те, що узагальнення всієї історії людського пізнання з урахуванням найважливіших досягнень сучасної науки, — це дуже складна проблема, яка ще далеко не повністю розв'язана нашими філософами. Що ж до розкриття загального механізму відображення як властивості усїєї матерії і з'ясування того, як розвивається відображення від своїх елементарних форм до тих, що їх має сучасна наука, це завдання, поставлене В. І. Леніним, ще потребує своєї розробки.

Особливо важко розкрити загальні закономірності становлення змістового людського мислення. Як писав А. М. Колмогоров, ми вміємо моделювати поки що головним чином два «полюси» вищої нервової системи. По-перше, це початкові ступені умовнорефлекторної діяльності, по-друге, — формальнологічна структура мислення¹⁸. Деякі автори зазначають, що недостатня увага звертається на аналіз інтуїтивних передумов логічних теорій, тобто гносеологічної сторони формального виведення знань¹⁹.

Усі ці труднощі призводять до того, що між ученими, які додержуються (хоча б в основному) матеріалістичних поглядів, ще немає єдиного розуміння того, в чому полягає специфічність теоретичних та логічних конструктів. Водночас існує тенденція спрощувати цю проблему. Прихильники її по суті не вбачають відмінності між усіма формами наукового пізнання, про які йшлося вище. Так, А. А. Бутенко пише: «Наукові поняття «газ азот», «газ кисень», є такими ж ідеалізованими об'єктами, як ідеальний газ, абсолютне чорне тіло, ідеальна парова машина»²⁰.

Отже, автор не розрізняє процесу ідеалізації і абстрагування. Але коли, наприклад, абстрактний об'єкт можна одержати, виділивши якусь загальну властивість предметів нашої чуттєво-практичної діяльності і абстрагувавши від інших властивостей, то ідеальні об'єкти обов'язково включають такі сторони, які ми не можемо одержати абстрагуванням (наприклад, безрозмірність точки).

Ще більш специфічні риси мають теоретичні конструкти, які з'являються в процесі формалізації і логічного конструювання. Тому можна погодитись з тими авторами, які критикують марні спроби відшукати для кожного фундаментального поняття сучасної теоретичної конструкції реальні прообрази в знаннях про відомі нам явища об'єктивного світу²¹. Але великі труднощі, які виникають щодо розкриття закономірностей походження формальнологічного виведення в сучасній науці з історично-попередніх змістових форм мислення, розкриття зв'язку такого виведення з пізнанням явищ об'єктивного світу, призводять багатьох учених до абсолютизації його специфіки, до відриву від онтологічного і гносеологічного змісту мислення. Так, А. Ейнштейн писав, що сучасна математика, побудована формально-аксіоматичним методом, є утвором тільки людської мислі, не пов'язаним ні з яким досвідом, що її аксіоми є «вільним витвором людського розуму», а також, що «сама по собі математика нічого не може ска-

¹⁸ А. Н. Колмогоров. Автоматы и жизнь. «Возможное и невозможное в кибернетике». М., 1963, стор. 25—26.

¹⁹ Див., наприклад, А. Л. Зиновьев. Логическое и физическое следование. «Проблемы логики научного познания». М., 1964, стор. 123.

²⁰ А. А. Бутенко. Идеализированный объект: фикция или действительность. Зб.: Философские вопросы естествознания. Днепрпетровск, 1971, стор. 147.

²¹ Див., наприклад, Е. Е. Ледников. Проблема конструктов в анализе научных теорий. К., 1969.

зати про реальні об'єкти або про будь-які наочні образи»²². У цих висловлюваннях знання про реальні об'єкти по суті необґрунтовано ототожнюється з наочністю.

Деякі зарубіжні автори намагаються довести, що «змістом логіко-математичних абстракцій на відміну від фізичних та інших абстракцій, коли абстрагуються властивості самого предмета, є абстракція дій, що відбуваються над предметом»²³. Ці думки поділяють окремі радянські філософи (наприклад, Л. К. Науменко). Наслідком таких тверджень є те, що логіко-математичні абстракції позбавляються онтологічного змісту і розглядаються лише як моделювання людської діяльності.

Критика однобічних онтологічних поглядів, що їх висловлювали деякі радянські філософи, інколи призводить до повного нехтування специфічним онтологічним змістом знань, до ототожнення його з будь-якими логічними конструктами. Так, С. В. Остапенко пише: «Якщо людську діяльність вважати джерелом онтологічних передумов, тоді у нас не виникає ніяких заперечень проти такої онтології, оскільки цьому термінові надається зовсім інший зміст». І далі: «Будь-який логічний конструкт має відношення до дійсності і в цьому розумінні є «онтологічною передумовою»²⁴.

Аналізуючи це твердження, відзначимо таке. По-перше, сама людська діяльність має розглядатися як специфічний прояв загальних законів матеріального буття. Знання про ці закони і є онтологічною основою розуміння людської діяльності, яку в протилежному випадку можна трактувати з ідеалістичних позицій. По-друге, ототожнюючи будь-який логічний конструкт з іншими знаннями про матеріальне буття, автор допускає суттєву неточність, на яку ми вже звертали увагу.

Отже, хоч логічна функція мислення в сучасній науці може здійснюватися відносно самостійно, незалежно від онтологічного, а інколи і від гносеологічного змісту, абсолютизація цієї самостійності й нехтування змістом мислення призводить до істотних філософських помилок. Так, А. М. Колмогоров високо оцінює критику відомим французьким математиком А. Лебегом однобічності логіцизму і формалізму в математиці, розробку ним проблеми походження математики, її зв'язку з чуттєво-практичною діяльністю людей. Водночас радянський вчений вбачає дефекти позиції А. Лебега в недооцінці самостійності ролі логічного виведення в математиці і в тому, що він не вважає математику відображення певної сторони матеріальних явищ²⁵. Все це засвідчує, що положення про збіг онтологічної, гносеологічної та логічної функцій усіх форм мислення, про тотожність діалектики, гносеології і логіки потребують конкретизації. Так, ми можемо говорити про збіг цих функцій у будь-якого логічно правильно побудованого неінтерпретованого логічного конструкту лише в потенціальному розумінні, тобто вважати його тільки гіпотетичним відображенням певних сторін явищ матеріального буття. Багато інших прикладів наукового пізнання переконують нас, що один із трьох вище згаданих аспектів мислення може здійснюватися відносно самостійно від інших. Як правильно пише М. Бунге, нерідко треба розрізняти онтологічну основу, логічну структуру і гносеологічне значення в науковому з'ясуванні²⁶.

²² А. Эйнштейн. Геометрия и опыт, стор. 84.

²³ Жан Пиаже. Структуры математические и операторные структуры мышления. «Предоavanje математики», М., 1960.

²⁴ С. В. Остапенко. Логічна структура концепції реальності. «Філософські проблеми сучасного природознавства», в. 26, 1972, стор. 57.

²⁵ Див.: А. Н. Колмогоров. Предисловие к книге А. Лебега «Об измерении величин», М., 1960.

²⁶ М. Бунге. Причинность. М., 1962, стор. 331.

* * *

В историческом становлении человеческого мышления все элементы первых форм умозаключений (посылки, правила вывода и заключения) соответствуют общим сторонам объектов чувственных восприятий. В дальнейшем возникают такие формы мышления, которые не соответствуют этим сторонам, т. е. представляют собой мысленные конструкты. Если такие конструкты являются истинным отражением предметов и процессов объективного мира, то они дают возможность логически предсказывать результаты будущей целесообразной практической деятельности людей. Но все первые формы мысленных конструктов обязательно совпадают с теми сторонами чувственных представлений людей, которые являются плодом их творческой фантазии, т. е. носят наглядный характер. С развитием науки появляются приемы теоретического познания: идеализация, формализация, логическое конструирование и т. п., что приводит к созданию таких теоретических конструктов, которые могут не совпадать с общими сторонами каких-либо чувственных представлений людей, т. е. не являются наглядными.

В статье отстаивается точка зрения, согласно которой такие теоретические конструкты, если они являются необходимыми элементами истинных теорий, должны рассматриваться как относительно верные отражения соответствующих сторон явлений материального мира и как определенные ступени процесса познания данных явлений. Вместе с тем, поскольку многие из подобных конструктов не связаны явно с другими знаниями об этих явлениях, а возникают путем формальнологического вывода, то логическое функционирование мышления необходимо рассматривать в этих случаях как относительно самостоятельное, независимое от его онтологического и гносеологического содержания.

Процедури вимірювання та проблема точності знання

Вимірювання є однією з фундаментальних процедур науково-пізнавальної діяльності. Все сучасне «точне» природознавство — механіка, фізика, астрономія і астрофізика, фізична хімія і біофізика, кібернетика і теорія систем — спирається на інформацію, одержувану в результаті процедур вимірювання.

Вимірювання, що з'явилося задовго до становлення наукового знання, було історичною і логічною передумовою формування математичного природознавства і насамперед фізики Галілея — Ньютона.

Не буде перебільшенням твердити, що розвиток фізичного пізнання — це водночас розвиток, вдосконалення, ускладнення і модифікація процедур вимірювання. Принципи спеціальної і загальної теорії відносності, квантової механіки і квантової електродинаміки, нові факти і гіпотези сучасної космології щільно пов'язані з результатами певних вимірювань. При цьому першорядне значення має питання про точність тих чи інших вимірювань.

Про те значення, яке в сучасній фізиці надається проблемі точності вимірювання, свідчить дискусія, яка розгорнулася в Італії на ювілейній сесії, присвяченій 400-річчю з дня народження Г. Галілея. Як заявив у своїй доповіді фізик-теоретик Дж. Вік, проблема вимірювань дуже важлива для фізики «внаслідок точного характеру нашої науки».

Посилаючись на Г. Галілея, який «завжди підкреслював необхідність розробки надійних і точних методів вимірювання», він зауважив, що для розвитку сучасної фізики і астрономії знов принципового значення набуває питання про досягнення дедалі вищої точності під час вимірювання часових і просторових інтервалів¹.

Проблема точності вимірювань обговорювалася в працях видатних фізиків (М. Борна, П. Бріджмена, Л. Бріллюена), математиків (А. Пуанкаре, Ф. Клейна, Е. Бореля, А. Лебега). Останнім часом вона привертає увагу радянських філософів². Проте ще лишаються нез'ясованими деякі принципові моменти логіко-гносеологічного аналізу поняття вимірювання, пов'язані з цією проблемою.

З'ясуємо спочатку, чому процедура вимірювання відіграє таку винятково важливу роль у науково-пізнавальній діяльності людини. Для цього потрібно розкрити, з одного боку, характер тієї інформації, яку одержуємо завдяки вимірюванню, з другого — роль вимірювання у науковому експерименті. Сучасна наука, особливо в тих галузях, які стали чи стають об'єктом математизації, сферою застосування «точних» методів, базується на експерименті, який передбачає дослідження поведінки об'єкта у специфічних умовах його існування. В експерименті —

¹ УфН, т. 101, вип. 2, 1970, стор. 303.

² Див.: М. Э. Омеляновский. Философские аспекты теории измерений. У зб.: Материалистическая диалектика и методы естественных наук, М., 1968; Ф. В. Лазарев. Проблема точности естественно-научного знания. — «Вопросы философии», 1968, № 9.

у цій сфері предметно-чуттєвої діяльності — реалізується активне, творче ставлення людини до дійсності. Проте не всяка перетворююча діяльність людини може бути названа експериментом. Науковий експеримент передбачає можливість відтворення (повторення). Лише за цих умов результат його стає доступним перевірці. Але відтворення експерименту неможливе, якщо відсутній точний (однозначний) опис як відповідної експериментальної процедури, так і самого її результату.

Точний (однозначний) звіт про те, що ми, як казав Н. Бор, «зробили і про що дізналися» під час експерименту, є логічною передумовою його відтворення³. Які існують можливості забезпечити потрібну «однозначність звіту», однозначність «словесного повідомлення»? Наукове пізнання застосовує і розвиває методи реалізації цієї вимоги, які протягом багатьох поколінь були вироблені людською практикою та її теоретичним осмисленням.

Формування математичних уявлень і насамперед поняття числа було одним із основних засобів забезпечення вимоги однозначності (і, завдяки цьому, об'єктивності) тієї інформації, яку людина одержує від навколишнього світу. Якщо виходити з поділу понять на «якісні» і «кількісні», як це робить Р. Карнап⁴, то опис результатів нашої діяльності лише в якісних поняттях, взагалі кажучи, буде досить неточним, матиме значну невизначеність. Лише застосування «кількісних понять», тобто понять типу «фізичної величини» (маса, сила, енергія, час тощо), дає змогу здійснити опис предметів за допомогою чисел, отже, забезпечує потрібну точність (однозначність) виразу інформації про об'єктивну ситуацію. Недарма піфагорейці оголосили число «основою всіх речей». Повторюючи слова Кельвіна, можна сказати, що виміряти — означає «виразити числом» предмет, який є об'єктом нашої пізнавальної діяльності. Але «приписування» чисел предметам, яке трапляється в результаті вимірювання, не могло б розв'язати проблему об'єктивного опису досліду, проблему однозначного звіту, якби сама ця процедура відшукування результату вимірювання не була достатньо чітко визначена, не мала за певних умов властивості повторюваності і, отже, однозначності своїх результатів. Тільки за таких обставин процедура вираження предметів і ситуацій за допомогою чисел набуває наукової цінності. Автор одного з поширених учбових посібників з курсу фізичних основ механіки, даючи загальноприйняте визначення вимірювання як прямого чи посереднього порівняння вимірюваної величини з еталоном, внаслідок чого ми одержуємо «числове значення фізичної величини», зазначає: «Спроби порівняння величин і складання еталонів зовсім не довільні, оскільки результати вимірювання мають задовольняти цілком певним вимогам: повторюваності, однозначності»⁵. Однозначність (повторюваність) розуміється як така визначеність процедури (способу) вимірювання, яка забезпечує для даної експериментальної ситуації однозначний результат.

Отже, виняткова роль процедури вимірювання у системі науково-пізнавальної діяльності зумовлена передусім її значенням для експериментального методу дослідження природи і зрештою властивостями повторюваності та однозначності результатів процедури вимірювання.

Задовольняючи вимогам повторюваності і однозначності, процедура вимірювання дає інформацію, яка має інтерсуб'єктивний (тобто незалежний від індивідуального дослідника) характер і може розгляда-

³ Нильс Бор. Избранные научные труды, т. 2, М., 1971, стор. 481.

⁴ Рудольф Карнап. Философские основания физики. М., 1971.

⁵ Див. С. Э. Хайкин. Физические основы механики. М., 1971, стор. 15.

тися як втілення ідеї про повністю адекватне (істинне) знання певних аспектів дійсності.

Гносеологічне пояснення тієї обставини, що вимірювання є основою не лише фізики, але взагалі «точного» природознавства і точної науки, «точних» методів наукового дослідження, можна вбачати в точному (адекватному, істинному) характері того знання, яке ми одержуємо внаслідок процедур вимірювання.

Якщо поняття вимірювання тісно пов'язане з уявленням про точний (істинний, адекватний) характер знання, що міститься в результатах вимірювання, то з погляду методології науки не може не викликати інтересу питання про те, який, власне, гносеологічний зміст має уявлення про «точність вимірювання». Якщо ми вимагаємо, щоб вимірювання було «точним», то це означає, що воно може бути і «неточним» (не завжди буває «точним»).

Чи справді вимірювання здатне давати точне знання про деякі аспекти дійсності? Якщо ж воно не дає такого знання, чому ми пов'язуємо його з уявленням про точне (адекватне, істинне) знання? І як взагалі «неточне» вимірювання може бути основою «точних» методів і «точної» науки? Зовні ідея вимірювання здається дуже простою, майже тривіальною. Є певна «величина» (маса, вага, сила, довжина тощо) і є еталон — певна «кількість» цієї ж «величини» — одиниця виміру. Вимірювання полягає в порівнянні даної величини з вибраною одиницею — еталоном. Істотно при цьому те, що вимірювання — це завжди предметно-чуттєва процедура, яка передбачає оперування з реальними, матеріальними речами. Інакше кажучи, порівняння, про яке йдеться у визначенні вимірювання, не є якась «мислена», «уявна» операція, а має експериментальний характер. «Поняття вимірювання, — зазначається в енциклопедичній статті, — застосовується не до всіх порівнянь величин, а тільки до тих, які здійснюються завдяки фізичному експериментові за допомогою встановлених незмінних одиниць вимірювання»⁶.

Просте і ясне визначення вимірювання створює ілюзію, немов би поняття вимірювання має такий же простий («тривіальний») характер з погляду методології. Проте це далеко не так. Як справедливо зазначає М. Е. Омеляновський, «філософський статус вимірювання дуже і дуже далекий від примітивної очевидності»⁷. Ця «неочевидність» філософського статусу вимірювання виявляється вже в самих основах теорії вимірювань, а саме в тих її аспектах (на це не звертали належної уваги у нашій філософській літературі), що стосуються уявлень про точність вимірювання, або, краще кажучи, уявлень про неминучу «неточність» результату вимірювання. Ситуація, яка виникає під час формування вихідних положень теорії вимірювань, може бути названа парадоксальною.

Справді, у кожному викладі основ теорії вимірювань у фізиці чи метрології бачимо передусім застереження про неможливість «абсолютно точного» вимірювання, або, інакше кажучи, про неможливість уникнути помилки вимірювання (експериментальної похибки)⁸. Академік Д. М. Крилов в «Лекціях про наближені обчислення» підкреслював:

⁶ БСЭ, 2-е вид., т. 17, стор. 410.

⁷ Материалистическая диалектика и методы естественных наук, стор. 208.

⁸ Див.: Л. Яноши. Теория и практика обработки результатов измерения. М., 1965, стор. 15; М. Ф. Маликов. Основы метрологии, ч. I. Учение об измерении. М., 1949, стор. 86.

«Всяке вимірювання будь-чого, хоч би чим воно здійснювалося, завжди містить деяку похибку»⁹.

З тези про неминучість помилки неодмінно випливає, що неможливо знати «істинне значення» вимірюваної величини. Метрологи з цілковитою певністю формулюють цей висновок так: «Як би ретельно ми не здійснювали вимірювання, які б точні прилади не застосовували, які ми б методами і прийомами не користувалися, ми ніколи не можемо пізнати істинне значення вимірюваної величини»¹⁰. Отже, ми прагнемо виміряти «найточніше», тобто максимально наблизитися до істинного значення; але разом з тим ніколи не можемо пізнати (встановити) істинне значення; тому помилка неминуча; більше того, оскільки невідомо точне (істинне) значення, невідома точно та помилка, яку ми робимо, беручи наближений результат: ми не лише неминуче «помиляємося» під час вимірювання, але при цьому навіть не маємо можливості точно знати, наскільки саме помиляємося. Чи означає ця теза неможливість знати істину? Адже саме так досить часто і розуміли проблему. Видатний математик Карл Гаусс, формулюючи завдання теорії обробки результатів вимірювань, писав: «Оскільки насправді всі наші вимірювання і спостереження становлять лише наближення до істини, і те саме можна припускати щодо всіх заснованих на них обчислень, то кінцеву мету цих обчислень складних явищ слід вбачати в тому, щоб якомога ближче підійти до істини»¹¹.

З'ясуємо, звідки виникає переконання про неможливість знання істинного значення вимірюваної величини.

Як дізнатися, що завжди під час вимірювання неминуче «помиляємося»? Розгляд цього питання виявляє нові риси парадоксальності основ теорії вимірювань. Як ми вже зазначали, вимірювання — за своєю основною ідеєю — має задовольняти певним умовам — повторюваності, однозначності його результату. Проте на практиці виявляється, що жодне вимірювання, якщо воно здійснюється достатньо ретельно, не може бути повторене так, щоб давати точно один і той самий результат. Якщо під час першого вимірювання одержано результат q_1 , то під час другого — $q_2 \pm q_1$. Результати одиничних актів вимірювання тієї самої величини, взагалі кажучи, не повторюються, і «розбіжність» між ними стає тим очевиднішою, чим ретельніше виконується процедура вимірювання, тобто чим більше ми намагаємось задовольнити умови повторюваності і однозначності.

Ця «недоречність» у процедурах вимірювання була помічена саме тоді, коли почали ретельно здійснювати спостереження, застосовуючи спеціальні прилади і пристрої. Так, Галілео Галілей, працюючи над проблемою спостережень і вимірів положень зірок та планет, писав: «У кожній комбінації спостережень буде якась помилка; я вважаю, що це абсолютно неминуче... Навіть під час визначення однієї лише висоти полюса за допомогою того самого інструмента в одному місці і тим самим спостерігачем, яке може бути повторене тисячу разів, завжди спостерігається відхилення»¹². Отже, теза про те, що «випадкові помилки» у вимірюваннях, в яких застосовуються вимірювальні прилади, неминучі, має емпіричний характер, нав'язується практикою вимірювань, може розглядатися як узагальнена характеристика вимірювальної

⁹ Собрание трудов академика А. Н. Крылова, III, математика, ч. I. М., 1949, стор. 450.

¹⁰ С. Ф. Маликов, Н. И. Тюрин. Введение в метрологию. М., 1966, стор. 94.

¹¹ К.-Ф. Гаусс. Избранные геодезические произведения. Т. I, М., 1957, стор. 89.

¹² Г. Галилей. Диалог о двух главнейших системах мира птолемеевой и коперниковой. М.—Л., 1948, стор. 214.

діяльності. Експериментатор неспроможний уникнути цих «коливань» результатів вимірювань. Єдине, що він здатний зробити,— це поставити перед математикою проблему створення такої теорії обробки результатів вимірювань, яка б давала можливість з усіх винайдених результатів вимірювання реконструювати число, яке можна було б розглядати як «найкраще наближення» до істинного значення вимірюваної величини. Математична теорія обробки результатів вимірювань (ця теорія створювалася працями видатних математиків Ж.-Л. Лагранжа, Г. Лейбніца, Д. Бернуллі, П.-С. Лапласа, К. Гаусса, П. Л. Чебишова та інших) ґрунтується саме на тезі про неможливість уникнути неоднозначності результатів окремих вимірювань, тобто позбутися помилки вимірювання.

Академік О. М. Крилов у згаданих лекціях з теорії обробки результатів спостережень писав: «...практика усіх вимірювань показує, що уникнути похибки неможливо. Це пояснюється тим, що, повторюючи декілька разів тим самим приладом одне вимірювання, одержуємо різні результати»¹³.

Якби результати окремих одиничних вимірювань, як звичайно, повторювалися б, то істинне значення величини природно можна було б ототожнити з тим результатом, якому властива характеристика повторюваності. Проте неможливість здійснити ситуацію повторення того самого одиничного результату не лишає нічого іншого, як визнати, що точне (однозначне) вимірювання неможливе і, отже, завжди є певне відхилення результату вимірювання від невідомого нам істинного значення; уникнути його неможливо, інакше кажучи, здійснюючи вимірювання, не можна позбутися помилки. Не помиляється лише той, хто не вимірює; якщо ми вимірюємо, ми неминуче помиляємося. Цей висновок по суті означає, що в реальній процедурі вимірювання неможливо строго задовольнити згаданим вище вимогам повторюваності і однозначності результатів вимірювання.

Отже, постулюючи вимоги повторюваності і однозначності результатів вимірювання, теорія вимірювань відразу ж визнає фактичну неможливість строго задовольнити цим вимогам.

Звичайно, можна звернути увагу на те, що неможливість строго задовольнити вимоги повторюваності і однозначності не позбавляє нас можливості задовольнити їх «нестрого» (наближено), що насправді і є в процедурах вимірювання: повторюваність і однозначність результатів маємо тоді, коли самі ці результати «закругляти», брати якесь середнє їх значення.

Проте така операція є відступ від логічних вимог теорії вимірювань. Оскільки сама теорія постулює неможливість строго додержати вимоги повторюваності і однозначності, то чи бездоганна ця теорія з логічного боку? Чи сумісний постулат повторюваності і однозначності результатів вимірювання з постулатом про неминучість помилки вимірювання, тобто про практичну неможливість задовольнити тій вимозі, яку містить перший постулат?

Ситуація здається суперечливою, і вона насправді виражала б логічну суперечність, якби теорія вимірювань не вводила у свої вихідні принципи певні філософські уявлення. Логічну сумісність згаданих двох положень вдається забезпечити завдяки тому, що вводиться принципова відмінність між тим, що «справді існує», і тим, що може бути пізнане. «Справді існує» певне значення вимірюваної фізичної величини; йому згідно з вибраною одиницею виміру відповідає певне число —

¹³ Див.: *Собрание трудов академика А. Н. Крылова*, стор. 450.

«істинне числове значення». Цьому істинному числовому значенню надається об'єктивний, позасуб'єктивний зміст. Проте насправді (практично) наші можливості пізнання обмежені. Може бути вказане лише число, яке є певним наближенням до «істинного значення». Що ж важче пізнати «істинне значення»? Чому ми не можемо не помилятися? Перешкодою вважаємо саму процедуру вимірювання, використання певних методів і приладів, точніше, їх недосконалість. «Результат вимірювання, — зазначається у фізичному енциклопедичному словнику, — риторично чи іншою мірою спотворюється так званими збурюючими причитає нами, недоробками вимірювальної апаратури, недосконалістю органів чуттів спостерігача, неповнотою знань про спостережувані явища та іншіми причинами, так званими похибками вимірювання»¹⁴. Оскільки методи вимірювання завжди недосконалі (не абсолютно досконалі), остільки точно вимірювання виявляється неможливим. Це означає, що фактично постулюється обмеженість пізнавальних можливостей суб'єкта пізнання, самі методи пізнання виступають як перешкода на шляху до адекватного пізнання. З такого пояснення випливає, що неможливість уникнути помилки вимірювання в кінцевому підсумку повністю спричинюється суб'єктом пізнання.

Проте, хоча «збурюючі впливи», що стають на заваді точному вимірюванню, за традиційним поглядом можуть бути зроблені як завгодно малими, тобто точність вимірювання може необмежено зростати, таке пояснення незадовільне передусім тому, що не спирається на якісь певні теоретичні принципи і закони, має ґносеологічний, а не конкретнонауковий (фізичний) характер. Розвиток фізики і водночас удосконалення методики фізичного експерименту та вимірювання дозволили виявити об'єктивні (незалежні від експериментатора) основи існування помилок вимірювання.

Припущення про можливість «абсолютно точного вимірювання» призводить до парадоксальних висновків з погляду статистичної фізики і теорії інформації (треба було б припустити можливість зникнення термічних меж вимірювання, тобто можливість досягнення абсолютно нуля або витрати в процедурах вимірювання надто великої кількості енергії)¹⁵. Це також означає, як підкреслює Л. Бріллюен, неспроможність припущення, немовби експериментальну помилку можна зробити «як завгодно малою». Можна аргументовано вказати таку точність вимірювання (наприклад, довжини), досягнення якої потребує витрат в експерименті енергії, яка еквівалентна масі, більшої за масу Сонця чи Галактики.

Таке обґрунтування неможливості уникнути помилки вимірювання позбавляє проблему точності вимірювання суто суб'єктивного «забарвлення», але не робить її менш парадоксальною. Адже завдяки йому самі об'єктивні причини (закони, якими зумовлена неможливість точного вимірювання) знову-таки виступають як перешкода на шляху до істинного знання. З цього випливає, що сама природа заважає одержати адекватну інформацію про дійсність, оскільки ми змушені користуватися експериментом і вимірювальною процедурою.

Такий висновок потребує ґносеологічного аналізу. Ми знову стоїмо перед тим, що означає неможливість знати «істинне значення» вимірюваної величини. Чи йдеться тут про обмеження можливостей пізнання? Об'єктом, з яким фізик має справу в процедурах вимірювання, є певна «фізична величина». Що розуміють під цим терміном? По-перше, при-

¹⁴ Физический энциклопедический словарь, т. 2, М., 1962, стор. 130.

¹⁵ Див.: М. Борн. Физика в жизни моего поколения. М., 1963, стор. 425; Л. Бриллюэн. Научная неопределенность и информация. М., 1966, стор. 34.

пускають реальне існування зазначеної сутності (властивості), точніше, існування предметів (речей), з якими асоціюється ця сутність. По-друге, і це дуже важливий момент, припускається, що вказана сутність, асоційована з якоюсь множиною предметів, визначає в останній відповідну логіко-математичну структуру. Кажучи про «фізичну величину», ми маємо на увазі реальне існування згаданої сутності, кажучи про «фізичну величину», — певну логіко-математичну структуру. Самий термін «величина» строго визначається у математиці або логіці відношень тією чи іншою системою аксіом. Зокрема, важливий випадок становить система аксіом, що визначає так звану екстенсивну величину¹⁶. Окремим випадком останньої є поняття «скалярної додатньої величини», аксіоматика якої сформульована А. М. Колмогоровим¹⁷.

У множині елементів, що реалізує скалярну величину, визначені відношення еквівалентності (рівності) і впорядкування, операція додавання, аксіома Архімеда, аксіома неперервності тощо. Саме завдяки такій своїй логіко-математичній структурі ця множина елементів допускає ізоморфне відображення на множину дійсних чисел, тобто можливість зображення своїх елементів за допомогою чисел зі збереженням зазначеної логіко-математичної структури. Проте для фізика недостатньо припустити відображення реальних елементів, що визначаються як «значення фізичної величини», на множину чисел: він має здійснити певну процедуру відшукування того числа, яке відповідає даному, емпірично фіксованому елементу — даній вазі, довжині або температурі. Розробка цієї процедури має логічний характер і стосується певної логічної моделі вимірювання, яка спирається на властивості логіко-математичної структури тієї системи елементів, що позначаються терміном «фізична величина». Так, розробляючи процедури вимірювання довжини, ми спираємося на те, що для двох довільних тіл з довжинами a і b є одне і тільки одне співвідношення: $a=b$, $a<b$, $a>b$; для кожного тіла з довжиною a і довільного натурального числа n існує таке тіло з довжиною b , що $a=nb$ (можливість необмеженого «подрібнення» величини); якими б не були об'єкти A і B , що їх довжини пов'язані відношенням $a<b$, завжди існує таке натуральне n , що $b<na$ (аксіома Архімеда) тощо. Логічна модель процедури вимірювання зумовлюється тим змістом терміна «фізична величина», який визначається відповідною системою аксіом¹⁸. Проте перехід до процедури вимірювання означає перехід зі сфери логіки вимірювання у сферу предметно-чуттєвої діяльності. Здійснюючи процедуру вимірювання, дослідник не може відмовитись від логіко-математичного змісту терміна «фізична величина», на основі якого будується вся процедура вимірювання; разом з тим реальне, емпіричне здійснення цієї процедури показує, що висновки логічного аналізу щодо властивостей результатів вимірювання не узгоджуються з реальними результатами. Зокрема, висновок про те, що за фіксованих умов для даної величини, коли має повторюватись вимірювання, повторюється і його результат, висновок, що спирається на ідею ізоморфного (і, отже, однозначного) відображення множини вимірюваних об'єктів на числову множину, не реалізується. Оскільки дослідник не може відмовитися від логіко-математичного значення терміна «величина» (це означало б втрату смислу процедури вимірювання),

¹⁶ Вперше аксіоматика екстенсивної величини була запропонована Хельдером (1901) і з меншими обмеженнями — П. Суплесом (1951). Див.: П. Суплес, Дж. Зинес. Основы теории измерений. Зб.: Психологические измерения. М., 1967.

¹⁷ БСЭ. II изд., т. 7, стор. 340.

¹⁸ Див. докладніше: В. М. Свириденко. Логико-гносеологический аспект точности измерений. Журн. «Измерительная техника», 1971, № 5.

він має тлумачити цю неоднозначність як наслідок дії збурюючих чинників, які перешкоджають процедурі точного вимірювання. Таке пояснення правомірне, бо є природним наслідком прийнятої дослідником онтології, покладеної ним в основу процедури вимірювання. Проте, будучи достатнім у межах теорії вимірювання, воно недостатнє для гносеологічного аналізу цієї теорії, оскільки створює елементи парадоксальної ситуації, змальованої вище. Розв'язання парадоксу щодо неможливості пізнання істинного значення потребує усвідомлення ідеального характеру тієї онтологічної моделі, яку буде дослідник розробляти процедуру вимірювання. Здійснення процедури вимірювання перетворюється у процедуру фактичної (предметно-чуттєвої) реалізації такої моделі (це робиться у формі реалізації розробленої дослідником логічної моделі процедури вимірювання).

Предметно-практичні операції, які дослідник виконує під час вимірювання (зокрема, коли виготовляються прилади для вимірювання і використання цих приладів), засновані на тій схемі дійсності, яка фіксована логіко-математичною структурою поняття «величина», і виступають як форма емпіричної (експериментальної) реалізації цієї структури і саме тому виявляють її ідеальний (суто логічний) характер. Тези про неможливість подолати експериментальну помилку, або неможливість знати істинне значення вимірюваної величини, «приховують» у собі ідеальний (логіко-математичний) характер тих моделей, на основі яких здійснюється вимірювання (певної онтології і відповідної моделі діяльності, що відповідає згаданій онтології). Зокрема, такий характер має саме твердження про існування «істинного значення» вимірюваної величини. Ми ніколи не можемо пізнати «істинне значення», зрештою, тому, що поняття про істинне значення є певною математичною ідеалізацією. Так само як в експерименті неможливо здійснити геометричні точки, лінії або поверхні, так само неможливо в експерименті відшукати «істинне значення» вимірюваної величини. З цього погляду пошук істинного значення фізичної величини — це процедура реалізації згаданої системи ідеалізацій і, зокрема, самої ідеалізації «істинного значення». Інформація, яку одержуємо в процесі такої реалізації у формі наближення результатів вимірювання, фіксує справжній стан речей, характеризує об'єктивну експериментальну ситуацію щодо можливості її ототожнення з конкретними відношеннями логіко-математичного характеру. Ця інформація виявляє, наскільки можливо дану ситуацію уподібнити числу (чи системі чисел), репрезентувати її за допомогою чисел. Істина, до якої прагне наблизитись дослідник у процедурах вимірювання, має характер відтворення дійсності у фіксованій системі логіко-математичних понять і відношень. Питання точності вимірювань полягає в тому, наскільки практично здійснене відтворення, наскільки дійсність не лише в уяві, але і в процедурах предметної діяльності може бути уподібнена до логіко-математичної структури типу «величина».

Остання лежить в основі всіх логіко-математичних побудов точного природознавства і, отже, забезпечує можливість застосування до вивчення природи розвинутого математичного апарата. Звичайно, поняття величини історично виникло і усвідомлювалось у процесі виробничо-трудової діяльності людини. Діалектика процесу пізнання виявляється, зокрема, в тому, що поняття, яке є результатом практичної і пізнавальної діяльності, стає надалі логічною передумовою останньої, тією категоріальною формою, в якій репрезентуються практика і експеримент. Принциповий характер логіко-математичної структури величини виявляється особливо в тому, що вона як всяка математична система са-

ма по собі не може бути фальсифікована; у процедурах вимірювання структура величини виступає як така, що має певну фізичну інтерпретацію, поєднується з відповідною системою фізичних уявлень, визначених у межах даної теорії чи групи теорій. Онтологічна модель дійсності, як і логічна модель процедури вимірювання, про які вже йшлося, побудовані на основі цієї інтерпретації. Саме тому здійснення процедури вимірювання є не тільки формою емпіричної реалізації логіко-математичної структури величини, але також формою предметно-чуттєвої реалізації згаданої системи фізичних уявлень.

Завдяки вимірюванню у формах певної схематизованої предметно-чуттєвої діяльності зіставляється з об'єктивною реальністю таке відтворення дійсності, яке складається з двох компонентів — логіко-математичної структури величини і відповідної фізичної моделі (чи ряду фізичних моделей), і тому неможливість уникнути помилки вимірювання по суті можна розглядати як вираження неадекватності цієї системи з двох компонентів. Проте у пізнавальній діяльності вченого помилку вимірювання тлумачать як перешкоду на шляху встановлення адекватності лише другого компоненту — фізичної моделі, а незгодження теорії з дослідом (коли помилки вимірювання менші, ніж розбіжність між теоретичними розрахунками і результатами вимірів) інтерпретують як неадекватність відповідної фізичної моделі.

Логіко-математична структура величини залишається тим інваріантом, міра реалізації якого виражає «точність знання» в процедурах вимірювання і, отже, забезпечує можливість існування і розвитку математичного природознавства.

* * *

В статті підкреслюється, що измерение является одной из фундаментальных процедур научно-познавательной деятельности прежде всего потому, что оно позволяет дать точное (объективное) описание результатов эксперимента. Вместе с тем при измерении обнаруживается, что оно всегда связано с представлением о некоторой неточности, сопутствующей измерению. Представление о неизбежной неточности (ошибке) измерения играет существенную роль в современной физике, вводится в качестве исходного в метрологию и теорию обработки результатов измерения и приводит к выводу о невозможности получения в результате измерения «точного знания». В статье подвергнут анализу гносеологический смысл указанных утверждений, в частности, показано, что при рассмотрении процедуры измерения необходимо учитывать ее логические и онтологические предпосылки, главнейшей из которых является допущение о предметно-чувственной реализации логико-математической структуры типа «величина». Тезис о неизбежности ошибки измерения является внутритеоретической формой фиксации факта невозможности «абсолютной реализации» указанной структуры. Одновременно с этим указанный тезис обнаруживает, что относительный характер представления о «точном знании», получаемом в результате процедур измерения, связан с относительностью идеализации «истинного значения» измеряемой величины.

Редукціонізм та проблема теоретизації біології

За останні двадцять років біологія досягла значних успіхів у вивченні закономірностей життя. Ці успіхи підготовлені високим рівнем розвитку фізики, хімії, математики, кібернетики, а також зростанням технічної оснащеності наукових досліджень. На основі точних наук у біології виникли нові напрями й методи вивчення життя. Саме з цими методами, а також з необхідністю нетрадиційної теоретичної інтерпретації одержаних з їх допомогою даних пов'язані ті зміни в біології, які називають революційними. Виникає потреба не лише зростання експериментальної майстерності дослідника, а й удосконалення старих і створення нових методів теоретичного узагальнення одержаних даних. Ця обставина поставила на порядок денний питання про створення теоретичної біології, про розподіл праці між експериментаторами, що використовують теоретичні методи розв'язання конкретних завдань, та теоретиками, які працюють над винайденням і удосконаленням загальних теоретичних засобів. Це, однак, не означає, що розробка загально-теоретичних методів дослідження і впорядкування біологічної науки як певної теоретичної системи відокремлена від з'ясування часткових теоретичних питань. По-перше, саме в галузі конкретного дослідження вдається накреслити ті підходи й методи, які мають досить загальний характер і можуть стати надбанням теоретичної біології, по-друге, впорядкування теоретичної сфери науки та розробка й застосування методів теоретичного синтезу дають можливість з уже відомих даних одержати нову інформацію, яка є наслідком встановлення широких зв'язків між ними, а також, у окремих випадках, створює основу для нового розуміння сутності тих чи інших явищ. Отже, теоретична біологія не тільки даватиме пояснення глибоких особливостей процесів життєдіяльності, але й зробить значний вплив на розвиток окремих галузей біології, бо дасть змогу органічно поєднати експериментування, часткові та загальнотеоретичні методи упорядкування знання.

У визначенні тих засад, на яких може бути побудована теоретична біологія, особливо важливе значення має розуміння проблеми співвідношення методів дослідження живого. Діалектичне розв'язання цієї проблеми дає змогу дослідникові уникнути однобічності, абсолютизації певних напрямів і методів, підміни загального частковим, передбачає виявлення можливостей кожного з методів. Відмова від односторонності і визнання необхідності враховувати різні підходи і методи в біологічному дослідженні спричинює діалектизацію біології¹.

Виявлення діалектико-матеріалістичних тенденцій в розвитку сучасного теоретичного природознавства взагалі і в біології зокрема є основою методологічного аналізу науки, а для філософа — першочерговим завданням. У даній статті буде зроблена спроба проаналізувати з цього боку деякі тенденції у теоретизації біології.

¹ Див.: А. Я. Ильин, И. Т. Фролов. Ленинские принципы исследования и научного знания. «Вопросы философии», 1970, № 4.

У своїх міркуваннях ми виходимо з визнання необхідності побудови теоретичної біології, вважаючи, що хоч теоретична сфера біології є на сьогодні досить розвинутою (як окремі теорії: генетична, еволюційна тощо), однак теоретичної біології як системи взаємопов'язаних часткових теорій, як окремої теоретичної галузі знань з певними відмінними від емпіричної галузі знань (разом з її теоріями) методами дослідження, що потребують відповідної спеціалізації дослідника,— ще не створено. Відзначимо, що в цьому питанні є й інші думки, які теж мають право на існування.

Теоретизація сучасної біології²⁻³ (як спроба побудувати теоретичну біологію), проблеми якої надзвичайно широко обговорюються на сторінках нашої і зарубіжної преси, зводиться по суті до реалізації різних тенденцій теоретичного синтезу, об'єднання окремих біологічних уявлень. Завдання полягає в тому, щоб за допомогою того чи іншого способу створити теоретичну систему, яка була б достатньо загальною, щоб об'єднати найбільш фундаментальні біологічні уявлення, і достатньо конкретною, щоб з неї можна було вивести висновки, які можуть бути перевірені в експерименті.

Як загальна теоретична система, що є наслідком синтезу окремих теоретичних уявлень біології, теоретична біологія включає і методологічний аналіз біологічного знання, а також ті питання теорії пізнання, розв'язання яких необхідно конкретизоване в окремих її висновках. У спробах побудувати теоретичну біологію здійснюється таким чином не лише побудова суто біологічних теорій чи пошуки характеру їх зв'язків, а й дослідження природи наукового пізнання, самопізнання науки, рефлексія над наукою⁴. Ця теоретична система має бути логічно досконалою, такою, в якій можливо широко застосовувати математику. Остання обставина часто призводить до ототожнення теоретизації і математизації в біології, хоча математика у цьому разі є лише засобом до теоретизації. Прикладом для побудови теоретичної біології певною мірою є теоретична фізика. Однак біологія має відмінності в об'єктах дослідження, у певних історичних традиціях свого розвитку, які вплинули на її специфічні підходи до вивчення явищ природи, у структурі своїх теорій, а також у відношенні до математики, яке відрізняється від відношення фізики й математики, тощо. Хоча можливість аналогії в розвитку теоретичних галузей фізики й біології ще не означає можливості їх ототожнення, однак спроби теоретизації біології на основі абсолютизації і універсалізації окремих теоретичних положень, певних принципів, структури теоретичних побудов або способу пізнання фізичних об'єктів є найбільш поширеними.

Якщо в класичному механіцизмі зведення закономірностей біології до законів фізики й хімії ґрунтувалося на переконанні в тотожності живого і неживого, через що заміна біологічних законів фізичними ставала неминучим наслідком, то в сучасній біології проблема співвідношення фізики й біології є дещо складнішою. Йдеться не про правомірність фізичних методів дослідження чи мислення стосовно біологічного взагалі, а про визначення сфери застосування цих методів. Водночас

²⁻³ Теоретизація біології об'єднує низку процесів, що відбуваються в сучасній біології: 1) зростання значимості теоретичних досліджень у підвищенні її ефективності; 2) зростання ступеня насиченості біології теоретичними побудовами; 3) перебудова теоретичної сфери біології, аж до виділення теоретичної біології як окремої науки. Останній процес пов'язаний з розробкою способів побудови теоретичної біології і є тим аспектом теоретизації біології, що розглядається в цій статті.

⁴ Див.: В. А. Лекторський, В. С. Швырев. Методологический анализ науки. У кн.: Философия. Методология. Наука. М., 1972, стор. 7.

немає сумніву в тому, що фізичні методи дослідження біологічних явищ привели до значних результатів, зокрема у пізнанні елементарних процесів, що лежать в основі життєдіяльності (молекулярна генетика, молекулярна біологія, біохімія, біофізика тощо). Численні нові дані дозволили по-новому пояснити деякі особливості передавання спадкової біології, як життя та живі організми (механізми подразнення тощо). інформації, особливості обміну речовин, механізм подразнення тощо).

Досягнення сучасної теоретичної фізики, а отже і її способів розв'язання складних теоретико-пізнавальних проблем, досконалість її загальних теоретичних методів породжують у деяких дослідників сподівання, що теоретичне перетворення біології можливе лише на засадах методів фізики. Ці сподівання пов'язані з абсолютизацією того способу пізнання, на якому фізика досягла значних успіхів. Маються на увазі не тільки спроби створення теоретичної біології на основі певного фізичного принципу чи теорії (або їх системи), а й спроби абсолютизації фізичного пізнання загалом і способів побудови теоретичного знання у фізиці зокрема.

Ці спроби пов'язані насамперед з тенденціями редукціонізму, зокрема, коли робиться припущення, що фізика може вивести все своє знання логічним способом з кількох аксіом. Такий спосіб створення нового знання може бути певним ідеалом для дослідника. «Справді,— зазначає Я. Смородинський,— як би полегшилась праця фізиків, коли б можна було сформулювати N ($N < \infty$) вихідних аксіом і з них уже логічним способом одержати всі результати, потрібні для опису явищ навколишнього світу»⁵.

Спроби сформулювати такі аксіоми, постулати або принципи, з яких за допомогою окремих логічних правил можна було б вивести все знання (або до яких можна було б його звести), мали і мають досить широкий характер. Таким було прагнення звести всю фізику, а згодом і все природознавство до класичної механіки. Аналогічними були численні намагання використати як основу перетворення науки квантову механіку тощо. Однак тут слід розрізняти позитивність такого прагнення, що певною мірою приводить до упорядкування науки, і реальні можливості до його повного втілення. Тобто такі тенденції перебудови науки ніколи не реалізовувалися повністю, хоча загалом, як відзначає Я. Смородинський, вони втілювали певне прагнення до ідеалу. Незважаючи на те, що фізиці не вдалося звести все знання до якоїсь певної єдиної основи у вигляді однієї з її теорій, спроби редукціоністського перетворення біології, пов'язані з намаганням побудувати теоретичну біологію на основі однієї або кількох фізичних теорій, або відповідних фізичних принципів, або принаймні за допомогою методів побудови теоретичного знання, які виробила фізика, є досить поширеними.

Щоб оцінити можливості редукціоністського перетворення біології, потрібно з'ясувати кілька питань. Це, насамперед — про специфічність біологічного об'єкта, особливості дослідження якого становлять певні обмеження для застосування фізичних методів, основою яких є аналітичний поділ об'єкта аж до атомного стану. В зв'язку з цим постає питання про можливості фізичного вимірювання біологічних об'єктів і побудови на їх основі біологічної теорії. І нарешті, оскільки фізика будує свої теорії на основі відповідних досить простих елементарних моделей, слід виявити можливості спрощення біологічного об'єкта (аж до виділення елементарних явищ) і способи побудови теорії складного біоло-

⁵ Див.: Я. Смородинський. Предисловіє к книжкѣ Е. Вигнера. Этюдѣ о симметрин. М., 1971, стор. 5.

гічного явища на основі дослідження таких спрощених моделей. По суті два перші питання мають багато спільного: обидва вони пов'язані зі специфікою біологічного об'єкта дослідження. У ході фізичного вимірювання такого об'єкта дослідник потрапляє в якесь зачароване коло. Для того, щоб здійснити операцію виміру, потрібно значно спростити об'єкт — не лише нехтувати одними особливостями заради того, щоб пізнати інші, але й зробити певне просторове обмеження, виділити аналітичним способом вимірюване явище. Саме тому дослідник повинен відмовитись від спостереження цілісного біологічного об'єкта, усіх його зв'язків і опосередкувань (хоча саме його пізнання є кінцевою метою) і вивчати якусь його частину. Цілісність біологічного об'єкта є принциповою перешкодою на шляху до його аналітичного поділу і, отже, до реконструкції його особливостей, яка має здійснюватись на основі його поділу (аж до окремих атомів), і вимірювання обмеженої ділянки. Аналітичний поділ цього об'єкта призводить до такого його руйнування, що знищуються саме ті цілісні властивості, які потрібно дослідити. Виникає питання про правомірність екстраполяції даних, одержаних у процесі аналізу й вимірювання, на цілісний об'єкт, яким він є до вимірювання. Аналогічне питання в усій своїй повноті постало уже перед квантовою фізикою, об'єкти якої відзначаються особливою цінністю, а результати дослідження включають і особливості об'єкта, і умови пізнання⁶. У біології ситуація набагато складніша саме через фундаментальну складність її об'єктів, їх органічну цілісність і динамічність. Уже сама «зупинка» процесів, що безперервно відбуваються в організмі і є виявом життя, «зупинка», без якої неможливе фізичне вимірювання, призводить до таких кардинальних змін, що несумісні з існуванням живого. Отже, фізичні дані, одержані внаслідок фізичного дослідження біологічного об'єкта, не вичерпують усіх його особливостей, а доповнюють ті з них, які виявляються під час спостереження його в цілісному стані на рівні біологічної реакції. Існує експериментальна несумісність двох паралельних рядів даних, які взаємно не перекриваються і принципово не можуть бути взаємно заміщені. Цю особливість біологічного дослідження неодноразово відзначав Н. Бор⁷ та його численні послідовники.

Фізик досліджує відносно «прості», однорідні об'єкти і на основі створюваної при цьому теоретичної моделі (наприклад, ідеального газу) може дедуктивним способом прийти до висновків про певне конкретне явище. По суті, «простота» й «складність» мають досить чітке розмежування і теоретично виводяться одне з одного. Щодо біології, то тут справа значно складніша. Насамперед це стосується труднощів у розрізненні «простого» й «складного», «часткового» й «загального» в складному біологічному явищі. Спрощення біологічних явищ у низці випадків означає відбір деяких основних параметрів, характеристик, що виявляється не лише відповідальною процедурою, а й потребує якихось однозначних критеріїв, визначити які дуже важко, а іноді просто неможливо. Якщо навіть дотримуватися традиційного погляду, що «простими біологічними явищами» є певні елементарні процеси, досліджувані на глибоких рівнях живого, то все ж перехід від елементарних теоретичних моделей, які при цьому можуть бути побудовані, до розуміння складного явища (процесів життєдіяльності) буде неоднозначним,

⁶ Див.: П. С. Дишлевий. В. И. Ленин и философские проблемы релятивистской физики, К., 1969.

⁷ Див.: Н. Бор. Биология и атомная физика. Избранные научные труды. т. II, М., 1971.

неунітарним у кожному окремому випадку, а часто і нездійсненним. Ця обставина ставить перед дослідником завдання побудувати теорію переходу від знання окремих елементарних проявів життя до знання його як цілого. Оскільки цей перехід завжди є специфічним, то мовити можна або про побудову низки специфічних теорій, або про побудову загальної теорії як певного теоретичного фону та кількох спеціальних теорій, які пов'язані з нею певним чином і здатні розв'язувати відповідні конкретні завдання. Цілісність живого як об'єкта біології, його незвідність до своїх проявів, знання про які конче потрібно використати в той чи інший спосіб для пояснення життя, становлять ту якісну специфічність біологічного, яка в галузі теорії спричинює певне обмеження фізичних методів дослідження.

Специфічність біологічних об'єктів, якою змушені нехтувати ті, хто прагне послідовно реалізувати редуccionістські принципи, обмежує можливості повного опису особливостей цих об'єктів мовою фізичних понять. Такі можливості дуже широкі, коли йдеться про компоненти цілісного біологічного об'єкта, про деякі елементарні процеси, щодо яких процедура фізичного вимірювання правомірна у тих рамках, які окреслює сама фізика, бо в даному разі перед нами власне фізичний об'єкт.

Намагання повністю уникнути використання специфічно біологічних понять, спроби теоретичного перетворення біології лише на основі фізичних предикатів об'єкта і водночас наявність таких сторін і аспектів біологічного дослідження, які зрештою стають основними, такими, що не вкладаються у створені схеми, часто призводять дослідника не до перегляду своєї позиції, яка є однобічною, а до іншої крайності — до віталізму, що є виявом тієї ж однобічності мислення, хоч і репрезентує протилежний полюс. Саме неможливість вичерпно пояснити специфіку біологічних явищ на метафізичній основі, необхідність враховувати як їх подібність, так і відмінність від явищ неживої природи (що є, безперечно, важчим, ніж пояснення їх подібності, де можливі аналогії досить широкого плану) породжує у дослідника думки про принципову неможливість наукового пояснення явищ життя, якщо вважати єдиним науковим поясненням таке, що реалізується на мові фізичних понять⁸.

Незважаючи на протилежність редуccionізму і віталізму щодо вихідних позицій, вони мають чимало спільного в методологічній основі, у способах розв'язання проблеми співвідношення методів пізнання біологічних об'єктів і проблеми теоретичного перетворення біології. Це спільне полягає в намаганні абсолютизувати певні методи дослідження живого (фізичні або біологічні), у їх'односторонності. У цьому розумінні редуccionізм, як один із різновидів механіцизму, та віталізм становлять дві сторони однієї медалі, так що можна мовити про те, що віталізм є всього лише «механіцизм навиворіт»⁹.

У сучасній біології мало хто дотримується крайніх редуccionістських позицій, згідно з якими теоретична біологія може бути побудована лише на основі фізичних понять. Часто ці крайності згладжені визнанням необхідності одночасного використання і біологічних понять у всій біології чи в її окремих галузях. Зокрема, багато дослідників, віддаючи перевагу редуccionістському напрямку в розвитку біології, усе ж вважають, що в майбутньому він матиме певні обмеження, завдяки яким його впровадження не призведе до нехтування відмінностями між

⁸ Див.: Douglas Dix. A. Defense of vitalism. The Journal of theoretical biology, 1968, vol. 20, N 3; П. Мора. Несостоятельность вероятностного подхода. У кн.: Происхождение предбиологических систем. М., 1966, стор. 131.

⁹ Див.: А. Я. Ильин, И. Т. Фролов. Научный поиск и философская борьба в биологии. М., 1972, стор. 45.

живим і неживим. З теоретичного боку це означатиме, що поряд з фізичними поняттями в біології залишиться потреба у використанні біологічних понять, які матимуть специфічне значення¹⁰. Щоб визначити сферу застосування фізичних і біологічних понять, треба щоразу робити конкретний аналіз тих пізнавальних і теоретичних ситуацій, які створюються в біології. Це потребує не тільки відмовлення від однобічності у мисленні, але й прямого звернення до діалектичного методу.

Як ми уже зазначали, сучасний фізичний редукціонізм у біології виявляється не лише в прагненні замінити поняття біології фізичними предикатами об'єкта: його модифікації пов'язані з абсолютизацією фізичних методів побудови теорії, її структури тощо. Це, зокрема, стосується перебільшення можливостей логічного способу виведення знання з певних наперед визначених даних (аксіом, елементарних теоретичних моделей, певних вимірювальних даних або понять, що безпосередньо з ними пов'язані).

Коли труднощі вимірювання біологічних об'єктів можна вважати значними, то вони помітно зростають, якщо спробувати побудувати на їх основі досить широку біологічну теорію. Ці труднощі зумовлені, поперше, специфікою об'єкта дослідження, по-друге, — особливостями самих біологічних теорій. Як ми зауважували, фізичні предикати вимірюваного біологічного об'єкта не стосуються його загалом, а тільки певних його компонентів, певних елементів. Шлях від компонентів цілого до цілого не є оберненим відтворенням розкладу. І хоча багато в чому ціле є сумою своїх компонентів (виділених внаслідок аналізу), однак найспецифічніше втрачається в процесі розкладу і не відтворюється під час реконструкції цілого з компонентів. У цьому розумінні специфічно біологічне не є складовим своїх компонентів, а властивістю цілісної системи з її численними зв'язками, корелятивний характер яких не піддається відтворенню в простих моделях. Із суто логічного боку ця ситуація пов'язана з труднощами вибору елементарної моделі та переходу від неї до теорії складного явища.

Спроби логічного перетворення біології на основі фізики мають чимало різних відтінків. Дехто намагається, зокрема, дати такі визначення біологічних явищ, які б мали дуже широкий характер і охоплювали закономірності як живої, так і неживої природи. Але їхні визначення не обмежені певною сферою або рівнем дослідження, мають досить нечіткий зміст і допускають різноманітні трактування. Так, Д. Дікс означає життя як силу, за допомогою якої система молекул діє так, щоб уникнути рівноваги. Це твердження через свою нестрогість і загальність дає змогу тлумачити його по-різному, в тому числі й суто віталістично. Звичайно, у фізиці теж є чимало понять, які визначаються не досить строго. Однак ця обставина, хоч і викликає внутрішні суперечності і парадокси, не відіграє у цій науці вирішального значення, бо фізика їх «вміє обминати, коли потрібно підрахувати реальні факти»¹¹. Якоюсь мірою «квантифікація» понять дає можливість ними користуватися, незважаючи на їх змістову невизначеність.

Це зумовлюється тим, що фізична теорія ґрунтується не тільки на змістових поняттях, а й на поняттях, які безпосередньо пов'язані з вимірюванням і репрезентують певні величини, в які вкладається єдине значення. Біологічні теорії здебільшого мають суто змістовий, нематематизований характер. Саме тому невизначеність змісту основних

¹⁰ Див.: David Ozonoff. An Affair "A Defense of vitalism. The Journal of theoretical biology, 1969, vol. 24, N 1; W. Ivan Steen. A Comment on vitalistic Principles, *ibidem*.

¹¹ Див.: Я. Смородинский. Згадана праця, стор. 5.

понять теорії приводить до нечіткості побудованих на їх основі уявлень. Звідси випливає, з одного боку, конча потреба математизувати біологію як засіб уникнути багатозначності змісту теоретичних понять, з другого — постійно уточняти зміст якісних понять у тих теоріях, де математизація поки що неможлива.

Розробка таких понять, які відображають і процеси неживої природи, є зручним засобом, який полегшує редукацію біології до фізики. Цей процес здебільшого є двоступінчатим — спочатку модифікується і узагальнюється біологічне поняття, а потім вихідне біологічне поняття виводиться як його частковий випадок. Таке загальне поняття об'єднує ознаки явищ за певною аналогією. Наприклад, можна вважати розмноження окремим випадком самовідтворення, межі якого значно розширені і включають як специфічні процеси живої природи, так і особливості технічних пристроїв тощо.

Г. Патті, намагаючись створити теорію спадковості на основі теорії інформації, запроваджує поняття «спадковий процес», що включає процеси, за допомогою яких інформація передається від однієї структури (предок), до другої (нащадок), внаслідок чого відбувається загальне зростання впорядкованості системи в цілому¹². Виходячи з цього визначення, можна вважати, що просте збільшення кристалу, полімеризація і клітинний поділ є спадковими процесами. Різниця між ними полягає тільки у визначенні предка, нащадка і кількості спадкової інформації, яка передається. Такий підхід дає змогу виробити певну загальну теорію. Однак ця теорія, як визнає і сам Патті, відображує лише те спільне, що мають явища живої й неживої природи, і не визначає специфічності живого. Однак у біологічному знанні припущення про подібність живого й неживого має бути доповнене припущенням про чітку різницю між ними¹³. Ця вимога різко зменшує науковий ефект таких загальнотеоретичних побудов не лише тому, що вони є односторонніми і не дають того, що від них чекають, а й через труднощі їх використання для розуміння конкретних явищ.

Ми вже говорили про труднощі суто фізичного методу побудови теоретичних уявлень про цілісне явище на основі знання компонентів. У даному випадку, хоч і наявне завдання протилежного характеру, труднощі аж ніяк не зменшуються. Виведення з найбільш загальних теорій часткових даних може бути успішним лише тоді, коли розвинуті ідеалізація і наближення, які придатні для опису саме цих часткових явищ¹⁴. Ця обставина поряд з труднощами вибору необхідної загальної теорії і її розвитку в потрібному напрямі зумовлює труднощі «приземлення» цієї теорії на конкретний ґрунт, що іноді рівнозначне (а можливо і важче) побудови самостійних менш загальних теорій. Чим загальніший характер має створювана теорія, тим довший ланцюжок переходів до часткових явищ потрібно створювати. Можливо, що значна кількість ланок у такому ланцюжку зведе нанівець лаконічність і стислість загальної теорії, а їх віддаленість від об'єкта потребуватиме спеціальних досліджень щодо її конкретизації, які призведуть до розриву загальних і прикладних аспектів теорії¹⁵, що сприятимуть не об'єднанню, а дальшому їх розмежуванню.

Тенденція створення певної загальної теорії, яка стосується ба-

¹² Див.: Г. Патті. Наследственная упорядоченность в примитивных химических системах. Происхождение предбиологических систем. М., 1966.

¹³ Див.: Г. Патті. Кодирование и надежность в эволюции. На пути к теоретической биологии, стор. 72—74.

¹⁴ Див.: Е. Вигнер. Згадана праця, стор. 173.

¹⁵ Див.: Общая теория систем. М., 1966, стор. 71, 78, 179—180.

гатьох подібних за окремими ознаками явищ, і створення часткових теорій, які конкретизують положення загальної теорії щодо часткових випадків, властива й системі біологічних наук. Вона виникає як реалізація необхідності розрізнення загальнотеоретичних та частковотеоретичних методів і підходів у біологічному дослідженні, які потребують різних засобів. Власне і в цьому виявляється також необхідність виділення теоретичної біології як самостійної галузі знань. Її усвідомлюють нині багато вчених. Зокрема, Г. Сельє, вивчивши окремі хворобливі реакції організму, прийшов до висновку, що потрібно визначити й сформулювати поняття певної неспецифічної реакції організму на невласливі йому подразнення. Пояснення конкретної хвороби на цьому фоні включає як деякі загальні, неспецифічні, так і специфічні риси¹⁶. Д. Грін і Ф. Гольдбергер намагаються створити теоретичну модель «клітини взагалі», за допомогою якої можна більш досконало пояснити специфічні властивості конкретних клітин¹⁷ тощо.

Внаслідок цього живе біологічне явище узагальнюється для всього органічного світу і в ньому виділяються окремі інваріантні особливості. Конкретне явище розглядається як деяке доповнення до цих інваріантних особливостей. Такому підходові відповідає й зауваження Д. Бернала щодо можливості створення «інваріантної біології», яка фіксуватиме універсальні риси живого в масштабі космосу. Специфічні особливості живого на окремих планетах (а також і на Землі) можна буде трактувати як окремі випадки інваріантної біології¹⁸. Такий спосіб створення теоретичних побудов подібний до того, який давно реалізує фізика; однак він зумовлений конкретним змістом біології, її внутрішніми потребами, її специфічним матеріалом. Як нам здається, в основі його лежить взаємозв'язок загальнотеоретичних і конкретно-теоретичних методів дослідження біології; він не такий безмежно широкий, як у випадку зв'язку загальних фізичних теорій і конкретно-біологічних уявлень, і тому дає змогу уникнути багатьох труднощів, зокрема й тих, які виникають внаслідок необхідності встановлення зв'язку загальної теорії систем і біологічних конкретних системних досліджень.

Синтетичні тенденції сучасної біології, якщо їх реалізувати на основі редукціоністських позицій, мають завершитися створенням теоретичної біології як певної єдиної теорії. До речі, створити саме таку єдину біологічну теорію прагнули багато вчених. Зокрема, Е. Бауер на цих засадах будував свою теоретичну біологію. Однак звернімося знов-таки до аналогії з теоретичною фізикою, в якій було чимало спроб перетворити її на єдину теоретичну систему, звівши до якоїсь єдиної загальної теорії, і вивести з неї тим чи іншим способом усе фізичне знання. Спочатку таким об'єднуючим ядром була класична механіка, згодом аналогічні надії були пов'язані з квантовою механікою, термодинамікою тощо. Однак і в наші дні фізика не стала однорідною. Вона складається з низки окремих теорій, які не тільки відмежовані одна від одної, але й об'єднані відповідними принципами. І хоча зв'язки деяких теорій фізики ще не вдалося виявити, можливо, через їх суттєво відмінний характер від тих, що вже встановлені, однак дослідники припускаються принципової можливості їх встановлення якщо не найближчим часом, то в майбутньому¹⁹. Причому

¹⁶ Див.: Ганс Сельє. На уровне целого организма. М., 1972.

¹⁷ Див.: Д. Грін и Р. Гольдбергер. Молекулярные основы жизни. М., 1968.

¹⁸ Див. статті Д. Бернала у зб.: Происхождение предбиологических систем. М., 1968.

¹⁹ Див.: Е. Вигнер. Згадана праця.

вважається, що окремі теорії можна пов'язати не лише внаслідок побудови певної загальної теорії, з якої обидві об'єднані теорії (квантова механіка і теорія відносності) можуть бути виведені як часткові, а й іншими засобами (на основі принципу інваріантності та встановлення специфічних груп симетрії²⁰). Отже, створення єдиної теорії і підпорядкування їй інших фрагментів знання як її наслідків не реалізовано у фізиці, об'єкти дослідження якої істотно простіші за об'єкти біології. Більше того, з'ясується, що зв'язки, які встановлюються або можуть бути встановлені між окремими фізичними теоріями, мають принципово різний характер, ґрунтуються на неоднакових принципах.

Можна думати, що об'єднання біології в єдину теорію, а отже і побудова на цій основі теоретичної біології теж нездійсненні, тим більше, що її поділ на окремі теоретичні уявлення зумовлений значною відмінністю її об'єктів і принципово різними, несумісними методами їх дослідження. У ході розвитку біологічного знання створилися не тільки неоднакові умови опису даних, але й принципово різні підходи до їх теоретичної інтерпретації, до структури теоретичних тверджень, які роблять неможливим їх зведення до єдиної теорії. Однорідність знання, зведення його до єдиної теорії або ще більше — до єдиної формули, яка визначається як принципово недосяжна навіть для найбільш теоретично розвинутих наук, неможлива для сучасної біології.

Визнання цього є наслідком глибокого розуміння специфічності окремих фрагментів природи, що потребують відповідно різних видів опису. У теоретичному знанні потрібно визнати не тільки можливість об'єднання теорій, а й конфлікт між ними, коли розчарування у намаганні скласти «несуперечливу картину, що утворюється під час злиття в єдине ціле маленьких картинок, які відображають різні аспекти природи»²¹, спонукатиме дослідника до пошуків нових способів їх зв'язку, що суттєво змінить або доповнить уявлення про єдність науки.

Сучасна біологія не лише повинна припускати можливість створення принципово неоднорідної теоретичної системи, тобто системи, що включає теорії різного характеру, пов'язані принципово різними способами, але й виходити з цього міркування як основного. Труднощі в побудові її теоретичної галузі пояснюються саме тим, що спосіб пізнання і синтезу знань у ній має включити не лише те, що стало традиційним у фізиці, а й те, що є специфічним для біологічного пізнання, традиційним для розвитку біології як науки. Ця обставина, з одного боку, потребує широкого використання тих надбань, що їх мають фізика й традиційна біологія в тих межах, де це доцільно, з другого — розробки принципово нових способів синтезу знань за умови обов'язкового допускання неоднорідності її елементів і форм їх зв'язку. У нових галузях фізики такі думки не тільки висловлюються, а й розробляються на основі визнання принципової неможливості однорідної науки. Доти, доки дослідник-теоретик йтиме в біології протореними шляхами, він досягатиме лише часткових успіхів.

Редукціонізм, як і віталізм, виходить з можливості однорідної і єдиної біології, яка може стати результатом абсолютизації одного з методів дослідження і перебудови на цій основі всього знання. Однак, яким би широким не був пропонувані конкретний метод, він не може

²⁰ Див.: Е. Вигнер. Згадана праця.

²¹ Там же, стор. 194—195.

стати універсальним для пізнання всієї різноманітної експериментальної і теоретичної біологічної дійсності. На нашу думку, прогресивні тенденції визначають ті напрями біологічного дослідження або ті спроби теоретичного впорядкування біології, які пов'язані з прагненням врахувати якісну різноманітність її об'єктів і способів теоретичної інтерпретації її даних, розробити засоби синтезу неоднорідного знання. Саме у цьому разі йдеться про врахування різноманітних конкретних пізнавальних ситуацій, що виключає односторонність — потребує тієї гнучкості мислення, якої надає теоретичному природознавству лише діалектичний метод.

* * *

В статті аналізуються особливості сучасного біологічного пізнання, в частности те, которые связаны с разработкой путей преобразования теоретической сферы биологии, вплоть до выделения ее (теоретической биологии) в самостоятельную отрасль знания. Показано, что редукционистские и виталистические подходы к созданию теоретической биологии близки по своей методологической основе, каковой является одностороннее метафизическое мышление. В современной биологии в значительной степени развиваются направления, руководствующиеся диалектико-материалистической методологией. Они обязательно осуществляют двусторонний анализ исследовательской ситуации, раскрывают как возможности каждого из используемых методов, так и его ограниченности. В статье сделана попытка вычленить именно те подходы к теоретическому преобразованию биологии, которые, по мнению автора, используют диалектический материализм в качестве своей методологической основы.

Теоретико-пізнавальні аспекти хімічного дослідження

Останніми роками опубліковано низку статей і монографій, присвячених аналізу теоретичних і гносеологічних проблем, поставлених розвитком сучасної хімії¹. Великий інтерес до цих проблем не випадковий. Він зумовлений особливостями сучасної теоретико-пізнавальної ситуації, яка відбиває нові сторони взаємодії хімії з іншими науками, дальший прогрес у способах наукового мислення, інтенсивну диференціацію й інтеграцію наукових знань. У таких умовах перед дослідниками стоїть завдання глибше вивчати природу хімічного зв'язку і структури молекул, далі осмислювати особливості і тенденції розвитку пізнавального процесу в хімії, виробляти нові ідеї і поняття, широко застосовувати у ній методи інших наук. Потрібно також здійснювати аналіз логічних побудов класичної хімії, виявляти об'єктивний зміст і межі застосовності її основних понять, розвивати їх до рівня, що відповідає вимогам сучасної науки.

У цій теоретико-пізнавальній ситуації особливо зростає значення матеріалістичної діалектики як методологічної основи розвитку наукового пізнання. Являючи собою висновок з усієї історії пізнання, основні положення матеріалістичної діалектики використовуються кожною наукою. Вони мають велике значення для розкриття закономірностей пізнавального процесу в тій чи іншій галузі знання, розвитку в ній форм і методів теоретичного мислення, вироблення у її представників науково-матеріалістичного світогляду.

Сучасна хімія і теорія пізнання

Конкретні науки мають певні, властиві кожній із них, методи дослідження, певну систему понять, законів і теоретичних принципів, на основі яких розвивається пізнання відповідних сфер дійсності, а також розкриваються її загальні закономірності. Водночас у цих науках складається стиль мислення, розробляються прийоми і методи дослідження, характерні для їх окремих розділів.

Це стосується і хімії. В її понятійній системі велике місце відводиться основним поняттям («атом», «молекула», «валентність», «хімічна сполука», «хімічний елемент» і т. д.), які дозволяють розкривати особливості хімічних явищ. Аналіз цих понять має велике значення для розуміння логіки розвитку хімічної науки, виявлення і обґрунтування її специфіки, для розробки загальних методів дослідження хімічної форми руху. Проте, оскільки органічні сполуки своїми багатьма особливостями відрізняються від неорганічних, то для «орга-

¹ А. И. Китайгородский. Проблемы теории в химии. «Вопросы философии». 1966, № 1; В. И. Кузнецов. Эволюция представлений об основных законах химии. М., 1967; Методологические проблемы современной химии. Сб. переводов под редакцией и с предисловием Ю. И. Соловьева и Н. И. Родионого. М., 1967; Р. В. Кучер. Методологические проблемы развития теории в химии. «Вопросы философии», 1969, № 6; 36.: «Философские проблемы современной химии». М., 1971; та ін.

нічної хімії характерні свої специфічні способи мислення і робочі методи, що відрізняються від способів мислення і методів неорганічної хімії»².

Повторюючи у специфічній формі загальні закономірності розвитку наукового пізнання, процес хімічного дослідження виявляє свій зв'язок із загальною методологією наукового пізнання, в основі якої лежать принципи діалектичного матеріалізму.

Значення діалектичного підходу до наукового пізнання полягає, зокрема, в тому, що він допомагає зрозуміти, що ті уявлення про явища і закони природи, які склалися на окремих етапах наукового дослідження, ще не є остаточними результатами пізнання, а розвиваються, уточнюються і переглядаються відповідно з досягнутим рівнем науки.

Особливе методологічне значення для аналізу хімічних понять має врахування положення про діалектику абсолютного і відносного. Як писав О. М. Бутлеров, «поширювати поняття про хімічну будову на всі речовини без винятку неможливо, так само як неможливо поширити на них і поняття про хімічну частинку...»³. Хімічні, як і інші природничонаукові поняття, правильно відображаючи сторони дійсності у відповідних межах і відношеннях, відзначаються певною глибиною і повнотою її відображення.

Аналізуючи поняття про кислоту і луг, О. М. Бутлеров запитує: «Невже вони абсолютні і застосовні скрізь і всюди. Невже в кожному даному випадку можна сказати безвідносно, що тіло є кислота чи воно є луг?» — і відповідає: «Очевидно — ні. Ми знаємо чимало прикладів, коли речовина може відігравати ту й іншу роль. Але нікому, звичайно, не спаде на думку стверджувати, що поняття про кислоту і луг є зайвими і нічого не зробили для розвитку хімії з теоретичного боку»⁴.

Ознакою розвитку теоретичної хімії є побудова нових теорій, зміна і удосконалення її понятійного апарата. Свое конкретне вираження це знаходить в тому, що змінюється початковий зміст понять (це стосується, наприклад, поняття «атом», хімічний елемент і т. д.), вводяться нові поняття і теоретичні принципи, окреслюються межі застосовності раніше відомих понять і законів (поняття «молекула», «валентність», закону постійності складу тощо). Методологічна роль діалектики абсолютного та відносного тут полягає в тому, що вона допомагає зрозуміти не лише приблизний характер окремих етапів наукового дослідження, а й те, що зміст наукових понять не зводиться тільки до відносних істин, бо наукові положення про будову і властивості конкретних видів матерії, будучи відносними, неповними, містять у собі і елементи абсолютної істини⁵.

Слід відзначити, що видатні хіміки минулого загалом правильно розуміли взаємозв'язок зазначених категорій, що дозволяло їм успішно аналізувати результати наукових відкриттів. Зокрема, Д. І. Менделєєв не абсолютизував відкритий ним закон, а розглядав його як результат пізнання взаємозв'язку хімічних елементів на певному етапі розвитку науки.

Учений глибоко аналізував не тільки об'єкт дослідження, але й закономірності його пізнання. Він розумів, що наукові поняття і закони відображають різні ступені пізнання дійсності, що в процесі

² К. Д. Неніцеску. Органическая химия. М., т. 1, 1962, стор. 14.

³ А. М. Бутлеров. Современное значение теории химического строения. 36.: Столетие теории химического строения. М., 1961, стор. 129.

⁴ Там же, стор. 128.

⁵ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 239—240.

розвитку зміст їх може поглиблюватися і змінюватися. «Не підлягає сумніву,— писав Д. І. Менделєєв,— що дальша розробка періодичної закономірності здійснюватиметься...»⁶.

Методологічні принципи хімічного дослідження набувають особливого значення в умовах, коли існуючі теорії не можуть пояснити нові факти і виникає потреба висунення нових ідей, коли вивчення об'єкта виходить за рамки онтологічного аспекта, неминуче поєднуючись з розглядом принципів і методів пізнання. У цій ситуації найчастіше постає завдання перевірити надійність раніше вироблених способів мислення і підходів до пізнання хімічних явищ не тільки на фактичному матеріалі науки, а й з позицій загальних принципів наукового дослідження. «Велике значення — писав А. С. Купер,— має встановлення того, чи здатні теорії, прийняті в даний час хіміками, пояснити хімічні явища чи, в крайньому разі, засновані вони на правильних принципах, якими треба керуватися в науковому дослідженні»⁷.

Увага до загальнотеоретичних і методологічних питань особливо зросла в сучасній хімії, коли неодмінною умовою пояснення хімічних явищ стає знання структури атома (що дає можливість вивести дедуктивним способом деякі хімічні і фізичні властивості атомів і молекул), коли глибокі зміни у фізичному мисленні, викликані успіхами квантової механіки, підготували ґрунт для розвитку в хімії методів дослідження, що включають в себе квантовомеханічні розрахунки, математичне і молекулярне моделювання.

Даючи хімії сучасні знання про будову атома, квантова теорія сприяла розвитку тих її галузей, в яких квантовомеханічний підхід є найбільш корисним, зробила важливий вплив на розширення дедуктивних можливостей цієї науки, а також створила необхідні передумови для застосування в ній нових методів мислення і створення більш досконалих моделей.

Модель і теорія як засоби пізнання хімічних об'єктів

Важливо зауважити, що поняття і закони конкретних наук, сформульовані в процесі вивчення певного фрагменту дійсності та застосовані до якоїсь обмеженої пізнавальної ситуації, якоюсь мірою спрощують (ідеалізують) відображуване в них. Це слід враховувати, застосовуючи теоретичну модель до пізнання об'єктів. Уточнювати і специфікувати таку модель, визначати межі її застосовності допомагають експериментальні дослідження. Крім того, у процесі з'ясування відношення моделі до дійсності, а також в уточненні самої моделі велику роль відіграють певні, визначені для кожної конкретної ситуації поняття.

Відомо, наприклад, що в ході розвитку хімічного пізнання на основі понять «валентність» і «молекула» було сформульовано вихідне положення теорії про хімічну будову молекул, яку вдалось успішно застосовувати до пояснення явища ізомерії. З цього приводу О. М. Бутлеров відзначав: «Хімічна будова є справжнім поясненням причин ізомерії»⁸. І ця думка підтвердилася дальшим розвитком науки. За допомогою моделей, якими стали структурні формули, теорія змогла передбачати існування ізомерів і пояснювати результати хімічних експериментів у галузі органічної хімії.

⁶ Д. І. Менделєєв. Периодический закон. М., 1958, стор. 268.

⁷ А. С. Купер. О новой химической теории. 3б.: Столетие теории химического строения, М., 1961, стор. 31.

⁸ А. М. Бутлеров. Современное значение теории химического строения. 3б.: Столетие теории химического строения, М., 1961, стор. 127.

Роль понять у процесі застосування моделей до пізнання дійсності полягає також у тому, що вони допомагають зрозуміти відносний характер отриманого таким чином знання, оскільки модель відображає не тільки ті структурні особливості молекул, що існують об'єктивно, а й рівень їх пізнання суб'єктом.

Структурні формули класичної хімії відображали порядок сполучення атомів у молекулі безвідносно до внутрішньої будови атомів і механізмів хімічного зв'язку, які ще не були досліджені. Абстрагуючись від цих аспектів вивчення молекули, модель в певному розумінні спрощувала дійсність.

Більш повне і глибоке відображення структури молекул стало можливим на наступних етапах пізнання атома. Якщо на початку виникнення електронної теорії будови атома моделювання його зв'язків ґрунтувалося в основному на відображенні статичного розподілу електронів на енергетичних рівнях, то сучасні моделі враховують в певному розумінні особливості динамічного стану електронів, пояснюючи ним процес утворення хімічного зв'язку. Розглядаючи виникнення валентних зв'язків як результат взаємодії (перекривання) електронних хмар, квантова хімія моделює просторове розміщення електронної густини навколо ядра, описує атомні і молекулярні орбіталі, визначаючи залежну від них різноманітність валентних зв'язків.

Нові моделі потребують застосування в сучасних хімічних теоріях нових понять, які є вираженням глибших знань про будову атомів та молекул і в яких враховується структурний аспект атома, особливості електронної будови молекул, необхідність квантовомеханічного підходу до вивчення хімічного зв'язку.

Модель і відповідні наукові поняття, взяті разом, становлять наукову теорію. На відміну від моделі теорія є не тільки знанням про структуру та властивості певного хімічного об'єкта, а й знанням про відношення цієї будови до способів її експериментальної перевірки.

Характерна гносеологічна особливість природничонаукових теорій, зокрема хімічної, полягає в тому, що жодна з них, «якою б авторитетною вона не була, не має права сказати, що вона містить у собі всі елементи, розвиток яких становить істинний шлях для руху науки вперед»⁹. Ця особливість зумовлена тим, що теоретичні побудови, як правило, стосуються обмеженого кола фактів, пояснення яких містять у собі елементи абсолютної і відносної істини. Після відкриття нових фактів досить часто виявляється, що теоретична база хімії не відповідає її фактичному розвитку. Суперечність між фактичним матеріалом і рівнем його теоретичного осмислення становить ту внутрішню причину розвитку науки, яка дає поштовх до побудови нових теорій, справедливих для ширшого кола фактів. «Коло це,— зазначав О. М. Бутлеров,—... має бути більшим для нових, ніж для старих теорій: нові погляди звичайно бувають ширшими за попередні; їм дають перевагу за те, що вони сприймають факти з нового боку і вказують на нові, до цього не помічені аналогії, але це не виключає правильності попередніх поглядів у межах фактів, що стосуються їх»¹⁰.

У процесі розвитку теорії збагачуються новими ідеями і поняттями, відповідно до яких удосконалюються і модельні уявлення, розширюються засоби пізнання об'єктів.

⁹ В. В. Марковников. Две вступительные лекции, читанные в Новороссийском университете 16 и 17 марта 1872 г. Избранные труды. М., 1955, стор. 273.

¹⁰ А. М. Бутлеров. О химическом строении вещества. 36.: Столетие теории химического строения. М., 1961, стор. 46.

Характерною особливістю сучасних хімічних теорій є широке використання ідеалізації як засобу, що дає змогу застосувати для наукового пізнання структури молекул математичні методи. Зокрема, в теорії резонансу зроблено спробу за допомогою ідеалізованих структур (валентних схем) здійснити математичний опис електронного стану молекул. При цьому електронна структура молекули (наприклад, ароматичних сполук) моделюється не однією структурною формулою, а кількома з кількості тих, які передають можливе розміщення зв'язків у молекулі¹¹. Отже, «...теорія резонансу користується граничними структурами, як і математичний метод, що її надихнув»¹².

Для опису електронно-ядерних систем теорія резонансу застосувала квантовомеханічну модель. Це дозволило їй з'ясувати роль математичних методів квантової механіки в аналізі проблем хімічного зв'язку і розкрити можливості використання структурних уявлень класичної хімії у здійсненні наближених розрахунків у рамках методу валентних зв'язків.

В основу цього методу теоретичного розгляду електронного стану молекул (поряд з методом молекулярних орбіталей) квантовою хімією покладено різні моделі електронної будови молекули.

Згідно з методом валентних зв'язків молекула є системою атомів, кожний з яких має свою індивідуальність. Передбачаючи застосування структурних формул, він дає певне наочне уявлення про розподіл локалізованих зв'язків, на основі яких пояснюється картина утворення молекул з атомів. Але чим більшу кількість індивідуальних особливостей атома враховувати, тим складнішим має бути математичний апарат методу і тим вужчою буде сфера його застосування. Саме тому останнім часом опис електронного стану складних молекул почали здійснювати за допомогою методу молекулярних орбіталей, за якими молекула розглядається як єдина частинка.

Квантовохімічні розрахунки мають чимале значення в хімічному дослідженні. Проте потрібно зауважити, що їх результати стосуються певних теоретичних моделей молекули. Молекулярне моделювання, що широко застосовується у квантовій хімії, «полягає в тому, що замість конкретної молекули припускається (подібна) молекула з заданою структурою, яка впливає з властивостей даної речовини»¹³.

Якщо врахувати особливості молекулярного моделювання, то стає зрозумілим, що не можна обмежитись лише квантовохімічними розрахунками, а слід звертатися і до даних експерименту. Завдання одержання теоретичної характеристики молекули, якнайближчої до характеристики реальної молекули, потребує удосконалення теоретичної моделі зіставленням результатів квантовохімічних розрахунків з дослідними даними. Тобто методи експериментальної хімії потрібні не тільки для перевірки результатів розрахунку, але й для удосконалення теоретичних моделей. Тим більше, що в своєму розвитку квантова хімія не заперечує, а передбачає використання даних експерименту. «Було б серйозним недоліком,— підкреслює Ч. А. Коулсон,— якби квантова хімія не підтримувала міцного зв'язку з експериментом»¹⁴.

¹¹ У методологічному розумінні спосіб відображення реальної структури молекули сукупністю абстрактних образів (моделей) є правомірним за умови, що валентні схеми не ототожнюються з реальною структурою молекули, а розглядаються (кожна з них) як засіб теоретичного опису окремих сторін електронного стану молекули.

¹² К. Д. Неніцеску. Органіческая химия, т. 1, М., 1962, стор. 80.

¹³ Р. В. Кучер. Методологические проблемы развития теории в химии. «Вопросы философии», 1969, № 6, стор. 82.

¹⁴ Ч. А. Коулсон. Современное состояние расчетов молекулярных структур. 36.: Методологические проблемы современной химии, М., 1967, стор. 170.

Наближені методи, з допомогою яких у квантовій хімії здійснюються кількісні розрахунки або дається якісний опис електронної структури молекули, не можна абсолютизувати. Вони, як й інші методи конкретних наук, мають свою межу застосовності і є придатними для розв'язання лише певних завдань.

Варто взяти до уваги ще одну важливу обставину. Оскільки розвиток теоретичної хімії пов'язаний з певними методами і рівнем теоретичного узагальнення, то рівень теоретизації хімії правильніше визначати, аналізуючи методи і підходи, за допомогою яких вона здійснюється. Тоді не допускати неправомірне ототожнення теоретичних основ хімії з її окремими напрямками, в яких дістали широке застосування нові методи теоретичного дослідження.

Посилаючись на успіхи сучасної теоретичної фізики, деякі дослідники вважають, що теоретичною є лише та хімія, в основу якої покладено принципи і методи квантової механіки. Такий погляд нам здається дещо спрощеним і однобічним, оскільки він фактично нехтує роллю хімічних методів, принципів і понять у формуванні теоретичних основ хімії.

Безперечно, що в хімії, як і в інших науках, можна виділити певні рівні теорії, які відповідають різним періодам розвитку цієї галузі знання.

Теоретизація хімії з характерними для неї особливостями здійснювалася й раніше на основі певних понять і методів дослідження. Відомо, яке важливе і вирішальне значення для розвитку теоретичних основ хімії мали поняття атома, атомно-молекулярної теорії, поняття про атомність (валентність) елементів, на якому, як зазначав О. М. Бутлеров, ґрунтувалися всі міркування про хімічну будову, а остання дала «головні теоретичні основи для пояснення властивостей і змін речовини»¹⁵. Важливу роль в теоретизації хімії відіграли відкриття періодичного закону і створення періодичної системи елементів, проникнення в хімію принципів термодинаміки тощо.

Що ж до методів і принципів квантової механіки, то з їх допомогою здійснюється теоретизація певних напрямів хімії. Використання квантовохімічних розрахунків сприяє математизації хімічних знань, подібно до того, як свого часу методи термодинаміки були успішно застосовані для розв'язання проблем хімічної рівноваги. На основі їх стало можливим визначати умови, за яких настає рівновага у хімічних реакціях.

Раніше від інших розділів хімії стала математизованою фізична хімія, оскільки математика входить у хімію в основному через фізику, методи якої застосовуються для розв'язання хімічних проблем. Проникнення в сучасну хімію методів квантової механіки привело до виникнення нового розділу теоретичної хімії — квантової хімії, яка розробляє розрахункові методи і систему понять, потрібних для розв'язання багатьох завдань хімічної науки.

Підкреслюючи важливу роль математичних методів у розвитку теоретичної хімії, слід відзначити, що теоретизація хімії реалізується не тільки у математизації цієї галузі знання. Вона становить більш широкий процес, в якому математизація — це лише одна з форм теоретичного дослідження (більш розвинутого), яким визначаються ступінь досконалості науки, строгість її міркувань.

¹⁵ В. В. Марковников. Две вступительные лекции, читанные в Новороссийском университете 16 и 17 марта 1872 г. Избранные труды. М., 1955, стор. 280.

Значення квантової механіки для розвитку теоретичної хімії

Деякі дослідники вважають, що досягнення квантової механіки дозволяють розвивати теоретичну хімію без допомоги хімічного експерименту, через що в майбутньому хімія втратить свою самостійність і перетвориться в один із розділів фізики.

Ми не схильні поділяти ці погляди, оскільки відомі тепер результати впливу квантової механіки на хімію ще не дають достатніх підстав для теоретичного обґрунтування таких висновків.

Розвиток взаємозв'язків хімії і квантової механіки покаже, до чого зрештою приведе проникнення в хімію методів квантової механіки. Що ж до методологічної сутності цього питання, то вона не зводиться до з'ясування кінцевого наслідку взаємодії хімії і квантової механіки. Об'єктом методологічного аналізу є розкриття зрушень в пізнавальному процесі хімії, викликаних проникненням у неї методів і понять інших наук, зокрема квантової механіки.

В умовах сучасної теоретико-пізнавальної ситуації одним із істотних результатів впливу квантової механіки на хімію є перерозподіл теоретичних і експериментальних методів вивчення хімічних об'єктів. Завдяки квантовомеханічному підходу в хімії значно зріс обсяг теоретичних досліджень, з'явилася можливість застосувати для розв'язання деяких завдань замість експериментальних методів квантовохімічні розрахунки.

Проте відзначимо, що узагальнення результатів емпіричних досліджень відіграють важливу роль у побудові хімічних теорій. Адже розвиток цих теорій тісніше пов'язаний з експериментом, ніж, наприклад, у фізиці. Якщо в окремих розділах фізики розвиток теорії в значних межах може здійснюватись незалежно від експерименту, який часто потрібен тільки для перевірки теоретичних побудов, то в хімії, навпаки, пізнавальний процес включає більше ситуацій, за яких експериментальні дослідження випереджають розвиток теорії. Цю особливість хімічного пізнання не важко пояснити, якщо врахувати, що в завдання хімічного дослідження входить докладний опис різноманітних властивостей індивідуальних речовин і способів їх хімічного перетворення.

І хоча в сучасній хімії значно зросла роль теоретичних і математичних досліджень, але це не послабило зв'язку її теоретичних методів з експериментальними. Результати емпіричних досліджень поряд з дедуктивними методами становлять в ній, як і раніше, важливе джерело нових ідей і теоретичних побудов.

Важливим наслідком квантовомеханічного підходу є введення кількісних аспектів дослідження електронно-ядерних систем; він дозволяє описувати певні властивості цих систем на основі кількісних оцінок розподілу електронної густини. Але метод кількісного вираження електронного стану молекул досить складний. Адже рівняння Шредингера дістало точне розв'язання тільки для найпростіших електронно-ядерних систем. Тому здебільшого доводиться обмежуватися результатами напівкількісного дослідження (наближені розрахунки і якісна інтерпретація розподілу електронної густини).

Квантова механіка не підміняє методів хімії, а озброює її математичним апаратом, на основі якого розвиваються розрахункові методи, удосконалюються і розширюються методи теоретичного дослідження об'єктів.

У квантовій хімії робиться спроба дещо модифікувати цей апарат, пристосовавши його до пізнання хімічних об'єктів, оскільки в галузі хі-

мії не можна обмежитись чистим описом явищ з допомогою математичних співвідношень, не пов'язавши їх з такими реальними об'єктами, як атоми, молекули, агрегати атомів і т. д. Отже, як би не зростали масштаби квантовомеханічного дослідження хімічних систем, потреба в хімічних методах зберігатиметься особливо у вивченні закономірностей хімічного процесу.

Теоретичне дослідження хімічних явищ на основі квантовомеханічного підходу допускає високий рівень ідеалізації об'єкта. Воно дає йому модельний опис, придатність якого для хімії (як і пов'язаних з ним математичних побудов) встановлюється на основі досліду.

Досягнення квантової механіки істотно вплинули на хімію і в тому розумінні, що дозволили визначити межі застосовності деяких понять класичної хімії і дали поштовх до розробки понятійного апарата, що відповідає вищому рівневі розвитку хімічної науки.

Отже, сучасний стан розвитку взаємовідношень між хімією і теоретичною фізикою дає підстави вважати, що теоретична фізика не замінює собою загалом теоретичної хімії, а лише доповнює її, є однією з важливих і неминучих передумов її розвитку.

* * *

В условиях современной теоретико-познавательной ситуации, отражающей развитие познавательного аппарата химической науки и совершенствование методов теоретического исследования, особенно возрастает значение материалистической диалектики как методологической основы развития научного познания.

В статье показывается, что методологические предпосылки химического исследования приобретают важное значение в тех случаях, когда возникает необходимость уточнения и развития теоретических построений химии, ее основных понятий и модельных представлений, когда исследование химического объекта выходит за рамки онтологического аспекта, необходимо сочетаясь с рассмотрением принципов и методов его познания.

Глубокие изменения в способах теоретического мышления, вызванные успехами квантовой механики, подготовили почву для развития в химии теоретических методов, включающих в себя квантовомеханические расчеты, математическое и молекулярное моделирование.

Одним из существенных результатов влияния квантовой механики на химию является перераспределение теоретических и экспериментальных методов исследования химических объектов. Благодаря квантовомеханическому подходу в современной химии значительно возрос объем теоретических исследований, расширились ее дедуктивные возможности.

В статье раскрывается значение квантовой механики для развития теоретической химии. При этом показывается, что теоретизация химии не сводится к математизации. Развитие теоретической химии — это более широкий процесс, в котором математизация представляет собой лишь одну из форм теоретического исследования. Анализируются некоторые особенности современных химических теорий, а также методы квантовой химии, применяемые для описания электронной структуры молекул и решения проблем химической связи.

них називає її своерідну фізичну організацію, розум, потреби, інтерес, працю, суспільний спосіб буття. І це справді дуже важливі, істотні характеристики людини. Проте філософ не міг розкрити справжніх визначальних основ і причин їх виникнення, внаслідок чого продовжував залишатися на натуралістичних позиціях, підкреслюючи суто фізичні, біопсихічні особливості людини як радикальні першоджерела всіх інших її якостей. Глибинна сутність людини, за Гольбахом, вичерпувалася її природними даними, фізичною чутливістю та похідними від неї прагненнями до самозбереження і задоволення. І хоча в його творах ми зустрічаємо досить глибокі за змістом визначення людини (наприклад, «це істота, яка мислить, яка хоче, яка діє, щоб досягнути мети»⁴), але, на жаль, вони не були розкриті і по суті не піднялися вище від узагальнень емпіричного характеру, не набули вагомості науково-аргументованих положень.

Загалом розуміння Гольбахом людини і відношення «людина — природа» залишилися на рівні антропологічно-онтологічної інтерпретації, на рівні однобічної споглядальності, спільної для всіх французьких матеріалістів. «Людина — справа рук природи, вона існує в природі, вона підкоряється її законам»⁵. Як мікрочастинка безконечної «сукупної системи всесвіту», людина іманентна своєму цілому. У ній дістають своє вираження і вияв не надприродні закони та принципи, а такі, що притаманні всій фізичній дійсності. Звідси філософ робить висновок про можливість дедукування основних характеристик людини безпосередньо із особливостей навколишньої природи.

У Гольбаха, як і його соратників по школі, йдеться більше про субстанціальну єдність людини й природи, ніж про їх протиставлення і відмінність. Цей факт, гадаємо, був зумовлений як метафізичною вадою його філософії, так і недостатнім рівнем розвитку суспільної виробничої діяльності. Незважаючи на визнання величезної цінності і важливості праці в житті людини і суспільства, загальною методологічною основою філософських міркувань французьких матеріалістів була споглядальність. Активно-перетворювальна функція суб'єкта схоплювалася скоріше інтуїтивно. Праця у них не стала центральною категорією у поясненні відношення «людина — природа». В цьому відношенні-зв'язку основною і домінуючою виступає природа. Не усвідомивши наявності в людині істотної, специфічної соціальної якості, ці філософи не збагнули того революційно-перетворювального впливу, який робить людина на природне оточення.

Водночас відзначимо, що походження основних особистісних характеристик Гольбах не зводить тільки до природних джерел. Поруч з природою однією з найважливіших складових зовнішнього середовища, що суттєво впливає на формування людини, зміст і спрямованість її життєдіяльності, він визнає соціальний світ. Його глибоке переконання полягало в тому, що людина з її бажаннями і почуттями, помислами і вчинками являє собою функцію від складного комплексу внутрішніх і зовнішніх чинників — своєї початкової природженої внутрішньої фізичної природи і навколишнього природного та соціального середовища. Ця думка виступає у французьких матеріалістів спільною керівною ідеєю-принципом у розробці порушеної ними гуманістичної проблематики.

У теорії середовища, що розвивалася цими мислителями, міститься глибокий революційний зміст. З неї випливало: «Якщо людина дістає всі свої знання, відчуття та ін. з чуттєвого світу і досвіду, якого набу-

⁴ П. Гольбах. Система природи, стор. 44.

⁵ Там же, стор. 7.

ває від цього світу, то треба, значить, зробити навколишній світ таким, щоб людина в ньому пізнавала і засвоювала справді людське, щоб вона пізнавала себе як людину»⁶.

Однак, вказуючи на соціальну детермінованість людської особистості, Гольбах не пішов далі поняття взаємодії, що існує між середовищем, з одного боку, і людьми та їх думками, з другого. Як писав Г. В. Плеханов, характеризуючи основну антиномію французького матеріалізму, «матеріалістам XVIII ст. не дано було знати, чи створює «суспільна думка» соціальне середовище, а чи ж соціальне середовище створює «суспільну думку». Справді, для того, хто не здатний розлучитись з метафізичним поглядом, немає нічого тяжчого, як відповідь на це питання»⁷. «Думки правлять світом» — ось що було їх кінцевим підсумком. Тому в узагальненні причин нещастя людей вирішальне місце Гольбах відводить не їх економічному і політичному поневоленню, а темноті і неучтву. Саме розумові і його продуктам — політиці, законодавству та моралі — він приписує визвольну і перетворювально-оздоровчу роль у житті як окремої людини, так і суспільного організму взагалі. Гольбах не зміг виділити того генерального соціального чинника, що визначально впливає на всі сфери буття людини і суспільства. Виробничо-економічне життя, яке відіграє провідну роль у становленні та розвитку особистості, залишилося у тіні. Під соціальними чинниками французькі матеріалісти мали на увазі насамперед форму політичного правління, законодавство та систему виховання.

Будучи переконаним у матеріальній єдності світу, Гольбах розвінчує і категорично відкидає церковно-схоластичне вчення про душу як якусь безтілесну, невловиму і незабгненну сутність і доводить ідею моністичної цілісності людини, наполегливо обстоює думку про її психофізичну єдність. Людина — природна, фізична істота, наділена органами чуттів, за допомогою яких вона здатна взаємодіяти із зовнішнім середовищем. Її думки, почуття, прагнення, інакше кажучи, душа, внутрішній світ і становлять своєрідний результат цієї взаємодії. Вони є функцією матеріального органу — мозку, що виникає під впливом різноманітних дій зовнішнього матеріального світу. Отже, психіка не мислима без матерії: вона породжується фізичним і через фізичне, існує лише завдяки йому. Тому «припускати існування душі безглуздо. І ще безглуздіше припускати існування душі безсмертної»⁸. Релігійний догмат про загробне існування Гольбах залічує до розряду «найбільш згубних помилок людського роду». Шкідливість його полягає насамперед у тому, що він націлює людей дивитись на земне буття лише як на щось тимчасове, як на переддвер'я до «замку майбутнього щастя», виховує їх у дусі квієтизму, байдужості до оточуючої природи і соціальної реальності. Паралізуючи енергію людей, розслаблюючи їх волю, присипляючи і притупляючи почуття, роблячи людей суспільно індиферентними, цей догмат «перешкоджає їм працювати над своїм справжнім щастям».

Безперечно заслугу Гольбаха становить те, що за різними хитросплетіннями церковно-релігійних доказів загробного існування він зумів ухопити їх реакційний соціальний підтекст, побачити той ідеологічний матеріал, який працює на тиранів, виправдовуючи соціальну несправедливість та відвертаючи від неї увагу людей у світ інший, ірреальний. «Релігія, — писав Гольбах, — це мистецтво задурманювати

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 138.

⁷ Г. В. Плеханов. Очерки по истории материализма. М., 1938, стор. 45.

⁸ П. Гольбах. Письма к Евгению. Здравый смысл. М., 1956, стор. 323

людей, щоб відвернути їх думки від того зла, яке спричиняють їм у цьому світі ті, що мають владу»⁹.

Релігійно-ідеалістичному світорозумінню з його аскетичним, песимістичним поглядом на земне життя Гольбах протиставляє гуманізм з палким прагненням допомогти людині зробити це життя найбільш повноцінним. Вирішуючи питання про смисл людського буття в руслі традиції евдемонізму Епікура — Демокріта, Гольбах, як і його однодумці, вбачає його в щасті та радощах. «Існувати і зробити своє існування щасливим»¹⁰ — така одвічна генеральна життєва орієнтація своїм корінням сягає в глибинну властивість людини — її фізичну чутливість, яка імпліцитно керує індивідом, примушуючи його повсякчас шукати задоволень та уникати страждань. З універсальності людської чуттєвості Гольбах виводить всезагальний характер цього прагнення, його атрибутивність. Мислитель робить важливий з соціального боку висновок — про рівне природне і природжене право всіх людей на особисте щастя. Обстоювання цього права безперечно становить глибоко гуманістичний революційний момент його філософської системи.

На відміну від теології, яка нехтувала чуттєвим життям людини, та раціоналізму XVII ст. (Декарт, Спіноза та ін.), який недооцінював його, французькі матеріалісти XVIII ст., спираючись на сенсативну природу людини, теоретично санкціонували цю сферу життєдіяльності особистості і висунули вимогу зробити її змістовною, гідною людини, повнокровоною. При цьому вони були далекі від вульгарного зведення життєвого ідеалу до «тілесних насолод».

Істотно важливо те, що французькі матеріалісти зробили спробу розкрити не тільки індивідуальний, але й соціальний смисл людського існування. Особливо багато уваги цьому питанню приділили Гольбах і Дідро. Висуваючи вимогу задоволень, блаженства, чуттєвих і духовних насолод, доводячи необхідність щастя як основи людських справ і подумів, найвище призначення людини вони убачали в тому, щоб своєю життєдіяльністю давати якнайбільше користі суспільству.

У тісному зв'язку з цим питанням французькі матеріалісти, зокрема Гольбах, розвивали проблему безсмертя. Реальним безсмертям є лише безсмертя соціальне. Шлях до нього, на їхню думку, лежить через цілеспрямовану діяльність людської особистості. Саме матеріальні та духовні цінності, створені людиною в ході її життєдіяльності, споруджують їй «нетлінний пам'ятник», продовжуючи жити й діяти у ділах та планах прийдешніх поколінь. За допомогою продуктів своєї праці людина заслужено житиме у вдячній пам'яті своїх нащадків.

Роздуми Гольбаха про смисл буття просякнуті глибокою повагою до праці. Щастя, повна задоволеність своїм існуванням для нього немислимі без помірної посиленої праці. «Щоб бути щасливим, треба бажати, діяти, трудитися»¹¹⁻¹². За його визначенням, праця — це, по-перше, засіб задоволення широкого діапазону матеріальних і духовних людських потреб, а також потреб у розвагах; по-друге, це — кращий спосіб придбати повагу з боку суспільства і, нарешті, — це те, що надає людському життю певної цілеспрямованості і емоційного забарвлення, що приносить моральну радість і насолоду.

«Інертність та бездіяльність, лінь та зніженість» Гольбах залічує до найогидніших пороків, які чимало шкодять не тільки окремому індиві-

⁹ П. Гольбах. Священная зараза. Разоблаченное христианство. М., 1936, стор. 336.

¹⁰ П. Гольбах. Система природы, стор. 81.

¹¹⁻¹² Там же, стор. 192.

дові, але й усьому суспільству. «Посильний труд на користь своїх спів- громадян є обов'язком кожного члена суспільства незалежно від його суспільного положення»¹³, — категорично заявляє він. Бездіяльність призводить до безладного й порочного способу життя, робить людей поганими громадянами. Неробство — безперечний порок, мати пороки¹⁴ — ця думка, як рефрен, неодноразово повторюється на сторінках творів філософа.

Отже, основною цінністю життя людини є не химерне, облудне щастя вигаданого загробного майбутнього, а земне, до того ж не пусте, а діяльне життя. Заповітною метою людської особистості повинна стати розумна насолода різноманітними плодами своєї діяльності, труд на майбутнє. Таке уявлення про смисл буття, безперечно, дає позитивну практичну орієнтацію, звеличує людину, підносить віру в її сили.

Здоровий земний оптимізм, життєлюбство, пафос праці, гуманізм і атеїзм — це ті характерні риси концепції смислу буття Гольбаха, які роблять її значно вищою і ціннішою не тільки порівняно з аскетичними феодально-християнськими уявленнями, але й порівняно з моральними теоріями сучасної буржуазної філософії.

Водночас зазначені погляди Гольбаха, як і вся його філософія, хибували на метафізичність. І категорія смислу буття, і категорія щастя, позбавлені у нього соціального змісту, мають абстрактний характер. Філософ не розумів того, що в умовах антагоністичних формацій не може бути загальнолюдського щастя. Життєві цілі кожної людини і суспільства в цілому тут не тільки не збігаються, але й виступають як діаметрально протилежні.

Така обмеженість в тлумаченні стрижневих категорій гуманізму зумовлювалася тим, що Гольбаху загалом не вдалося вийти за рамки просвітництва. Єдиний спосіб поліпшити індивідуальне і суспільне життя, зробити його осмисленим і досконалим він убачав лише в пізнанні, в розповсюдженні знань про людську сутність, в створенні законодавства, яке було б адекватним цій сутності. Звідси і нерозуміння суперечливої сутності щастя у антагоністичному суспільстві.

Таким же обмеженням відзначається тлумачення ним і інших етичних категорій, зокрема свободи, з якою Гольбах завжди пов'язував поняття про щастя. «...Без свободи ні государі, ні їх піддані не можуть насолоджуватися міцним щастям»¹⁵, — пише він.

Розкрити зміст цих категорій можна, лише виходячи з положення про класову боротьбу як рушійну силу суспільного розвитку. Гольбах же обмежується застосуванням до їх інтерпретації принципу детермінізму, який до того ж розуміється ним механістично.

Згідно з цим принципом філософ пояснює сутність людської психіки, зокрема доводить матеріальну, об'єктивну детермінованість волі на противагу релігійно-ідеалістичним уявленням про неї. Людина не володіє здатністю самовизначатись. Її воля, переконання, пристрасті і прагнення, свідомість і діяльність — все це продукти, що суворо детермінуються нашою природою, тобто уродженими «одвічними» рисами і особливостями людської природи, з одного боку, і зовнішнім світом, з другого. Оскільки воля не може бути безпричинною, то, робить висновок Гольбах, не може бути її справжньої свободи... «Так як дія є завжди результатом детермінованої певним чином волі і так як воля може детермінуватися лише мотивом, що не підлягає нашій владі, то звідси

¹³ П. Гольбах. Избр. произв., т. 2. М., 1963, стор. 81.

¹⁴ Див. там же, стор. 126, 432.

¹⁵ П. Гольбах. Избр. произв., т. 2. М., 1963, стор. 336.

впливає, що ми ніколи не владні над детермінуванням нашої власної волі і що, отже, ми ніколи не діємо вільно»¹⁶.

Зазначені вище методологічні хиби у вченні про свободу зумовили те, що Гольбах явно переоцінює об'єктивний чинник і недооцінює суб'єктивний. Підкресливши залежність людської волі від внутрішніх і зовнішніх причин, він разом з тим робить неправильний висновок про повне безсилля людини перед об'єктивною необхідністю. Так, через метафізичну обмеженість свого світогляду Гольбах доводить принцип детермінізму до фаталізму, згідно з яким все в житті людини наперед визначено діянням незалежних від неї об'єктивних закономірностей. Людина не здатна змінити потік подій і процесів, що приречений відбуватися так, а не інакше.

В історичних умовах XVIII ст. матеріалістичний фаталізм був прогресивною спробою пояснити людське життя та діяльність натуральними причинами, не удаючись до надсвітових сил. Свідомий намір мислителя полягав в тому, щоб остаточно зруйнувати середньовічний телеологізм та ідетермінізм (початок цьому було покладено в XVII ст. Ф. Беконом і Б. Спінозою). Теоретичну систему фаталізму Гольбах намагався пристосувати також для обґрунтування своїх гуманістичних ідей. За її допомогою він доводить, що немає ніяких підстав для того, щоб люди ненавиділи і зневажали один одного, адже їх нещасття і темнота, марновірства та інші пороки фатально зумовлені об'єктивними, від людини незалежними чинниками.

Та, поставивши людину в єдиний ряд каузальних зв'язків усіх речей і процесів, французькі мислителі, а також Гольбах, фактично недооцінювали ті можливості і переваги, яких досягає матерія в своїй мислячій формі. Всупереч своїм основним намірам, концепцією фаталізму вони об'єктивно дещо принижували й знецінювали людську сутність.

Неминучою передумовою свободи людини, на думку Гольбаха, Гельвеція і Ламетрі, є наявність у всіх громадян власності. Свобода і власність виступають у них синонімічними неподільними поняттями. «З усіх переваг, що роблять свободу дорогою серцю громадян,— підкреслює Гольбах,— найціннішим є те, що вона гарантує їм безпеку, недоторканість особи, непохитність справедливих прав і непорушність власності»¹⁷. Саме власність створює ґрунт для приватної ініціативи і підприємництва, а також для змагання, яке буржуазні мислителі вважали однією з найважливіших форм самовиявлення, самоутвердження особистості, всебічного розвитку її індивідуальності.

Такі погляди на свободу, що безперечно становлять слабе місце французького матеріалізму, пояснюються всім змістом і тенденціями тогочасної суспільної еволюції. «Звільнення, як його розуміє буржуазія,— тобто конкуренція,— було для XVIII ст.,— писали К. Маркс і Ф. Енгельс,— єдиним можливим способом відкрити перед індивідами нове поприще вільнішого розвитку»¹⁸.

Хоч французькі матеріалісти прагнули створити систему абсолютних, непорушних принципів про «людину взагалі», все ж ті риси, якими вони її характеризують, точно й недвозначно визначають її соціальний статус. Це буржуа з його психологією і життєвими орієнтаціями. Вимога свободи в такому розумінні по суті була вимогою вільного підприємництва для індивіда-власника, а вчення про свободу за своїм соціальним змістом — буржуазною концепцією.

¹⁶ П. Гольбах. Система природи, стор. 150.

¹⁷ І. Гольбах. Избр. прозв., т. 2, стор. 350.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 391.

Французькі матеріалісти XVIII ст., за винятком Дідро, не змогли охопити дегуманізуючого впливу приватної власності на людську особистість і зрозуміти, що якраз ця форма власності неминуче призводить до нелюдських умов людського існування, до обезлюдненого світу, що обезлюднює людину (Маркс), до втрати свободи більшістю.

Незважаючи на хиби, вчення Гольбаха та його соратників про свободу було певним надбанням філософської думки, етапом у піднесенні її від індетермінізму і телеологізму до детермінізму взагалі і в трактуванні людини зокрема. Важливим його елементом була також настійна вимога духовного розкріпачення людської особистості як необхідного компоненту її повноцінного розвитку.

Істинну сутність свободи зміг розкрити тільки марксизм-ленінізм на ґрунті матеріалістичного розуміння історії. Філософія діалектичного матеріалізму, визнаючи об'єктивну зумовленість людських дій, разом з тим підкреслює відносну самостійність особистості, доводячи, що вона стає можливою внаслідок практично-чуттєвої діяльності усіх членів суспільства, побудованої на знанні об'єктивної закономірності. «Не в уявній незалежності від законів природи полягає свобода,— пише Енгельс,— а в пізнанні цих законів і в основаній на цьому знанні можливості планомірно примушувати закони природи діяти для певних цілей»¹⁹.

Свобода (а водночас і щастя) людини залежить від рівня розвитку всього суспільства, від становища того класу, до якого належить особистість. Тому зростання її неможливе без загального суспільного прогресу, що здійснюється в процесі класової боротьби. Справжня свобода кожного і всіх можлива лише в безкласовому, комуністичному суспільстві.

Щастя і свобода людини, що живе в суспільстві, неможливі без її добродесної поведінки. Ця думка червоною ниткою проходить через всю філософію французького матеріалізму XVIII ст. Ось чому в багатоплановому процесі виховання, яке покликане свідомо і цілеспрямовано формувати особу, першорядного значення надається його моральному аспектові.

Французькі матеріалісти одностайно поділяли думку про те, що вищою вимогою моралі, необхідною умовою добродесності, девізом майбутньої ідеальної форми людського співжиття стане правило: «Суспільне благо — верховний закон». Проте, обстоюючи цей лозунг, Гольбах не міг відмовитись від буржуазного розуміння користі, утилітарного ставлення до світу як основи основ діяльності і вчинків людини. Звідси робиться висновок, що бажане ідеальне суспільство має забезпечити синхронність особистих і соціальних інтересів на ґрунті приватного інтересу.

У концепції інтересів, як і в трактуванні інших питань, Гольбах не виходить за межі абстрактно-метафізичних міркувань. Зміст і характер інтересів він незмінно шукає в особливостях ізольованого позасуспільного і позакласового індивіда. Як відзначав К. Маркс, «найбільше, чого досягає *споглядальний* матеріалізм,.. це — опоглядання лише окремих індивідів у «громадянському суспільстві»²⁰. Корінна залежність людських інтересів від матеріальних умов життя, від типу й структури конкретних суспільно-виробничих відносин залишилась для Гольбаха недосяжною істиною. Тому й ефективний засіб в справі установа-лення співзвучності інтересів він убачає знов-таки в просвітництві, а

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 109—110.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 3.

критерієм, відповідно до якого кожен має будувати свою поведінку в суспільстві, Гольбах вважає принцип «розумного егоїзму». Себелюбство, егоїзм, приватний інтерес, що нібито диктується одвічною природою людини, мають стати розумними, тобто ґрунтуватися на правильно зрозумілому особистому інтересі.

Не схопивши суспільної сутності людини, Гольбах не збагнув і того, що «правильне розуміння» інтересів не може бути єдиним в соціально-неоднорідному суспільстві, яке роздирається антагоністичними суперечностями. Воно істотно залежить від соціально-класової належності особистості і докорінно відрізняється у пролетарія і буржуа. Тому його не можна досягнути лише за допомогою педагогіко-етичних та просвітницьких заходів. Успішне розв'язання проблеми гармонії інтересів, як і проблеми смислу життя та людської свободи, потребує насамперед докорінних соціально-політичних перетворень. Лише знищення приватної власності на засоби виробництва та побудова соціалістичного суспільства кладе початок якісно новим відношенням між людиною і суспільством, відношенням, вільним від дисгармонії і суперечностей. Проте ця істина стала надбанням людства лише завдяки виникненню марксизму-ленінізму.

Таким чином, недостатній рівень розвитку соціально-виробничої практики, природознавства та суспільних наук, а також класова буржуазна обмеженість не дали можливості Гольбаху підвестись до наукового розв'язання багатьох важливих питань, поставлених у його філософії. Та, незважаючи на це, його творчість своїми прогресивними, раціональними моментами відіграла важливу історично позитивну роль як в ідейно-філософській, так і в соціальній боротьбі нового часу. Вона стала значним надбанням у розвитку філософського пізнання людини і світу. В. І. Ленін у «Філософських зошитах» відзначав творчість Гольбаха як важливу віху на шляху становлення наукової діалектико-матеріалістичної філософії: «Кола в філософії: (...)»:

Антична: від Демокріта до Платона і діалектики Геракліта.

Відродження: Декарт versus Gassendi (Spinosa?).

Нова: Гольбах — Гегель (через Берклі, Юм, Кант).

Гегель — Фейербах — Марх»²¹.

Соціально-історична роль філософії Гольбаха полягала в тому, що своєю гострою антифеодальною і антирелігійною спрямованістю вона сприяла становленню і ствердженню нової історично прогресивної соціальної дійсності. Його войовничий атеїзм, в руслі якого розв'язуються всі поставлені філософом проблеми, допоміг розвіяти «ореол святості» з тих суспільних порядків, що були перешкодою на шляху людського поступу. Адже церква за тих умов виступала найбільш загальним синтезом і найбільш загальною санкцією існуючого ладу²². Атеїстичні твори Гольбаха, сповнені вогню, темпераменту і дотепності, становлять справжню епоху в розвитку наукового атеїзму, в боротьбі за секуляризацію суспільної та індивідуальної свідомості.

Апелюючи до розуму, націлюючи увагу на вивчення «поцейбічних» сил, осягнення розумом природи і людини, Гольбах, безперечно, багато зробив для вироблення тверезого реалістичного погляду на навколишній світ, на людину і світ людини. Його філософські погляди і переконання були цінним внеском в боротьбу за науковий світогляд та гуманізм.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 348.

²² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 343.

* * *

Лейтмотивом всех философских размышлений Поля Анри Гольбаха (1723—1789),— одного из видных представителей французского материализма XVIII ст., духовного оруженосца исторически прогрессивного класса предреволюционной Франции,— выступала глубоко гуманистическая проблематика. Унижению и презрению человека, религиозной смиренности и пассивности, которые насаждались господствующей официальной идеологией феодализма, Гольбах противопоставил идеал свободной и полнокровной жизни человеческой личности, оптимизм, веру в ее силы и величие. Сущность человека, смысл и ценность его жизни, место и статус его в мире, формирующие факторы, мотивы, определяющие различные формы его жизнедеятельности, воспитание человека разумного, деятельного, добродетельного — вот тот круг вопросов, который продолжал интересовать философа на всем протяжении его творчества.

Философско-теоретической базой, на почве которой реализуется их решение, неизменно выступали материализм и атеизм.

Считая счастье высшей жизненной целью человека, главную свою задачу Гольбах усматривал в том, чтобы, руководствуясь разумом и опытом, помочь людям избавиться от существующих бед и построить «дворец счастья» здесь, на земле. Счастье человека у него неизменно ассоциируется со свободой, добродетелью и трудовой деятельностью. В его философии подчеркнута важное значение общественной среды в жизни человека, что обусловило ее революционную тенденцию.

Усматривая коренную причину несчастий человеческого рода в невежестве и главным образом в религиозном фанатизме, Гольбах ведет решительную и бескомпромиссную войну с религией и церковью и этим сыграл важную историческую роль в процессе секуляризации общественного и индивидуального сознания, в развенчании того «ореола святости», которым были окружены общественные порядки старого социального мира. Воинственный атеизм Гольбаха составил настоящую эпоху в историческом процессе эмансипации человека и науки от религиозных цепей.

В статье акцентируется внимание на таких вопросах философской концепции Гольбаха, как: взаимоотношение человека и природы, смысл и назначение человеческого бытия, свобода и добродетель как компоненты и необходимые предпосылки человеческого счастья.

Міколай Коперник і сучасна фізична картина світу

До 500-річчя від дня народження вченого

Сучасне наукове розуміння природи бере свій початок з моменту виходу в світ «De revolutionibus orbium caelestium» (1543) («Обертання небесних сфер») — геніального твору польського астронома і мислителя Міколая Коперника (19.II 1473 — 24.V 1543). Цей учений належав до «титанів щодо сили думки, пристрасті й характеру, щодо багатосторонності і вченості»¹. Математик і лікар, державний діяч і знавець стародавньої літератури, М. Коперник разом з тим є основоположником геліоцентричної системи світу, над створенням якої він працював понад 40 років. Як підкреслив Ф. Енгельс, «революційним актом, яким дослідження природи заявило про свою незалежність, .. було видання безсмертного твору, в якому Коперник кинув — хоч і боязко і, так би мовити, лише на смертному одрі — виклик церковному авторитетові в питаннях природи»². Вчення Коперника, винятково революційне за своїм змістом, стало основою дальшого бурхливого розвитку природознавства. Астрономічні спостереження за рухами небесних тіл, експериментальні дослідження природи, які розгорнулися широким фронтом після праць Коперника, все глибше і повніше підтверджували справедливність його ідей. Правильне розуміння положення Землі у Всесвіті, думка про рух її навколо Сонця привели до спростування геоцентричної системи Птолемея, що панувала тоді, до падіння схоластичної системи механіки, яка базувалась на застарілих натурфілософських висновках Арістотеля, правили за вихідний пункт і ідейний стимул для формування законів механіки та механічної картини природи. Механіка та механічна картина природи і собі заклали міцний фундамент дальшого дослідження як неживої, так і живої природи.

Учення Коперника, яке по суті було антиподом теологічних догм, що панували за його часу, стало фундаментом наукового світогляду, сприяло зміцненню матеріалістичних позицій у природознавстві, розвитку матеріалістичної філософії. Поклавши край антропоцентричним уявленням про виняткове положення Землі у Всесвіті, геліоцентрична система світу завдала нищівного удару спробам теологів підкорити науку релігії. Вона також усунула удаване абсолютне протиставлення земного («підмісячного») і небесного («надмісячного») та заявила про єдність Всесвіту, про те, що «землі» і «небу» притаманні ті самі закономірності.

Відкриття Коперника змушувало переглянути всю систему натурфілософських поглядів Арістотеля з його поняттям «першорухія», з метафізичним розумінням руху, простору, часу. Тому церква, особливо католицька, переслідувала вчення Коперника та його послідовників. Добре відома трагічна доля багатьох учених і мислителів, які дотримувалися та розвивали геліоцентричну систему, зокрема Д. Бруно, Г. Галілея та інших. 1616 р. праці Коперника були заборонені Ватиканом (ця заборона була знята лише 1822 р.).

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 326.

² Там же, стор. 327.

Поява геліоцентричної системи Коперника привела дослідників до усвідомлення потреби критичного аналізу даних конкретно-чуттєвого досвіду як емпіричного базису системи теоретичного знання, покінчила з уявленнями про безпосередню чуттєву наочність як єдине мірило істинності знання. Це вчення було по суті одним із перших варіантів природничонаукової картини світу, прообразом природничонаукових теорій, де використовуються математичні засоби для опису досліджуваних явищ.

Відомо, що в середні віки не лише філософія, а й наука про природу були служницею теології. Християнська церква, відбиваючи класові інтереси феодалів, визначала також ставлення феодального суспільства до процесу пізнання природи та його результатів. Згідно з релігійною ідеологією наука мала право на існування тільки доти, доки її висновки або ж збігалися з догмами релігії, або ж могли бути їх підтвердженням. Об'єктом наукових досліджень, на думку ідеологів християнської церкви, має бути не матеріальна природа чи відносини людей, а усвідомлення сутності бога. Один із ідеологів християнської церкви Фома Аквінський вважав, наприклад, гріховним прагнення до пізнання речей і процесів природи, бо воно не пов'язувалося із прагненням до кінцевої мети всякого пізнання, тобто пізнання бога. Вихідним пунктом пізнання вважався не реальний світ речей і процесів, а світ надчуттєвий. Уявлення про загальну будову Всесвіту і уявлення про форму Землі та її положення у Всесвіті мали будуватися на основі біблії.

Християнська церква намагалася асимілювати і переробити, стосовно до своїх потреб, ті моменти стародавньої грецької та східної науки, які хоча б зовні, не суперечили її догмам. Навіть богослови розуміли, що на основі біблії неможливо було дати астрономічні передбачення (наприклад, затемнення Сонця) чи розраховувати конструкції готичних соборів. Для цього потрібно було використовувати певні наукові методи. Після певної схоластичної обробки з біблійними догмами були поєднані і система Птолемея, і фізика Арістотеля, які в часи середньовіччя були покладені в основу розуміння природи.

Згідно з системою Птолемея, Земля перебуває в центрі Всесвіту. Ця теза ґрунтувалася на уявленні, що зміни в положенні небесних тіл відбуваються внаслідок їх руху навколо Землі (а не внаслідок руху самої Землі). Навіть саме припущення про рух Землі суперечило б абсолютному протиставленню небесного і земного. Вважалося, що навколо Землі з рівномірною швидкістю по колу, яке називалося деферентом (носієм), рухаються не самі планети, а центр епіциклу (другого кола), по якому вже, власне кажучи, рухаються знову-таки з рівномірною швидкістю самі планети. Розглядувані загалом рухи і становили петлеподібні рухи планет, які спостерігалися астрономами. Далі за сферою планет нібито міститься сфера нерухомих зірок, які вічно перебувають у величому спокої.

Система Птолемея панувала в науці тривалий час насамперед тому³, що вона певною мірою узгоджувалася з спостережуваними астрономічними явищами, а також тому, що за допомогою дальших її ускладнень (головним чином математичного характеру), спираючись на фізику Арістотеля, вченим вдавалося узгоджувати її з новими спостереженнями. Зокрема, виняткове положення Землі використовувалося фізикою Арістотеля для пояснення таких явищ, як падіння тіл. Важкі тіла, згідно

³ Система Птолемея була сформульована в першій половині другого століття. Основна праця її автора «Твір, або математична система» була перекладена в VIII ст. арабською мовою і в XII ст. — з арабської латинською.

з уявленням Арістотеля, неодмінно мають рухатися в напрямку до свого «природного» центру; а оскільки падіння тіл вниз є незаперечним фактом, то центр Землі і є центром Всесвіту. За Арістотелем, вода і тверді тіла прагнуть вниз, повітря і вогонь — вгору, а небесні тіла рухаються навколо Землі. Простір, який був нерозривно пов'язаний з нерухомою Землею, в середні віки і вважався тим середовищем, в якому (або відносно якого) відбуваються справжні рухи тіл. Точки (місця) цього простору відрізняються одна від одної, мають різні властивості. Інакше кажучи, простір вважався неоднорідним. Переміщення тіла з певної точки цього простору в інші (або ж відносно Землі) і є справжнім (абсолютним) рухом; усі інші переміщення — «уявні», неістинні. Фізика Арістотеля відображає рівень знань того часу, можливості людини пояснити явища природи. Адже до праць Коперника, Кеплера, Галілея, Декарта і Ньютона дослідники не знали справжніх законів механічного руху, і тому не так легко було, залишаючись в межах середньовічної фізики і прийнявши як факт рух Землі в космосі, пояснити, наприклад, відносну нерухомість повітря на Землі або ж таке явище, як падіння предметів на земну поверхню.

Коперник відкинув уявлення Птолемея про Всесвіт (використавши у своїх працях дані його астрономічних спостережень та математичні обрахунки цих спостережень), а також виступив проти вчення Арістотеля про рух, простір і час, зокрема, проти його концепції «істинних» (абсолютних) та «уявних» (відносних) рухів. Його відкриття було пов'язане і з рішучим розривом з теологією, і з запереченням сучасних йому наукових поглядів, зокрема з відмовою від визнання єдиним критерієм об'єктивності наукового знання теоретико-пізнавального принципу «чуттєвої наочності» (одним із основних емпіричних аргументів на користь тверджень про абсолютну нерухомість було безпосереднє спостереження людьми переміщень Сонця і всього «небозводу»), отже й від положення про ототожнення сутності явищ і того, що безпосередньо спостерігається.

Основний зміст нової системи світу Коперник виклав спочатку близько 1515 р. у «*Commentariolus*» («Малий коментар»), який розіслав деяким астрономам та друзям. Кожна з семи тез цього твору сприяла остаточному розриву з панівними поглядами на будову Всесвіту. Зокрема, тут Коперник заперечував існування єдиного центру для всіх небесних орбіт і сфер, стверджуючи, що Земля є лише центром тяжіння для тіл, які падають на її поверхню, та орбіти Місяця. Всі орбіти планет оточують Сонце, біля якого і міститься центр Всесвіту. Він писав: «Те, що нам уявляється як рух Сонця, відбувається не від його руху, а від руху Землі та її сфери, разом з якою ми обертаємось навколо Сонця, як кожна інша планета... Видимі прості і назадні рухи планет відбуваються не внаслідок їх руху, а внаслідок руху Землі»⁴. Докладніше ці тези були розроблені в математичній формі в «Обертанні небесних сфер». У ній, зокрема, містяться аргументи проти системи Птолемея і концепції Арістотеля, переглянуто також низку числових результатів, які випливали з теорії Птолемея, наводиться чимало нових даних астрономічних спостережень.

Характеризуючи «Обертання небесних сфер», відомий голландський учений (автор статті «Астрономія» в першому виданні «Великої Радянської Енциклопедії») А. Паннекук зазначає, що «нова будова світу, незважаючи на її простоту в загальних рисах, все ще була надто складна в деталях. Це, на перший погляд, надає книжці Коперника дивного і двозначного характеру. У перших розділах проголошується й пояс-

⁴ Цит. за кн. «Николай Коперник». М.—Л., 1947, стор. 32.

нюється нова система світу, яка зруйнувала основи астрономії, зробила переворот у науці і світогляді та протягом багатьох століть зробила ім'я Коперника прапором і закликком до боротьби за освіту та духовну свободу. Потім, вивчаючи дальші розділи, ми повністю переносимося в античний світ: на кожній сторінці його виклад виявляється майже несміливим пристосуванням до прикладу Птолемея»⁵. І в цьому немає нічого дивного. Як син епохи Відродження, Коперник розвивав свої ідеї на основі уявлень про Всесвіт, вважав свою систему продовженням праць своїх визначних попередників. Більше того, як засвідчує історичний розвиток, під час революційних зрушень у науці нове знання неодмінно виражається за допомогою понятійних засобів попереднього, старшого знання. І мінає чимало часу, перш ніж нові ідеї починають виражатися новими понятійними засобами.

Геніальне вчення Коперника стало своєрідною програмою для діяльності багатьох видатних природодослідників і філософів. Розвиваючи його, великий італійський мислитель Джордано Бруно (1548—1600) висловив думку про Сонце як рядову зірку, про існування безлічі таких зірок та про населеність інших небесних тіл, а також здогади про існування до того часу ще не відомих планет у межах нашої сонячної системи, про обертання Сонця та інших небесних тіл навколо своєї осі. Ці погляди були підтверджені астрономією значно пізніше. У працях Джордано Бруно система світу Коперника істотно звільнилась від елементів середньовічних уявлень.

Вирішальний вплив ідеї Коперника мали і на діяльність великого італійського астронома і механіка Г. Галілея (1564—1642) та відомого німецького астронома І. Кеплера (1571—1630). Галілей переконливо спростовує аргументи Арістотеля на користь тверджень про нерухомість Землі, біблійний догмат про їх «досконалість», доводить, що зірки містяться на величезних віддалях від нашої сонячної системи, застосував систему Коперника до пояснення механічних явищ на Землі. Його праці з механіки є одним з перших теоретичних обґрунтувань системи світу Коперника. Галілей не просто відкинув натурфілософські аргументи фізики Арістотеля, а й замінив їх новою механікою, розробленою в низці своїх праць. Ватикан заборонив праці Галілея, позбавив його свободи і права на наукову діяльність.

Кеплер, розвиваючи вчення Коперника, обґрунтував ідею про центральне положення Сонця у нашій системі на основі відкритих ним трьох законів руху планет. Праці Кеплера поклали кінець стародавній догмі про рівномірні колові рухи небесних тіл, переконливо спростували твердження церковників про те, що система світу Коперника — це «робоча гіпотеза», зручна для математичних обчислень, яка не має ніякого зв'язку з дійсною картиною будови Всесвіту. Чимало праць Кеплера були внесені Ватиканом у список заборонених книжок, а життя його пройшло у бідності і поневір'яннях.

Спираючись на праці своїх попередників, особливо на результати досліджень Галілея і Кеплера, геніальний англійський учений Ісаак Ньютон (1642—1727) надав механіці характеру цільної і замкнутої теоретичної системи. Він сформулював відомий закон всесвітнього тяжіння, який пояснює закони Кеплера і водночас відкидає останні сумніви в істинності вчення Коперника.

Церковники неодноразово намагалися подати механіку Ньютона як зручну математичну схему, корисну лише для обчислень переміщень земних та небесних тіл. Однак ці спроби були рішуче відкинуті вченими-матеріалістами. На основі геліоцентричної системи Коперника та

⁵ А. Паннекук. История астрономии. М., 1966, стор. 273.

механічної теорії Ньютона виникла механічна картина світу. Поява механічної теорії та механічної картини світу знаменувала початок класичного природознавства, якому ми завдячуємо серією фундаментальних відкриттів.

Ідеї Коперника мали істотний вплив на формування та еволюцію фізичної картини світу, яка є основою сучасної природничо-наукової картини світу. Його вчення ґрунтується на глибокому аналізі висунутого ним уперше поняття відносності руху, значення якого зберігається і до наших днів. «Усяка видима зміна положення, — пише Коперник, — відбувається внаслідок руху спостережуваного предмета чи спостерігача або ж внаслідок переміщення, зрозуміло, не однакового, їх обох. Бо при рівному русі того й іншого, тобто спостережуваного і спостерігача, в тому самому напрямі, рух непомітний»⁶.

Можна твердити, що таке розуміння відносності руху було далеке і для астрономії, і для фізики як Стародавньої Греції, так і середньовічної Європи. Грецькі мислителі, які висловлювали думки про рух Землі, на доказ наводили лише аргументи явно натурфілософського умоглядного характеру.

Як зауважує академік В. О. Фок, по суті справи Коперник запропонував кінематичну схему сонячної системи, і в цьому розумінні він розглядав відносність механічного руху в суто кінематичному (просторово-часовому) аспекті. Концепцію відносності механічного руху Коперник плідно застосував до аналізу таких астрономічних явищ, як спостережуване добове обертання небесної сфери та річного руху Землі, і для пояснення руху Землі стосовно сфери нерухомих зірок та планет.

Коперника можна вважати одним із фундаторів так званої релятивістської концепції руху, яка успішно розвивалася в працях Декарта, Гюйгенса, Лейбніца, Ейнштейна та інших дослідників. Згідно з нею будь-які переміщення земних та космічних тіл можуть відбуватися лише щодо один до одного; абсолютного переміщення якогось тіла чи системи тіл, які перебувають в абсолютному спокої (і, отже, цим самим принципово відрізняються від усіх інших тіл чи систем тіл), у природі не існує. Інакше кажучи, механічний рух розглядався як переміщення досліджуваного тіла стосовно інших тіл чи середовища з одного місця в інші або як послідовний в часі збіг точок одного тіла з точками іншого тіла чи певного середовища. Ця концепція протилежна так званому абсолютистському розумінню руху, якого дотримувалися Левкіп, Демокріт, Арістотель, Лукрецій Кар, Гассенді, Ньютон, Лоренц. За нею, істинний рух тіл реалізується лише щодо певного середовища, яке перебуває в повному, абсолютному спокої (абсолютний простір, механічний ефір тощо); всі ж інші переміщення тіл щодо інших слід розглядати як відносні, уявні, неістотні⁷.

Як свідчить досвід, особливість механічного руху полягає насамперед у тому, що будь-яке тіло переміщується одночасно стосовно безлічі сукупності інших тіл, систем, які можуть чи перебувати у спокої, чи рухатися найрізноманітнішими способами.

Визначаючи швидкість, прискорення, траєкторію руху того самого тіла щодо різних вихідних тіл чи середовищ, які приймаються за певні системи відліку, дослідники дістають різні кількісні вирази характеристик механічного руху, встановлюють його закономірності. У процесі до-

⁶ Николай Коперник. Об обращениях небесных сфер. У кн. «Николай Коперник», стор. 199.

⁷ Докладніше про абсолютистську і релятивістську концепції руху (а також простору і часу) див.: П. С. Дишлевый. Материалистическая диалектика и физический релятивизм. К., 1972, гл. II, § 1, 2.

слідження механічного руху природно поставало питання: як же насправді рухається тіло (і чи рухається воно взагалі)? Воно виникло ще в глибоку давнину і на кожному новому етапі людського пізнання на нього давали різні відповіді. Наприклад, можна припустити, що предмет, випущений з вагона, що рухається по залізниці, падає прямо-внисо вниз (щодо вагона), по параболі (щодо полотна залізниці), по значно складній лінії (щодо супутника Землі) тощо. Арістотель вважав єдино істинним рухом переміщення тіл стосовно Землі, яка, на його думку, перебувала в центрі Всесвіту, Коперник — переміщення щодо центру Сонця і таке інше. Питання про природу механічного руху на крутих поворотах в історії розвитку науки набувало форми дискусій про «істинні» та «уявні» рухи.

Тривалий час під «істинним» рухом розуміли реально існуюче в природі одне-єдине абсолютне переміщення тіла щодо якогось особливого вихідного тіла, системи тіл чи середовища. Всі останні, тобто спостережувані переміщення цього тіла стосовно будь-яких інших тіл, систем тіл або середовища, вважалися «уявними», неістинними, недійсними, оскільки те саме тіло залежно від вибору вихідної системи могло розглядатися як рухоме (до того ж з різними швидкостями) або як нерухоме. Це означає, що серед різноманітних спостережуваних переміщень того ж самого тіла тільки одне переміщення «насправді» реалізується в природі; решта ж існує лише в уяві, а не в природі. Однак, як з'ясувалося в ході розвитку наукового пізнання, поділ рухів на «істинні» (абсолютні) та «уявні» (відносні) викликає непереборні труднощі у їх дослідженні — неможливо встановити існування такого особливого тіла, системи тіл чи середовища, яке б перебувало в абсолютному спокої, щодо якого можна було б встановити, є дане переміщення справжнім чи уявним. Припустимо, що такою вихідною системою є середовище, яке оточує тіла на Землі, — тобто повітря. Тоді виникає питання: чи рухається парусна яхта, яка стоїть на якорі за наявності вітру, коли вода і повітря біля неї безперервно переміщуються, оскільки щодо берега це переміщення не фіксується? Отже, повітряна оболонка Землі не дозволяє встановити справжнього переміщення тіла, не може бути особливою вихідною системою відповідно до вимог концепції «істинного» (абсолютного) руху, не може такою системою бути і Земля, бо, як вже встановив Коперник, вона перебуває в русі щодо Сонця. Пошуки вихідної абсолютної системи відліку (яка б принципово відрізнялась від усіх інших систем) продовжувались кілька сторіч. Однак всі спроби встановити об'єктивний і остаточний критерій розподілу рухів на «істинні» та «уявні» були невдалими. Об'єктивне існування такого «істинного» руху, як і можливість абсолютного нерухомого матеріального утворення взагалі, зрештою було поставлене під сумнів. Саме цим знаменується поява в науці релятивістських теорій і релятивістської картини природи.

Зазначимо, що проблема «істинних» та «уявних» рухів не обмежувалась лише сферою власне механіки. У дискусіях «абсолютистів» та «релятивістів», які перейшли пізніше в сферу фізичних та астрономічних наук і стосувалися пошуків сутності механічного руху (ця проблема по суті остаточно не розв'язана ще й на сьогодні), також відбилась непримиренна боротьба двох основних філософських напрямів. — матеріалізму і ідеалізму.

Це не означає, що можна вважати прихильників однієї з концепцій (наприклад, «абсолютистів») матеріалістів, а інших ідеалістами. Як серед «абсолютистів», так і серед «релятивістів» були прихильники і матеріалістичної і ідеалістичної філософії. Кожний з них намагався обґрунтувати свою оцінку природи механічного руху, виходячи саме зі своєї філософської позиції. Зрозуміло, що і визнання

руху тіл «істинним», тобто об'єктивним процесом саме по собі створює лише передумови, але автоматично не розв'язує проблеми сутності механічного руху (зокрема, природи інерціального руху). Адже, як ми вже зазначали, прихильники і абсолютистської і релятивістської концепцій можуть визнавати (більшість з них насправді визнавала!) рух «істинним», тобто об'єктивним. Тому, оцінюючи абсолютистську і релятивістську концепції з позицій діалектико-матеріалістичної філософії, потрібно застосовувати історичний і конкретний підхід.

На думку абсолютистів, абсолютний рух — це справжнє переміщення (серед безконечної багатоманітності відносних переміщень) того самого тіла, яке реалізується стосовно якогось виділеного тіла, системи тіл чи середовища або в певному середовищі і може бути встановлено дослідником цілком однозначно (адже кожне справжнє переміщення відбувається безвідносно до всіх інших матеріальних утворень, крім виділеної вихідної абсолютної системи). Отже, кожне фізичне тіло або ж може рухатися цілком певним чином (рівномірно прямолінійно, рівномірно обертатися тощо) щодо вихідної системи, або ж перебувати в абсолютному спокої (у даній абсолютній системі). Усі ж інші переміщення (щодо інших сусідніх тіл) розглядаються як уявні, несправжні, суб'єктивні. Наприклад, тільки залежно від вибору системи відліку тіло може характеризуватися як таке, що перебуває в русі або у стані спокою.

Абсолютний «істинний» рух не може залежати від вибору системи відліку дослідником. Згідно з фізикою і астрономією XVI—XIX ст. абсолютний рух — це переміщення стосовно такої системи вихідних тіл, жорстко пов'язаних з абсолютно нерухомих середовищем, в якій закони руху досліджуваних тіл (наприклад, рівняння Ньютона і Максвелла — Лоренца) докорінно відрізняються від законів руху щодо інших систем відліку. Якщо б закони механіки Ньютона виявилися справедливими лише в системі «нерухомих» зірок, то механічне переміщення щодо цієї системи вважалось би «абсолютним».

Зауважимо, що вихідну систему по-різному розуміли «абсолютисти» на певних історичних етапах розвитку науки; відповідно по-різному трактували вони і причину руху. Але який би зміст не вкладався в поняття вихідної системи (чи абсолютний простір, чи α -тіло Неймана, чи механічний ефір тощо), усе ж завжди передбачалось, що така система перебуває в абсолютному спокої, певним чином може впливати на тіла, що містяться в ній, і створювати необхідні умови для їх переміщення. Тому причина «єдино істинного» руху вбачалась або ж в конкретно рухомих тілах, або ж у властивостях вихідної (абсолютно нерухомої) системи, або ж у тому й іншому одночасно.

Під «відносним» рухом «релятивісти» розуміють об'єктивне переміщення одного тіла щодо безлічі інших тіл та систем тіл. Усі ці переміщення є однаково істинними, і серед них немає якогось вартого особливої уваги, оскільки не існує тіла, систем тіл чи середовища, які б перебували в абсолютному спокої (переміщення слід розглядати лише стосовно речових утворень, а не якогось гіпотетичного середовища, як, наприклад, абсолютний простір). В цьому розумінні навіть «абсолютний рух» також можна вважати відносним, тобто здійснюваним щодо певної, чітко фіксованої матеріальної системи. Рух є тільки відносним не тому, що він залежить від суб'єкта чи визначається засобами його пізнавальної діяльності, а тому, що за самою своєю суттю є об'єктивним переміщенням одного тіла щодо інших матеріальних утворень, виражаючи загальний взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ і процесів природи. Можливість вибору певного класу вихідних систем відліку

(які рухаються одна щодо одної) зумовлюється не наближенням фізичного пізнання до досягнення якогось особливого, виділеного єдино істинного абсолютного руху, а структурними відношеннями досліджуваних речей і процесів, вихідних матеріальних систем відліку та рівнем розвитку пізнавальних засобів суб'єкта. При цьому «релятивісти» зовсім не знімають питання про причину руху, вбачають її у взаємодіях матеріальних утворень різної природи, а не у впливі якогось абсолютного нерухомого тіла чи середовища на рухомі тіла. Отже, коли підкреслюється теза про відносність механічного руху, то мається на увазі насамперед, що не існує і не може існувати якесь виділене середовище, яке б перебувало у спокої і стан якого не залежить від наявних у цьому середовищі тіл і процесів, тобто — це не «ящик», в який замуrowані матеріальні утворення.

Щоб дати принципову оцінку абсолютистської і релятивістської концепції руху з позицій матеріалістичної діалектики, зважаючи на сучасний рівень їх розвитку, звернімося до положень Ф. Енгельса про рух як спосіб існування матерії взагалі і механічний рух як один із різновидів руху зокрема. Діалектико-матеріалістичне розуміння природи механічного руху, як і інших форм його, впливає з діалектики загального і взаємного зв'язку речей і процесів у природі. Оскільки, як зазначає Ф. Енгельс, «взаємний вплив (матеріальних реальностей.— П. Д. і В. К.) одне на одне і є саме рух»⁸, то звідси впливає, що «руху окремого тіла не існує»⁹. Рівновага, спокій невіддільні від руху, але всякий спокій, всяка рівновага мають сенс лише щодо певного стану матеріального буття. Наприклад, тіло може перебувати у стані механічної рівноваги (у стані спокою), але водночас воно бере участь у русі Землі і всієї сонячної системи, а молекули його перебувають у стані коливань тощо. Отже, абсолютного спокою, безумовної рівноваги у природі не існує, бо всякий спокій, «всяка рівновага лише відносна і тимчасова»¹⁰. Можливість відносного спокою, тимчасових станів рівноваги, як зазначає Ф. Енгельс, є істотною умовою диференціації матерії.

Кажучи про «універсальний рух»¹¹, про «рух як такий»¹², Ф. Енгельс мав на увазі не лише механічне переміщення, а й усі форми руху, рух як спосіб існування матерії. Єдність, універсальність руху виявляється під час перетворення однієї форми руху матерії в інші. Під відносним механічним рухом Ф. Енгельс розуміє переміщення одного тіла стосовно інших тіл (звідси впливає неможливість руху окремо взятого тіла, безвідносно до інших тіл). Але якщо спокою «окремо взятого тіла» не існує, то не існує і руху щодо тіла, яке перебуває в «абсолютному спокої». Рух окремо взятого тіла може існувати лише у певній системі тіл, які в тому чи іншому відношенні пов'язані між собою. Певна система, яка розглядається як цілісне утворення, і собі рухається стосовно інших систем тощо.

Механічний рух — це сторона, момент єдиного «універсального» руху як способу існування матерії, але не в тому розумінні, що порядок з відносним об'єктивно існує ще й абсолютне переміщення (чи якась «субстанція» відносних рухів). Саме тому, що немає матерії без руху і руху без матерії, абсолютний спокій неможливий, отже неможливий і абсолютний рух (в дусі абсолютистської концепції). Згідно з матеріалістичною діалектичною в природі не існують і не можуть існувати

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 367.

⁹ Там же, стор. 522.

¹⁰ Там же, стор. 521.

¹¹ Там же, стор. 514.

¹² Там же, стор. 511.

абсолютно відокремлені, ізолювані матеріальні тіла, отже не існує рухів «окремо взятих тіл». Навіть припущення про переміщення двох тіл є абстракцією досить високого ступеня. Механічний рух виявляється лише в сукупності тіл та систем тіл; поза цією сукупністю розгляд переміщення того чи іншого окремого тіла позбавлений змісту.

Отже, послідовно релятивістська концепція, яка ґрунтується на визнанні відносності механічного руху, більш відповідає діалектико-матеріалістичному розумінню природи руху, ніж абсолютистська. Річ у тому, що в релятивістській концепції відносність механічного руху розглядається як вияв взаємозв'язку й взаємозумовленості речей і процесів, заперечується можливість існування абсолютно відокремлених речей і процесів, виключається можливість існування абсолютного спокою. Це однак, не означає, що абсолютистська концепція позбавлена раціональних моментів, які ввійшли до змісту сучасних наукових уявлень про рух. І хоч сучасна фізика ґрунтується на релятивістській концепції руху, одним із основоположників якої є Коперник, однак абсолютистська концепція механічного ефіру сприяла формуванню фундаментального вчення фізики ХХ ст.—теорії електромагнітного поля, а дискусія між абсолютистами і релятивістами привела до того, що виникла проблема співвідношення абсолютного і відносного стосовно руху, простору і часу тощо.

Доречно сказати, що хоча релятивістська фізика ґрунтується на концепції відносного руху Коперника — Декарта — Ейнштейна, однак це зовсім не означає ні того, що дискусія між «абсолютистами» і «релятивістами» вже завершилася, ні того, що класична фізика тотожна абсолютистській концепції, а релятивістська фізика — послідовно релятивістській. Класична фізика має чимало істотних моментів релятивістської концепції, а релятивістська — низку істотних моментів абсолютистської. Спочатку класична фізика, а потім релятивістська глибоко синтезували раціональний зміст обох концепцій, в яких був відображений рівень наукових уявлень про природу руху¹³. Дискусії між «абсолютистами» і «релятивістами» сприяли з'ясуванню сутності руху взагалі, механічного руху зокрема, створенню насамперед класичної, а потім релятивістської фізики, привели до торжества у природознавстві діалектико-матеріалістичного розуміння руху як способу існування матерії.

Відкриття Коперника мало істотний вплив на формування не тільки наукових поглядів на природу руху, але й уявлень про можливі характеристики інших атрибутів матерії — простору і часу. Це означає, що коперниканська революція становить ідейне джерело формування наукової картини світу взагалі.

Щоб розкрити закони механічного руху, потрібно було зробити певні теоретичні припущення про характер взаємозв'язків і взаємопереходів між досліджуваними тілами і вихідними базисними системами відліку, із врахуванням можливого впливу середовища, в якому існують як досліджувані тіла, так і засоби дослідження (під середовищем тут розуміємо умови, які «супроводжують» системи відліку і мають об'єктивний характер). Як певні характеристики властивостей середовища, що становить «фон» існування та дослідження фізичних об'єктів, у фізику було введено поняття простору і часу. Як щодо руху, так і щодо простору і часу відомі дві концепції — абсолютистська і релятивістська. Згідно з абсолютистською концепцією простір і час становлять самостійну сутність (щодо матерії) і їм притаманна певна специфічна структура.

¹³ Навіть припущення Коперника про те, що Сонце є можливий центр Всесвіту, теж було певним компромісом між цими двома концепціями.

Релятивістська концепція розглядає простір і час як специфічні властивості відношення речей і процесів фізичного світу.

В основі механічної картини світу лежить поняття абсолютного простору і абсолютного часу. Абсолютний простір — це вмістилище речових утворень (останні, звичайно, не роблять на нього ніякого впливу), безконечна пустота, абсолютно нерухома, безперервна і протяжна. Він характеризується однорідністю, ізотропністю і тривимірністю та описується за допомогою геометрії Евкліда. Однорідність його означає, що закони природи однакові будь-де, а ізотропність — те, що закони природи однакові у будь-якому напрямі.

Абсолютний час — це безконечна тривалість, яка плине рівномірно безвідносно до процесів, що відбуваються з речовими утвореннями, тілами. Він теж однорідний і має один вимір. Однорідність часу означає, що закони природи однакові будь-де і будь-коли, як у досить далекому минулому, так і тепер. Час плине лише в одному напрямку — від абсолютно минулого до абсолютно майбутнього.

Внаслідок революційних зрушень, які відбулися у фізиці на зламі ХІХ—ХХ ст., були створені три нові фундаментальні фізичні теорії — спеціальна теорія відносності, загальна теорія відносності та квантова механіка. Вихідні ідеї та зміст двох перших фізичних теорій були основою для формування нової релятивістської картини світу, третьою — для виникнення квантової картини світу, процес формування якої ще не закінчився. Релятивістська картина світу, яка прийшла на зміну механічній¹⁴, становить цілісний образ фізичного світу із врахуванням тих досягнень, які мала фізика до початку ХХ ст. Її методологічну основу становить матеріалістична філософія. Згідно з нею фізичний світ істотно відрізняється від того, який дає механічна картина: він є єдиним матеріальним утворенням, яке виявляється у двох формах — атомістичної речовини та континуальних (неперервних) полів, які перебувають у безперервному русі. Одним з атрибутів цього єдиного матеріального утворення є чотиримірна симетрія простору — часу (хоча часовий вимір не з усякого боку симетричний з просторовими вимірами).

Існує межа поширення взаємодій у природі, яка характеризується величиною швидкості руху світла у вакуумі. Передбачається, що фізичні процеси у принципі можуть впливати на метрику простору-часу, а сам просторово-часовий континуум є рімановим (а не евклідовим). Залежність просторово-часових характеристик від швидкості руху фізичних систем, від гравітуючих мас та інших фізичних процесів може бути в принципі встановлена експериментально (так звані релятивістські ефекти). Отже, абсолютного руху, абсолютного простору і абсолютного часу у розумінні механічної картини природи насправді не існує. Будучи синтезом абсолютистської і релятивістської концепцій руху, релятивістська фізика все ж віддає перевагу релятивістській концепції. І щодо цього слід підкреслити, що нова фізика розвиває і поглиблює ідею відносності руху, висловлену Коперником.

Отже, ідеї Коперника і тепер виступають важливою складовою частиною наукової картини світу. Їх засвоєння не лише поклало початок справді науковому пізнанню природи, а й сприяло зміцненню матеріалістичних поглядів у природознавстві. Учення Коперника і тепер лишається надійною ідейною зброєю у боротьбі проти будь-яких форм ідеалізму та фідеїзму.

¹⁴ Строго кажучи, релятивістська картина природи прийшла на зміну механічній і електродинамічній картинам природи. Однак електродинамічна картина природи не відіграла істотної ролі в історії розвитку науки і тому ми не спинаємо на ній своєї уваги.

* * *

Идеи Н. Коперника оказали существенное влияние на формирование и эволюцию физической картины мира, являющейся основой современного естествознания. Коперник — один из фундаторов релятивистской концепции движения, на которой базируется современная физика. Эта концепция отвечает духу диалектико-материалистического миропонимания, поскольку отрицает состояние абсолютного покоя и утверждает идею взаимообусловленности всех движущихся тел. Преимущества релятивистской концепции движения не исключают наличия рациональных моментов в абсолютистской концепции движения. Классическая, а в дальнейшем релятивистская физика синтезировали рациональные аспекты обеих концепций движения, что привело к торжеству в естествознании диалектико-материалистического понимания движения как способа существования материи.

Утворення СРСР — торжество лєнінської національної політики

З 21 по 23 листопада 1972 року в Києві проходила всесоюзна наукова конференція «Утворення СРСР — торжество лєнінської національної політики», присвячена півстолітньому ювілеєві Радянської багатонаціональної держави.

Її учасники — відомі вчені з усіх союзних республік, партійні і радянські працівники, представники Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, ряду республіканських міністерств і відомств, делегати I Всесоюзного з'їзду Рад, а також гості з Болгарії, НДР, Монголії, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини і Югославії.

Конференцію відкрив Міністр вищої і середньої спеціальної освіти СРСР В. П. Єлютін.

На пленарному засіданні учасники конференції заслухали низку доповідей. Член Політбюро ЦК КП України, заступник Голова Президії Верховної Ради СРСР, Голова Президії Верховної Ради УРСР І. С. Грушецький виступив з доповіддю «Утворення СРСР — живе уособлення принципів пролетарського інтернаціоналізму».

Серед епохальних історичних подій ХХ століття, початок яким поклав Великий Жовтень, видатне місце належить утворенню Союзу Радянських Соціалістичних Республік, заявив промовець. Добровільне об'єднання народів нашої країни в Союзну державу справляло і справляє глибокий вплив на розвиток і зміцнення нового, соціалістичного суспільного ладу, на неухильне зростання економічної, політичної і духовної могутності всіх соціалістичних націй і народностей, на розв'язання кардинальних проблем сучасності.

Об'єктивні соціально-економічні передумови та ідейно-політичні основи братерства народів соціалістичної країни, джерела великого інтернаціонального єднання трудящих були глибоко і всебічно досліджені ще основоположниками марксизму, зазначив І. С. Грушецький. Спираючись на ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін створив фундаментальну теорію національного розвитку, втілену у програмних вимогах з національного питання. «Повна рівноправність націй; право самовизначення націй; злиття робітників усіх націй — цієї національної програми учити робітників марк-

сизм, учити досвід всього світу і досвід Росії»¹, — писав В. І. Ленін.

Як єдине інтернаціональне вчення марксизм-лєнінізм став ідейно-політичною основою революційної боротьби російського пролетаріату в ході трьох революцій. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, підкреслив у своїй доповіді І. С. Грушецький, створила міцну основу для встановлення принципово нових, соціалістичних відносин між народами і націями. Пригноблені раніше нації вийшли на шлях вільного політичного, економічного розвитку, культурного розквіту, на шлях дружби в ім'я великої мети — побудови соціалізму і комунізму. Ідея наукового комунізму про те, що не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи, набула особливої життєвої сили, вперше в історії стала принципом державної політики. Сам робітничий клас Росії, керований лєнінською партією, поклав початок будівництву небаченої в світі держави, вільної від соціального і національного гноблення.

Радянська Росія стала першою в світі багатонаціональною федеративною соціалістичною державою, побудованою на основі добровільного об'єднання. До складу республіки увійшли нації і народності, які утворили в себе радянську національну державність у різних формах національно-територіальної автономії. Радянські республіки, як і передбачав В. І. Ленін, самі потягнулися до союзу з РСФФР, прагнучи поглибити і зміцнити цей союз. Так, I Всеукраїнський з'їзд Рад уже в грудні 1917 року проголосив Українську Радянську Республіку федеративною частиною Російської республіки, відзначив доповідач. Це історичне рішення втілило в життя прагнення українського народу до нерозривної дружби з братнім російським народом.

У процесі соціалістичного будівництва всі радянські республіки дедалі тісніше згуртувалися навколо Російської Соціалістичної Федеративної Республіки, яка була свого роду прообразом Союзу РСР, могутнім притягальним центром об'єднаного руху народів. Утворення багатонаціональної Радянської держави диктувалося всім об'єктивним ходом історичного розвитку. Без найтіснішого союзу радянських республік

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 417.

неможливо було б відстояти їх існування перед лицем світового імперіалізму, відбувати і розвинути продуктивні сили, створити єдине, зрегульоване за загальним планом соціалістичне господарство, забезпечити неухильне зростання добробуту трудящих, розвиток і розквіт культури всіх націй і народностей країни.

Уже в перші роки Радянської влади було нагромаджено багатющі досвід розвитку нових, соціалістичних взаємовідносин і співробітництва між націями та народностями. За період з 1917 по 1922 рік об'єднавчий рух пройшов кілька історично зумовлених етапів. У роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції співробітництво радянських республік вилилося в форму військово-політичного союзу. З переходом до мирного соціалістичного будівництва військово-політичний союз було доповнено союзом господарським. Братній союз суверенних республік ще більше зміцнився і поглибився із встановленням їх єдиного дипломатичного фронту. Велика ленінська ідея про створення єдиної союзної радянської багатонаціональної держави оволоділа масами, стала могутньою матеріальною і духовною силою, привела до широкого об'єднавчого руху за утворення Союзу РСР.

Практично вже у 1922 році, підкреслив І. С. Грушецький, склалися необхідні об'єктивні і суб'єктивні передумови для утворення держави принципово нового типу. 30 грудня 1922 року І Всесоюзний з'їзд Рад, висловлюючи непохитну волю трудящих усіх націй і народностей, одноставно прийняв Декларацію і Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Нам приємно відзначити, сказав І. С. Грушецький, що разом з великим російським народом, народами Білорусії і Закавказзя ініціаторами створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік були трудящі України.

Утворення СРСР було результатом величезної теоретичної і практичної роботи партії. За своєю політичною значимістю і соціальними наслідками ця подія стала незгасаючим маяком у соціальному розвитку і прогресі всього людства. Вона стала не тільки яскравим зразком ліквідації класових антагонізмів, але й блискучим прикладом розв'язання на основі соціалізму гострих національних суперечностей, які і сьогодні за межами соціалістичних країн породжують криваві конфлікти. З утворенням і розвитком СРСР у світі виникло нове джерело матеріальної і духовної енергії, яке виявляє себе на всіх рівнях життя суспільства — від масштабів всесвітньої цивілізації до окремої особи.

Союзна державність забезпечила найсприятливіші умови для раціонального розміщення і використання продуктивних сил країни, для комплексного розвитку народного господарства, поставила економічний потенціал і багатющі природні ресурси радянських республік на службу всьому багатонаціональному суспільству. Переваги єди-

ного народногосподарського комплексу соціалістичного типу дали могутній поштовх розвитку всіх республік. Бурхливе зростання єдиної, організованої за загальним планом економіки дало змогу в найкоротший історичний строк розв'язати найважливіше соціально-економічне завдання — подолати фактичну нерівність націй і народностей, які об'єдналися в Союз, підвести міцний економічний фундамент під політичну рівність радянських республік.

Півстолітній досвід розвитку радянських республік неспростовно довів, що жодна з них не змогла б досягти сьогоденних висот у розвитку економіки і культури без братерського союзу з іншими республіками, без об'єднання своїх зусиль із зусиллями всіх країн.

В результаті втілення в життя ленінського плану створення нового суспільства і перемоги соціалізму в СРСР було досягнуто, підкреслив І. С. Грушецький, фактичної рівності народів, відбулися корінні зрушення в соціально-класовій структурі суспільства. Вперше в історії розв'язано національне питання. Соціалізм виграв велику історичну битву як у галузі перетворення суспільних відносин, так і в складній галузі національних взаємовідносин. Видатним завоюванням переміщеного соціалізму стало утвердження морально-політичної та ідейної єдності трудящих нашої Батьківщини на основі марксистсько-ленінської ідеології, спільності інтересів і принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Вінцем розвинутого соціалістичного суспільства, тріумфом ідей пролетарського інтернаціоналізму, відзначив І. С. Грушецький, є виникнення нової історичної спільності людей — радянського народу.

Повністю підтвердилося геніальне передбачення В. І. Леніна про виникнення за соціалізму нових, вищих форм людського співжиття, за яких розумні потреби і прогресивні спрямування трудящих усіх національностей задовольняються в їх інтернаціональній єдності. В помислах і справах, у поглядах і моралі людей більш як ста націй і народностей СРСР утвердилися єдині соціалістичні принципи. Склалися такі чудові риси радянської людини, як відданість справі комунізму, колективізм, соціалістичний патріотизм та інтернаціоналізм, висока трудова і громадсько-політична активність.

Тільки Комуністична партія, яка виражає насущні інтереси робітничого класу, всіх трудящих, могла згуртувати всі нації і народності в єдине інтернаціональне братерство і спрямувати їх зусилля на створення нового суспільства. Тільки партія, озброєна знанням законів суспільного розвитку, ленінською мудрістю і прозорливістю, партія нездоланної волі і цілеспрямованості могла розв'язати найскладніші питання перетворення буржуазного суспільства в соціалістичне, розтігнути всі «гордіві вузли», які заважали народженню і розвитку нового ладу, привести народи нашої країни до повної, остаточної перемоги соціалізму.

Вироблена ХХІV з'їздом КПРС політична лінія і практична програма — великий крок у дальшому зміцненні могутності Союзу Радянських Соціалістичних Республік, інтернаціональному згуртуванні трудящих усіх націй і народностей в єдиній радянській сім'ї. Природа соціалістичного ладу, весь спосіб життя формує у радянських людей інтернаціоналістські переконання, виховує в душі непримиренності до будь-яких виявів національної обмеженості, у душі глибокої поваги до внеску кожної нації в загальнонародну справу.

Разом з тим становлення і зміцнення інтернаціоналістичних традицій і норм поведінки не є чимсь стихійним. Тут надзвичайно велику роль відіграє суб'єктивний фактор і насамперед ідеологічна діяльність КПРС. Завдання полягає в тому, щоб інтернаціоналістські ідеї стали твердими переконаннями і моральними нормами поведінки всіх радянських людей. Інтернаціональне виховання є одним з найважливіших факторів становлення комуністичної суспільної свідомості, формування духовного обличчя нової людини, патріота й інтернаціоналіста.

Поєднання об'єктивних умов розвинутого соціалістичного суспільства і широкого інтернаціонального виховання — запорука повного подолання пережитків національної обмеженості в свідомості окремих радянських людей, торжества інтернаціоналізму як ідеології і психології всіх членів нашого суспільства. В зв'язку з цим необхідне глибоке вивчення нових явищ і процесів, які відбуваються у сфері національних відносин на базі розвинутого соціалізму, і дальша розробка принципів інтернаціонального і патріотичного виховання радянських людей. Посилення боротьби проти буржуазної ідеології, проти націоналізму стає дедалі актуальнішим у світлі розв'язання практичних завдань будівництва комунізму, підкреслив І. С. Грушецький.

Керований КПРС радянський народ став піонером наукового, соціалістичного розв'язання національного питання. Його багатогранний досвід набрав дійсно інтернаціонального значення. Життя показало, що народи інших країн з успіхом можуть використати радянський досвід як визначний соціальний орієнтир.

Досвід КПРС і радянського народу — яскраве свідчення того, що тільки соціалізм, визволяючи народи від соціального і національного гноблення, відроджує їх до нового життя. Досвід СРСР переконали в тому, що міцний союз народів може бути забезпечений тільки спільністю ідеології і політичних завдань, діалектичною єдністю національного та інтернаціонального в будівництві соціалізму і комунізму.

І. С. Грушецький підкреслив величезне міжнародне значення досвіду радянської багатонаціональної держави, яке особливо зросло з виходом соціалізму за рамки однієї країни і з перетворенням його у світову систему. Її виникнення означало різку зміну співвідношення сил на світовій

арені на користь соціалізму, перетворення його в головну революційну силу сучасності, з достатньою ясністю показало, що майбутнє людства — комунізм.

Радянський народ, сповнений законної гордості за досягнуті успіхи, нездоланої віри в світле майбутнє, в повне торжество комунізму, відзначає нині півстолітній ювілей своєї багатонаціональної соціалістичної держави, сказав наприкінці своєї доповіді І. С. Грушецький. Для досягнення цієї високої мети робітничий клас, колгоспне селянство, інтелігенція України, як і трудящі всього Радянського Союзу, віддають свої сили і здібності, примножуючи своєю творчою працею матеріальні і духовні багатства великої країни соціалізму — Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Марксистсько-ленінським теоретичним принципам і програмним положенням КПРС з національного питання була присвячена доповідь заступника міністра вищої і середньої спеціальної освіти СРСР професора М. І. Мохова: «ХХІV з'їзд про дальший розквіт і поступове зближення націй і народностей СРСР» — тема доповіді завідувачі кафедрою наукового комунізму Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Ленінградському університеті доктора історичних наук професора Т. Ю. Бурмистрової. На конкретному історичному матеріалі Т. Ю. Бурмистрова розкрила діалектичний взаємозв'язок процесів розквіту і зближення націй в СРСР. Заступник головного редактора журналу «Комуніст» доктор філософських наук Е. О. Барамов спинився на всевітньо-історичному значенні досвіду КПРС у розв'язанні національного питання в СРСР.

Робота конференції продовжувалася в трьох секціях. У першій з них обговорювалася проблема «Ленінська теорія і програма з національного питання та їх дальший розвиток у документах КПРС». Розроблена В. І. Леніним програма Комуністичної партії з національного питання, говорилося на секції, становить видатний зразок наукового обґрунтування одної з найскладніших проблем суспільно-політичного життя, неocenений внесок у скарбницю марксизму.

Ленінська спадщина з національного питання дістала свій дальший творчий розвиток у багатогранній теоретичній діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу. Документом виняткової ваги, в якому на півстолітньому досвіді нашої країни розкрито суть і міжнародне значення теоретичної та практичної діяльності партії в національному питанні, є постанова ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». У постанові дано оцінку політичної значущості і соціально-економічних наслідків утворення СРСР, охарактеризовано закономірності розвитку соціалістичних націй у період будівництва комунізму, визначено актуальні завдання у зв'язку з підготовкою до 50-річчя утворення СРСР.

До цього привернули увагу наукові повідомлення доцента Киргизького державного університету А. Табалдієва, доцента Казанського державного університету М. Б. Садикова, старшого наукового співробітника Інституту історії партії при ЦК КП Молдавії А. Г. Морарь, доцента Білоруського державного університету Г. І. Чеснокової та інших.

Теоретичні питання утворення і розвитку багатонаціональної Радянської держави, узагальнення практичного досвіду КПРС у цій справі були предметом всебічного обговорення у другій секції конференції. В наукових повідомленнях, з якими виступали член-кореспондент АН УРСР професор Київського державного університету П. О. Недбайло, доцент Московського державного університету Г. М. Алексєєв, професор Якутського державного університету А. Є. Мординов, доцент Ташкентського інституту народного господарства І. М. Гафурджанова, викладач Читинського педагогічного інституту Ю. В. Куренков та інші, були висвітлені проблеми федеративного устрою, інтернаціональної організації, розвитку малих націй і народностей у Радянській державі.

Доповідачі на численних прикладах показали, що спільні героїчні зусилля радянських народів зробили можливим досягнення високого рівня розвитку економіки СРСР — взаємопов'язаного народногосподарського комплексу, який розвивався і розвивається за єдиним державним планом в інтересах всієї країни і кожної республіки зокрема.

Про розквіт, зближення і згуртування націй та народностей СРСР в умовах комуністичного будівництва, про утворення

нової історичної спільності людей — радянського народу — йшлося на засіданнях третьої секції.

Професор Воронежського політехнічного інституту П. А. Попов, доцент Грозненського нафтового інституту О. М. Багдасарян, старший викладач Вільнюського державного університету Н. М. Жукаускаєне, доцент Львівського політехнічного інституту В. К. Сульженко, доцент Башкирського державного університету Ф. Є. Садиков та інші, аналізуючи закономірності та особливості формування і розвитку радянського народу, соціально-класової структури націй розвиненого соціалістичного суспільства та інші аспекти обговорюваної проблеми, на численних прикладах показали, що становлення нової інтернаціональної спільності людей — це закономірний історичний процес, зумовлений всім ходом розвитку людства.

На секції особливо підкреслювалось, що радянський народ принципово відрізняється від багатонаціональних спільностей капіталістичних держав насамперед своєю соціальною та інтернаціональною згуртованістю. Ця дружба і братерство є наслідком ліквідації класово-антагоністичних суперечностей, досягнення повної рівноправності і взаємодопомоги всіх народів СРСР.

Значне місце в наукових повідомленнях на засіданнях секції посіла критика переключень антикомуністами питань розвитку національних відносин в СРСР на сучасному етапі, розвінчання концепцій буржуазної історіографії, що фальсифікують лєнінську національну політику, викриття реакційної суті буржуазного націоналізму.

І. Д. РЕМЕЗОВСЬКИЙ,

Ю. Д. ПРИЛЮК

Обговорення проблем соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму

22 вересня 1972 р. в Інституті філософії АН УРСР відбулося засідання Наукової ради з проблем історичного матеріалізму, присвячене питанням розробки філософських проблем соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму. Була заслухана і обговорена доповідь бюро Наукової ради, яку виголосив В. Ю. Євдокименко (Київ), «Про стан розробки проблем соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму в республіці»¹.

Відзначаючи, що в республіці проведена велика науково-дослідницька робота з проблем соціалістичного інтернаціоналізму і патріотизму, Л. Ю. Беренштейн (Київ) підкреслює, що чимало питань усе ще не дістали належної розробки. Це стосується інтернаціонального виховання трудя-

щих, становлення і розвитку соціалістичних націй і нової історичної спільності — радянського народу. Більше уваги належить приділити дослідженню таких питань, як сутність національного, розрізненню понять «пролетарський інтернаціоналізм» і «соціалістичний інтернаціоналізм». У працях учених не відбився той факт, що трудящі кожної радянської республіки утворюють багатонаціональні колективи, де національні особливості органічно поєднуються з інтернаціональними, загально-радянськими рисами і традиціями. Бракує праць, які б, поряд з критикою антинародної практики міжнародного сіонізму, висвітлювали антимарксистську, антипролетарську сутність сіонізму як ідеології і політики. Розробка цих проблем надзвичайно важлива, зокрема для поліпшення інтернаціонального виховання трудящих.

Дух партійності, непримиренності до всіх

¹ Доповідь опубліковано в журналі «Філософська думка», 1972, № 6.

і всяких виявів буржуазної ідеології — обов'язкова вимога до праць з проблем пролетарського інтернаціоналізму, підкреслив у своєму виступі Г. Г. Ємельяненко (Київ). Суто філософської літератури з питань соціалістичного інтернаціоналізму і патріотизму в республіці ще мало. А потреба в ній велика. Досить полатися хоч би на такий факт. Сучасні ідеологи імперіалізму намагаються будь-що довести, буцімто національна відособленість має одвічний характер. У зв'язку з цим важливо, спираючись на всю історію людства, вивчити і дослідити, як виявляються загальноісторичні закономірності зближення націй у різні періоди історії. Розглядаючи питання про зближення і елітня націй, слід пам'ятати, що ці процеси породжуються не лише пролетарською революцією. Як відомо, інтернаціоналізація відбувається і в соціалістичному і в капіталістичному суспільстві, про це не раз казав В. І. Ленін, але за капіталізму вона має примусову, спотворену форму. Велике значення пролетарської революції полягає в тому, що вона замінює її іншою, соціалістичною інтернаціоналізацією.

Про необхідність глибшого дослідження сіонізму як ідеології і політики, консолідацію сил у розробці проблем пролетарського інтернаціоналізму і патріотизму говорив Т. К. Кичко (Київ). Промовець відзначив також недостатність джерело-знавчої бази, що іноді гальмує розробку згаданих питань.

Деяким аспектам вивчення специфіки інтернаціонального виховання у багатонаціональних колективах (виробничі колективи, студентські групи тощо) присвятила свій виступ А. Д. Євдокимова (Харків).

Актуальна проблема втілення принципів пролетарського інтернаціоналізму в класовій боротьбі трудящих у капіталістичних країнах на сучасному етапі була темою виступу В. В. Лебединського (Дніпропетровськ).

Ю. І. Рнмаренко (Київ) відзначив, що в республіці, особливо за останні два-три роки, з'явилося багато праць з проблем інтернаціонального виховання. Але майже всі вони зачіпають сферу практики. Найскладніші питання, зокрема пов'язані з критикою підвалин українського буржуазного націоналізму, з його гносеологічними засадами, розробляються слабо. Деякі праці мають несамостійний характер. Деякі присвячені теоріям, що давно не існують. Водночас нові концепції залишаються поза увагою. Внаслідок певних методологічних хиб утворюється розрив між інтернаціональним і патріотичним вихованням трудящих: говорячи про людину-патріота, іноді забувають, що водночас слід говорити про непримиренність до націоналізму усіх гатунків.

В. Г. Антоненко (Київ) привернув увагу до того, що не всі питання пролетарського інтернаціоналізму дістали достатнє висвітлення. Серед них такі, як дія-

лектика національного й інтернаціонального в різних галузях духовної культури, специфіка вияву національних культур у єдиній комуністичній культурі тощо. У багатьох працях, присвячених проблемам духовної культури, йдеться про взаємодію культур соціалістичних націй. Але ж закономірності взаємозбагачення, взаємовпливу національних культур існували завжди. Отже, слід історично підходити до вивчення цього питання.

Схвалюючи основні положення доповіді про напрями подальшої розробки проблем пролетарського інтернаціоналізму в республіці, П. Д. Коваль (Київ) наголошує на тому, що головним в організації нових досліджень є комплексна розробка тематики. Адже тільки спільними зусиллями філософів, соціологів, істориків та представників інших суспільних наук можна глибоко і всебічно висвітлити найскладніші питання сучасності, зміст революційно-перетворюючої діяльності марксистсько-ленінських партій, піднесення ролі робітничого класу і всіх трудящих у сучасну епоху, складну діалектику становлення комуністичної формації. А для того, щоб саме так організувати в республіці науково-дослідну роботу з питань пролетарського інтернаціоналізму, національного та інтернаціонального необхідно подбати про створення спеціального відділу в системі Академії наук УРСР. Досвід переконливо свідчить, що тільки за наявності спеціальних відділів можна якнайкраще організувати в науково-дослідних інститутах всебічну розробку складних проблем і успішно координувати діяльність численних кадрів науковців та викладачів вузів. Проблематика пролетарського інтернаціоналізму та національних відносин, як відомо, саме належить до найскладніших у галузі суспільних наук.

Питання інтернаціонального виховання в умовах міждержавних «переливів» робочої сили у межах соціалістичної системи потребують спільних зусиль учених соціалістичних країн. Про це йшлося у виступі А. І. Доронченкова (Київ). Промовець торкнувся також стану розробки в республіці згаданої проблематики. Зокрема відзначив, що слабо розробляється питання національних відносин і релігії. Було звернено увагу також на те, що мало займаються проблематикою пролетарського інтернаціоналізму у вузах республіки. На думку промовця, багато наукових і організаційних питань можна було б розв'язати, створивши секцію з проблем дружби народів, соціалістичного патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму. Потрібна ширша інформація про розробку даної проблематики в соціалістичних країнах, а також у капіталістичному світі. Назріла необхідність видання бібліографічного довідника з даних питань.

На важливості поглиблення філософської розробки проблем національних відносин наголосив В. Ф. Безпальчий (Київ). Він

привернув увагу до важливості більш послідовного історико-матеріалістичного підходу до аналізу національних та інтернаціональних явищ, дослідження взаємодії способу виробництва з національними і інтернаціональними відносинами. У працях, присвячених національному питанню, не розглядаються як елементи способу виробництва такі явища, як кооперація і поділ праці. Цим знімається постановка питання про змінованість національного під впливом історичних форм кооперації і поділу праці. У самій діалектиці кооперації і по-

ділу праці, вважає В. Ф. Безпальчій, закладені дві тенденції в національному питанні.

Про висвітлення питань соціалістичного інтернаціоналізму і патріотизму журналом «Філософська думка», а також про плани редакції щодо цього говорив В. І. Куценко (Київ).

На нараді було зроблено заходи, спрямовані на розробку найактуальніших філософських проблем соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму.

В. М. МАЗУР

Республіканська конференція, присвячена 250-річчю від дня народження Г. С. Сковороди

Творча спадщина Григорія Савича Сковороди привертає пильну увагу спеціалістів різних галузей наукового знання. 25—27 жовтня 1972 р. у Харкові відбулася Республіканська наукова конференція, присвячена 250-річчю від дня народження мислителя. В її роботі взяли участь учені Академії наук СРСР, Академії наук УРСР, Московського, Київського, Харківського, Одеського, Донецького, Дніпропетровського, Ужгородського, Чернівецького університетів, декільох педінститутів та інших вузів, письменники та мистецтвознавці. Гостями й учасниками конференції були представники братніх республік — науковці Академії наук Білоруської РСР, Молдавської РСР та Вільнюського університету.

Відкриваючи пленарне засідання, голова Українського республіканського ювілейного комітету по святкуванню 250-річчя з дня народження Г. С. Сковороди академік І. К. Білодід говорив про значення філософа для історії як борця за рівність усіх людей, за щастя трудящих. Він зазначив, що Сковорода виступив проти всіх форм соціального відчуження людини, і передусім проти влади речей, багатства, наживи, наруги над вільним потягом особистості до відповідної їй схильностям «спорідненої» праці, виплекав ідеал трудового життя, де праця — джерело щастя.

Голова Всесоюзного ювілейного комітету по святкуванню 250-річчя з дня народження Г. С. Сковороди академік Ф. В. Константинов підкреслив, що Сковорода виступав за братерство і рівність і, засвоївши досягнення двох братніх культур — російської та української, зробив цінний внесок у скарбницю цих культур.

Секретар Харківського обкому КП України М. А. Сіроштан розповів про заповідні місця на Харківщині, де минув найплідніший період в житті й діяльності

мислителя, де він сформувався як філософ-гуманіст, створив і проповідував своє вчення, про те, як свято шанують пам'ять мудрого народного вчителя трудящі Харківської області. В колишній садибі О. І. Ковалевського (нині село Сковородинівка Золочівського району) створено Державний музей-заповідник Г. С. Сковороди, у с. Бабаї, де бував філософ, упорядковані місця, пов'язані з його ім'ям.

У доповіді «Г. Сковорода і культура його доби» лауреат Ленінської премії, член-кореспондент АН УРСР Є. С. Шабліо в сь к и й зауважив, що український філософ був видатним просвітителем-енциклопедистом, людиною широкоосвіченою. Володіючи багатьма стародавніми й новими мовами, він з великою повагою ставився до світових духовних надбань; був знайомий з культурою Китаю, Індії, Єгипту, Ірану. Своїми суспільними поглядами він наближався до ідей Жан-Жака Руссо (особливо в поглядах на виховання), був обізнаний з вченням Лейбніца і Спінози, з творами французьких енциклопедистів XVIII ст. Творчим спрямуванням і науковою допитливістю Сковорода близький до М. В. Ломоносова. Є. С. Шабліо показав ставлення до вчення Сковороди його сучасників, які вбачали в його творчості велику конструктивну силу. В. Каразін писав про нього, що «в українській світлі і під козацьким чубом ми мали свого Піфагора, Орігена, Лейбніца». Г. Данилевський паголошував, що Сковорода своєю діяльністю наблизив час заснування Харківського університету. В. Капніст, С. Глінка, О. Паллици, С. Станевич розвивали поетичні традиції Г. Сковороди. Тарас Шевченко, М. Максимович, М. Костомаров підкреслювали демократизм Сковороди, його глибоку народність. О. Бодянский, І. Срезневський, А. Хиждеу поширювали твори філософа серед трудящих. Великий Жовтень, Комуністична партія, сказав учений, проклали:

світлий шлях спадщини Сквороди до всіх народів Радянського Союзу, до всього прогресивного людства.

Головні аспекти філософського вчення Сквороди висвітлює у своїй доповіді директор Інституту філософії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук. Філософія Г. С. Сквороди, зазначив він, внутрішньо суперечлива, що відбиває особливості світосприймання класу, до якого належав і інтереси якого обстоював у своїй творчості просвітителю, а саме класу трудового селянства періоду розгортання боротьби проти кріпосництва й інших форм соціального гноблення. Вчення мислителя — це пантеїзм з помітною дащиною теології й містици, з одного боку, і виступ проти світу соціального зла і повсюдного визиску, звеличення суспільної ролі праці, проголошення основою людського щастя вільної праці за покликанням, з другого. Головне в ньому, що відрізняє Сквороду від мислителів його доби, — це висунення й обґрунтування ідеї про «споріднену» працю як справжній людський спосіб життя, про працю як потребу і водночас як найвищу насолоду.

Вчення Сквороди про «споріднену» працю, продовжував В. І. Шинкарук, ґрунтувалося на своєрідному філософському антропологізмі. На відміну від французьких просвітителів XVIII ст., за якими встановлення розумного суспільного ладу означає приведення суспільних відносин у відповідність з природою людини взагалі, у Сквороди це «приведення» ускладнюється диференціацією природи людини на «сродності». Його вимога «пізнати себе» стосується не людини взагалі, а кожного зокрема, бо кожен сам має пізнати своє щастя. Крім того, антропологізм Сквороди — це, так би мовити, «гомотеїстичний» антропологізм. Природу, яку треба пізнати відповідно до вимог «пізнати себе», Скворода оголошує богом. Бог всередині всього, скрізь і ніде зокрема. Він — істнина природа. Для Сквороди вже не існувало бога як всемогутньої духовної особи, що стоїть над світом, природою, людиною. Отже, світогляд Сквороди має чітко виражений пантеїстичний характер. Проте, хоч пантеїзм цей має тенденцію переходу до матеріалізму, сам Скворода відмежовується від матеріалізму. Матерія, на його думку, вічна не тому, що вона в своєму бутті визначається тільки самою собою, а тому, що вона є «тінь», неодмінний корелят вічної, «нетлінної» духовної субстанції, «невидимої натурі» — бога.

Проблема відношення духовного до матеріального осмислювалася Сквородою у трьох аспектах: онтологічному, гносеологічному і морально-етичному. Згідно з першим, субстанцією суцього є духовна натура, яка визначає тілесну природу. Разом з тим єдність духовного і матеріального Скворода намагається охарактеризувати категоріями вічного і минушого, безконечного й кінцевого, загального і одиничного. В

цьому зв'язку він висловлює ряд глибоких діалектичних міркувань.

У гносеологічному аспекті відношення духовного і матеріального Скворода розглядає як відношення сутності й видимості. Сутність — це щось потойбічне, а видимість — лише тінь сутності. Однак матеріалістичні тенденції філософії Сквороди найвиразніше виступають в його теорії пізнання.

Важливим аспектом відношення матеріального і духовного у філософії Сквороди В. І. Шинкарук вважає морально-етичний. Духовне і матеріальне мислитель розуміє як два протилежні моральні чинники — добра і зла. Тілесне, матеріальне як джерело і чинник зла набуває в нього незалежності від духовного як чинника добра. На думку В. І. Шинкарука, найвизначніші досягнення філософії Сквороди — в його етико-гуманістичній концепції.

На пленарному засіданні з доповіддю «Елементи діалектики в психологічних поглядах Г. Сквороди» виступив академік Академії педагогічних наук СРСР Г. С. Костюк. Про велике значення вчення Г. С. Сквороди для радянської інтернаціональної культури йшлося у привітальних промовах професора Московського університету П. С. Шкуринова та старшого наукового співробітника Інституту філософії та права АН БРСР В. М. Конона.

На секціях філософії, філологічних наук і мистецтв, педагогіки були піддані глибокому, всебічному аналізу художня спадщина мислителя, його філософські та педагогічні ідеї.

Увага секції філософії була зосереджена в основному на філософських ідеях попередників Сквороди, особливо на Україні, а також на історичних умовах формування його поглядів. Відзначалося, що лише останнім часом, завдяки широкому розгортанню досліджень філософських курсів діячів Києво-Могилянської академії, стало можливим відтворити не відомий раніше історико-філософський зв'язок між Сквородою та його вітчизняними попередниками.

З цього боку особливої уваги заслуговує доповідь В. М. Нічик «Києво-Могилянська академія як чинник формування філософії Г. С. Сквороди». Доповідка показала, що на час вступу Сквороди до Києво-Могилянської академії цей навчальний заклад мав досить усталені традиції, які ґрунтувалися на використанні доробку як зарубіжних, так і вітчизняних філософів. Проповідувани тут ідеї формувались у взаємодії духовних культур братніх російського, білоруського і українського народів. Філософія, яка викладалася в академії, незважаючи на наявність у ній проявів схоластики, було владисте критичне ставлення до біблій, звернення до земної людської проблематики, піднесення людського розуму, використання досягнень античної філософії, нової дослідної науки і творів провідних тогочасних філософів. На еле-

менти схоластики тут нашаровуються елементи висних шаблів філософського розвитку — Відродження, Реформації, Просвітництва. Останні у часи навчання Сквороди в академії стають помітними.

В. М. Нічик доводить, що велике значення для формування філософських поглядів Сквороди мало звернення професорів академії до проблеми людини. Але на відміну від учення Дмитра Туптала, Іоасафа Горленка та інших, що основну увагу звертали на вивчення внутрішнього світу людини, гуманізм Сквороди зосереджується більше на протесті проти світу розкошів, неробства, має чимало рис, властивих гуманізму доби Реформації, які виявляються в соціально загореній критичній кліру, у зверненні до ідей рівності, братерства, свободи у їх первісно-християнському варіанті, у створенні утопічного суспільного ідеалу республіки, в аскетичній строгості моралі. У цьому думки Сквороди дуже близькі до поглядів Івана Вишенського та Томаса Мюнцера.

М. В. Кашуба у виступі «Про джерела гуманізму Г. С. Сквороди» підкреслила, що вирішальну роль у формуванні цього філософа-гуманіста відіграла сучасна йому українська дійсність, яка відзначалася назріванням соціальних конфліктів та докорінних змін суспільного ладу. Важливим чинником був і той факт, що мислитель походив з простого народу, знав його життя і інтереси. Помітно позначилося на творчості Сквороди гуманістичне вчення І. Вишенського.

Вплив ідей Реформації та Відродження на філософію Сквороди, а також його ідейну близькість з видатним білоруським просвітителем Ф. Скориню розкрив у своєму повідомленні С. А. Подокшин (Мінськ). В. М. Конон (Мінськ) підкреслив тісний зв'язок концепції Сквороди з ранньохристиянською філософією, проаналізував джерела формування його поглядів, а також показав місце в його творчості народної мудрості.

Н. Ф. Уткіна (Москва) у доповіді «Філософські погляди Сквороди і тогочасне природознавство» з'ясувала ставлення мислителя до бурхливого розвитку науки, насамперед природознавства, і довела, що хоч воно було здебільшого іронічним, заперечним, у поглядях Сквороди багато елементів раціоналізму. Але, на відміну від науки того часу, яка вважала, що істину може пізнати лише беземоціональна думка, Скворода висуває концепцію цілісного знання — згідно з його вченням істина здобувається спільною дією відчуттів, розуму і емоцій. Н. Ф. Уткіна висловила припущення, що символіка та емблематика Сквороди — це спроба знайти узагальнений образ дійсності.

Про те, що окремі ідеї мислителя розглядаються нашими вченими по-новому, у новому зв'язку, свідчать доповіді О. Я. Лисенка «Проблема особистості в спадщині Г. С. Сквороди», Т. А. Білича

«Суспільно-політичні погляди Г. С. Сквороди», К. П. Шудрі «Естетичні погляди Г. Сквороди», М. Лисака (Донецьк) «Із спостережень над сатиричним елементом у філософських трактатах Г. С. Сквороди».

Історична доля філософського вчення миттєвого визначається характером сприйняття його прийдешніми поколіннями. Саме ця теза лягла в основу окремих доповідей, де увагу дослідників зосереджено на оцінці філософії Сквороди в різні періоди й різними дослідниками.

Серед чинників, що зумовлюють інтерпретацію поглядів мислителя його наступниками, сказав у виступі «З історії вивчення спадщини Григорія Сквороди» В. С. Горський й, визначальними є: а) специфіка досягнутого вчення; б) контекст, у якому здійснюється його сприймання нащадками. Взаємодія цих компонентів і зумовлює спосіб реального функціонування того чи іншого вчення в поглядах наступних поколінь. Аналіз публікацій, присвячених Г. Сквороди, дає змогу виділити революційно-демократичну, ліберально-демократичну й ортодоксальну тенденцію в інтерпретації його спадщини. Схильність до тієї чи іншої тенденції позначається на оцінці значення філософії Г. Сквороди загалом, хитаючись від нігілістичного заперечення її до спроб тлумачити в дусі поширених наприкінці XIX ст. філософських концепцій. Дореволюційна історико-філософська наука виявилася неспроможною дати об'єктивне, всебічне висвітлення сутності філософського вчення українського мислителя.

Думки, висловлені у виступі В. С. Горського, підтвердив і поглибив у своїй доповіді «Оцінка загальносвітоглядної позиції Г. С. Сквороди в історико-філософських дослідженнях» І. П. Головаха. Доповідач зауважив, що характер філософії Сквороди спричинився до різних, а нерідко цілком протилежних оцінок його загальнофілософської позиції. Представники реакційної ідеалістичної філософії оцінювали творчість Сквороди з погляду своєї класової належності, виходячи з відверто ворожого ставлення до демократії, справжнього гуманізму, історичного прогресу.

Правильну, об'єктивну оцінку творчої спадщини мислителя знайшла лише в марксистсько-ленінській науці. Однак щодо визначення філософської позиції Сквороди ще немає однозначних поглядів навіть у радянських дослідників. Одні з них вважають Сквороду матеріалістом і атеїстом з певними релігійно-ідеалістичними нашаруваннями, інші — ідеалістом з наявною сильною матеріалістичною та атеїстичною тенденціями, треті — пантеїстом, близьким до матеріалізму, четверті — навіть теїстом і дуалістом. На думку доповідача, найбільш близька до істини та оцінка загальнофілософської позиції Сквороди, згідно з якою Скворода постає як мислитель-

пантеїст, в центрі уваги якого — щастя людини, як селянський просвітитель-гуманіст і демократ. Автори такої концепції уникають однобічності, гіпертрофії окремих його висловлювань. Цінним є порівняльний аналіз етико-гуманістичної концепції Сковороди, обґрунтування думки, що він був одним із перших великих критиків буржуазно-міщанського споживацького підходу до життя.

Про вплив ідей Сковороди на розвиток вітчизняної філософської думки, про оцінку його спадщини діячами української культури і науки розповів В. Ю. Євдокименко. Питання оцінки філософії Сковороди за рубежом і в нашій країні стояли в центрі уваги доповіді П. С. Шкурниова (Москва). Академік АН УРСР А. Д. Скаба зробив доповідь «Роль соратника В. І. Леніна В. Д. Бонч-Бруевича у вивченні й популяризації творчого доробку Г. С. Сковороди». Він зазначив, що для радянських дослідників програмними є слова В. Д. Бонч-Бруевича про те, що В. І. Ленін був далекий від того, щоб підтягувати Сковороду до матеріалізму, і від того, щоб викидати його з рядів прогресивних мислителів. Ідейна спадщина Сковороди, його просвіницька діяльність, боротьба за щастя трудящої людини і надалі

будуть предметом дослідницької роботи філософів, істориків, літературознавців, педагогів, мистецтвознавців та спеціалістів інших галузей наукового знання.

Інтернаціональний характер вчення Сковороди, тісний зв'язок його з ідеями інтернаціоналізму підкреслили у своїх виступах І. В. Іваньо «Сковорода і російська культура» та В. Є. Васовчик (Ужгород), І. О. Одохівська (Одеса) «Місце Сковороди в українсько-угорських зв'язках».

Заключне пленарне засідання конференції відбулося в селі Сковородинівці. Науковці були першими відвідувачами Державного літературно-меморіального музею-заповідника, який обладнали в садибі, де провів останні роки життя і помер філософ. Представники вчених України та гості з братніх республік посадили дерева в саду дружби, який закладено навколо могил мислителя.

Плідна робота ювілейної конференції підбила підсумки багатолітньої праці вчених над дослідженням спадщини Григорія Савича Сковороди. Творча дискусія навколо ще не вирішених проблем відкрила шлях для дальших досліджень багатого доробку мислителя.

І. П. СТОГНІЙ

В. І. Ленін і методологічні питання сучасної науки

Нинішній стан розвитку природознавства, за визнанням багатьох провідних учених світу, є продовженням тієї революції у фізиці, початок якої припадає на кінець XIX—початок XX ст. Для нього є характерним, пише академік В. А. Амбарцумян, «проникнення методів і досягнень сучасної фізики в інші науки — хімію, біологію і т. д., що привело до їх бурхливого розвитку, до створення нових уявлень»¹.

Становлення нових наукових понять, що супроводжує цю революцію, викликає такі проблеми, які не можуть бути розв'язані засобами природничих наук і потребують обов'язкового виходу у сферу філософії. І тому ми ще й ще раз звертаємося до багатющих скарбів ленінської філософської спадщини.

Діалектико-матеріалістичний підхід до оцінки ситуації, що складається в період революційних зрушень у природознавстві, послідовне застосування матеріалістичної діалектики, рішуче й безкомпромисне обстоювання вихідних позицій марксистської філософії — ось ті головні ідейні заповіді В. І. Леніна, спираючись на які, можна далі розвивати матеріалізм та науково розв'язувати філософські проблеми сучасного природознавства.

На основі узагальнення досягнень сучасної йому науки В. І. Ленін сформулював також ряд методологічних принципів, серед яких першорядне значення мають: принцип матеріальності, положення про єдність онтологічного, гносеологічного і логічного аспектів діалектичного матеріалізму, про єдність протилежностей як ядро діалектики, про взаємозв'язок між діалектичним матеріалізмом і сучасною наукою та ін.

Аналізові деяких із них і були присвячені статті, об'єднані у збірнику «В. І. Ленін і методологічні питання сучасної науки», що був підготовлений кафедрою філософії Академії наук УРСР і вийшов 1971 року у видавництві «Наукова думка».

Його автори, І. П. Головаха, А. М. Голуб, М. Л. Злотіна, М. О. Парнюк, А. М. Петрусенко, В. Л. Каптер, досліджують зазначені принципи не абстрактно, а застосовуючи їх до конкретних проблем сучасної науки. Серед останніх — проблема

субординації та системи всієї сукупності категорій і законів марксистсько-ленінської філософії; чималу увагу приділено проблемі визначення відношення суперечності у знанні до суперечності в об'єктивному світі, викликаній потребами застосування діалектики до пізнання нових явищ природи та суспільства.

У зв'язку з посиленням процесом математизації сучасної науки, проникненням математичних методів у всі галузі конкретного знання величезного значення набувають такі філософські проблеми математики, як природа математичного знання, походження і суть математичних абстракцій, відношення математики до об'єктивного світу, значення і межі застосування математичних методів тощо.

Привертають увагу філософської громадськості і загальнометодологічні проблеми фізики, тобто структурна будова матерії, взаємне перетворення матеріальних об'єктів, специфіка причинності в мікросвіті, співвідношення динамічних і статистичних закономірностей, своєрідність просторово-часових відношень у фізиці мікросвіту і загальній теорії відносності та ін. Серед філософських проблем хімії актуальними є: специфіка хімічної форми руху матерії і її зв'язок з фізичною і біологічними формами, співвідношення фізичних, хімічних і біологічних методів дослідження, місце хімії в розвитку матеріального виробництва, математичне моделювання в хімії тощо.

Загалом тематика збірника досить багатопланова. У ньому поряд з загальнофілософськими розглядаються і важливі методологічні питання спеціальних наук.

Заслуговує на увагу передусім стаття «Принципи і закони як елементи системи діалектичного матеріалізму». У ній аналізується марксистсько-ленінська філософія як система знань про найбільш загальні закони розвитку і пізнання матеріальної дійсності, мислення, а також про закони розвитку самих цих знань, розкриваються структура, основні елементи цієї системи — принципи, закони, категорії. Цікаві думки висловлені щодо діалектико-матеріалістичних принципів, що становлять одну з корінних основ матеріалістичної діалектики як теорії розвитку, теорії пізнання і логіки. Відзначивши найважливіші з них, автор статті доводить, що вони пов'язані один з одним, а також із законами і категоріями. Так, підкреслюється, що принципи матеріалістичної діалектики дістають своє далішнє обґрунтування і конкретиза-

¹ В. А. Амбарцумян. Современное естествознание и философия. Материалы к XIV Международному Венскому Конгрессу, представленные философами Советского Союза. Секция VII.— Философия природы, вып. I. М., 1968, стор. 8.

цію в її законах, що є відображенням об'єктивної багатогранності взаємозв'язків речей у процесі їх розвитку. Як вираження істотно загального у зміні всієї сукупності явищ дійсності, закони діалектики відіграють особливу роль у процесі пізнання — виконують роль загального методу щодо інших наук, сферою яких виступають специфічні закони тієї чи іншої галузі дійсності.

Автор не проходить повз дискусійні питання, що виникли останнім часом у нашій філософській літературі, зокрема про кількість законів діалектики, порядок їх розміщення тощо. Його заперечення проти розрізнення поряд з основними і так званих «несновних» законів, на нашу думку, достатньо переконливі. Не можна не погодитися з думкою, що «відкриття нових законів можливе не на основі «проголошення» якогось уже відомого елемента законом, а в процесі узагальнення практики наукового пізнання і суспільного життя» (стор. 40).

У тісному зв'язку з законами розглядаються в означеній статті категорії матеріалістичної діалектики, показується, що у системі цих категорій і законів дістає своє вираження взаємозв'язок, взаємодія найбільш загальних сторін дійсності.

Слушна думка, що зусилля філософів мають бути спрямованими на дослідження нових форм прояву законів діалектики, на розробку її як логіки наукового пізнання та визначення меж її застосування до конкретного об'єкта дослідження.

Близька за змістом до розглянутої нами статті і стаття «Про природу діалектичної суперечності». Висвітлення порушеного в ній питання має важливе методологічне значення. Адже внутрішньою основою всіх законів діалектики є закон єдності й боротьби протилежностей, бо внутрішнє джерело змін об'єктивно зумовлює як їх форму, так і напрям. Потреба дальшої поглибленої розробки категорії «суперечність» диктується самим ходом розвитку науки і суспільно-історичної практики.

Автор критично розглядає деякі інтерпретації суперечностей як джерела розвитку, зокрема спроби «обгрунтувати» тезу про рівноправність внутрішніх і зовнішніх суперечностей у процесі розвитку. При цьому він підкреслює, що питання про джерело розвитку як внутрішню спонукальну причину змін треба відрізняти від питання про умови розвитку, які в тій чи іншій формі впливають на даний процес, а також характер самої внутрішньої суперечності. У статті розвивається положення про те, що процес розвитку є процесом взаємодії внутрішніх і зовнішніх суперечностей, в якому перші виступають спонукальною силою до змін, а другі виконують роль умов цього процесу. Доводиться, що зовнішні суперечності впливають на розвиток не безпосередньо, а відбиваючись через внутрішні суперечності.

Виходячи з лєнінської вказівки про не-

допустимість зведення діалектики до суми прикладів, автор критикує неправильний підхід деяких дослідників до аналізу вияву закону єдності й боротьби протилежностей у неорганічній природі. Він цілком справедливо зазначає, що діалектика має не стільки підтверджуватися якоюсь сумою прикладів, скільки, як свого часу вказував Ф. Енгельс, бути методом для пошуків нових результатів.

У статті висловлені цікаві думки про типи суперечностей (антагоністичних і неантагоністичних), про слабкі сторони деяких їх дефініцій, розкривається правомірність обмеження дії антагоністичних суперечностей сферою суспільного життя і йдеться про недопустимість переплутувати питання про всезагальність суперечностей з питанням про їх специфіку.

Наприкінці статті з'ясовується взаємозв'язок суперечності й заперечення, що є об'єктивним наслідком внутрішньої суперечності речей, зроблено спробу розкрити внутрішній зв'язок між законами єдності й боротьби протилежностей і заперечення заперечення. Підбиваючи підсумок, автор підкреслює, що закон заперечення заперечення відображує суперечливий характер внутрішнього зв'язку між послідовними ступенями в розвитку явища, об'єктивну тенденцію повторюваності, що полягає у відтворенні на вищій стадії розвитку певних сторін, рис, властивостей вихідної стадії, але на новій, більш розвинутій основі і т. д.

Питанням поглибленої розробки категоріального апарата марксистсько-лєнінської філософії, які посідають значне місце у філософській спадщині В. І. Лєніна, присвячені статті «Річ, властивість, відношення» та «Скінченне й нескінченне». Розглядаючи річ як носія властивостей і відношень, автор вказує, що немає речей поза відношеннями; річ існує і виявляє своє існування лише остільки, оскільки вона вступає в якісь відношення з іншими речами. Відношення між речами характеризуються величезною багатоманітністю. Чим численніші відношення, тим складніші явища. Оскільки речі різняться за своєю природою, остільки й відношення даної речі до інших буде різним.

У статті «Скінченне й нескінченне» твердиться, що природа скінченного й нескінченного, їх взаємовідношення здавна були об'єктом боротьби основних ліній у філософії — матеріалізму і ідеалізму, метафізики і діалектики. Автор визначає їх як протилежні сторони, властивості, відношення речей. Кожна річ виступає як скінченна (оскільки вона є сама собою, даною річчю, що має свій початок і кінець, свої межі) і як нескінченна (оскільки вона в іншому відношенні є чимось іншим, залежить від іншої речі, переходить в неї). Правильне розкриття діалектики скінченного й нескінченного має величезне методологічне значення для сучасної науки (зокрема для математики), для боротьби проти проявів

метафізики та ідеалізму, для доведення неспроможності уявлень про «створення світу», про вічність «душі» людини та інших антинаукових концепцій.

Важливі методологічні питання сучасної фізики та хімії стали предметом статей «Фізичні константи і їх роль у створенні наукової картини природи» та «Хімія і реальність».

У першій показано, що фізичні теорії руху є основою створення природничонаукових картин світу, які закономірно змінюють одна одну в міру дальшого прогресу науки на основі практики, що сучасна фізика, яка включає в себе фізику елементарних частинок, ядерну фізику, фізику плазми, фізику твердого тіла тощо, поглибила наші знання про структуру і властивості матерії, встановивши, що матерія існує у вигляді речовини, антиречовини, полів. Водночас йдеться про значення діалектичного матеріалізму в розвитку сучасної науки. Не ставлячи завдання створити якусь завершену філософську картину природи, діалектичний матеріалізм виступає як світогляд, що дає спеціальним наукам теорію пізнання і метод мислення. Заслужує на увагу твердження, що сучасна наукова картина природи має не наочний, а теоретичний характер, бо вона формулюється в системах рівнянь релятивістської квантової фізики і за основу пояснення світу приймає поняття квантового поля, збудливими станами якого є ті елементарні частинки і античастинки, з яких побудовані мікро-

скопичні тіла природи і які є віртуальними переносниками взаємодії в мікросистемі.

Схвалюючи загалом зміст статті, відзначимо, що спроба автора виділити як окремий вид матерії епіплазму, що являє собою єдність речовини й антиречовини в могутніх гравітаційних полях, на нашу думку, не досить обгрунтована.

У статті «Хімія і реальність» розповідається про те, що безліч фактів, набутих за останні роки хімією, привели до появи зовсім нових уявлень про перетворення речовини, до синтезування сполук без хімічного зв'язку, відкриття плазменних хімічних реакцій тощо. Усі ці й інші відкриття, доводить автор, викликали до життя потребу філософського осмислення цих фактів, уточнення деяких понять, створення нової теорії хімічного зв'язку, вдосконалення філософської інтерпретації хімічних законів.

Оцінюючи збірник загалом, відзначимо, що його назва дещо не збігається зі змістом, бо в ньому порушені лише деякі методологічні питання окремих спеціальних наук. Незважаючи на ці хибні, немає сумніву, що збірник є позитивним явищем у нашій філософській літературі. Він допоможе зрозуміти важливі методологічні питання не лише представникам спеціальних наук, але й широкому колу читачів, що є прихильниками й пропагандистами діалектико-матеріалістичної філософії.

О. Д. ҚАРДАШ.

І. Є. ГОРОДИСЬКИЙ

У боротьбі з антикомунізмом

Політвидав України видав серію брошур, підготовлену сектором наукового комунізму Інституту історії партії при ЦК КП України під загальною рубрикою «Антикомунізм — зброя реакції»*. Написана кваліфікованим авторським колективом, ця серія, звичайно, стане у пригоді пропагандистам й агітаторам, усьому загонові ідеологічних працівників республіки. З інтересом познайомляться з нею і фахівці-суспільствознавці широкого профілю.

* П. Д. Коваль. Антикомунізм — головна ідейно-політична зброя імперіалізму. К., 1972; В. П. Степаненко. Критика сучасних теорій класового миру між капіталістами і робітниками. К., 1971; Н. Поліщук. Буржуазна мораль на службі антикомунізму. К., 1972; В. Попов. Проти буржуазних теорій «демократичного» управління виробництвом. К., 1972; І. В. Бичко, А. К. Бичко. Чи є справді гуманною буржуазна «філософія людини?», К., 1972; В. Косолапов. Неспроможність буржуазних прогнозів суспільства. К., 1971; Л. Ю. Беренштейн. Критика ідеології сіонізму — різновидності антикомунізму. К., 1972.

Теоретичний рівень, самостійність думок, оригінальність у постановці того чи іншого питання неоднакові в роботах, що розглядаються. Проте брошурам цієї серії притаманні спільні моменти. Це, по-перше, змістовна, аргументована критика ворожих марксистові ідейних течій та концепцій. Автори не обмежуються переказом окремих висловлювань буржуазних ідеологів-антикомуністів і відповідним їх коментуванням (на що, на жаль, часто хибують подібні праці), а прагнуть глибоко висвітлити ту чи іншу концепцію, показують її гносеологічні та соціальні корені. По-друге, викриваючи хибність буржуазних теоретичних побудов, автори дають марксистське трактування актуальних проблем сучасності, що стоять у центрі ідеологічної боротьби.

Роботи виконані на високому методологічному рівні, в них уміло використана теоретична спадщина основоположників наукового комунізму, документи колективної думки комуністичних і робітничих партій. Безсумнівне інформаційне значення серії. Праці містять великий фактичний і статистичний матеріал, у них використані найновіші дані радянських дослідників та зарубіжних марксистів, піддано критично-

му аналізові багато нових творів буржуазних ідеологів. Брошури написані гарною літературною мовою, вони легко читаються (особливо це стосується доробку В. Косолапова, І. Бичка та А. Бичко, Л. Беренштейна).

У рецензії не можна дати розгорнутого аналізу серії, адже її обсяг близько 27 друкованих аркушів. Крім того, різноманітність розглядуваних проблем унеможливує системне дослідження серії. Виділимо лише деякі сторони цього комплексного дослідження антикомунізму як ідейної течії.

Відомо, що антикомунізм є конгломератом різних теорій, концепцій, напрямів. Він також є змістом державної політики імперіалістичних країн. Праця П. Коваля, яка враховує цей, так би мовити, комплексний характер антикомунізму, становить особливий інтерес. Вона аналізує зміст сучасної буржуазної ідеології і показує основні її різновиди. Це досить складне завдання автор виконує загалом успішно. Характеризуючи антикомунізм, він розглядає його в трьох основних аспектах: антирадянська спрямованість, намагання спростувати теорію і очорнити практику соціалістичного будівництва у масштабах світової соціалістичної системи, викривлення дійсної суті світового революційного процесу.

Такий підхід дозволяє показати проблему масштабно, виявити класові цілі і спрямованість ідеології антикомунізму на різних етапах. Чітко і виразно протиставлено їм суть марксистської ідеології, доведено її незаперечну перевагу, показано характерні риси (науковість, прогресивність, партійність, інтернаціоналізм).

Ідеологічна боротьба двох світових систем має глобальний характер, вона охоплює всі сторони суспільного життя — економіку, політику, культуру, мораль, мистецтво тощо. Проблеми духовних цінностей та соціального прогнозування, суспільні наслідки науково-технічної революції та зміни у соціальній структурі суспільства — усі ці винятково важливі з теоретичного та практично-політичного погляду питання є ділянками гострої ідейної боротьби марксистської і буржуазної ідеології.

У рецензованих брошурах розглядаються згадані питання, аналізується суть антикомуністичних тлумачень об'єктивних і суб'єктивних чинників розвитку людства. Так, працю Б. Попова «Проти буржуазних теорій «демократичного» управління виробництвом» присвячено одному з основних питань протиставлення соціалістичної і капіталістичної системи — матеріальному виробництву, його управлінню — вирішальній сфері людської діяльності. Автор зосереджує увагу на основних питаннях критичного розгляду теорії менеджменту і викритті ідейної суті і класової спрямованості концепції «соціальної інженерії». Він знайшов вдалу форму висвітлення цих вже досить широко

досліджених в марксистській літературі питань, а саме: показав їх кризь призму тих особливостей розвитку капіталізму, що виникли для пристосування до нових умов. Це, на думку автора, стимулювання державою монополістичної концентрації виробництва і капіталу, урядове фінансування програм розвитку промисловості і наукових досліджень, намагання запровадити програму економічного розвитку в масштабі країни, політична імперіалістичної інтеграції тощо. Висвітлюється у праці суть соціальної політики монополії щодо робітників, система маніпулювання їхньою свідомістю, намагання інтегрувати їх в капіталістичну організацію виробництва. Особливо вдало пояснено концепцію маоїзму, сучасний варіант менеджеризму. У поєднанні з викладом суті соціальної інженерії, патерналізму, «людяних відносин» це створює картину тих суспільно-економічних заходів, до яких вдається державно-монополістичний капіталізм, намагаючись не програти змагання зі світовою системою соціалізму.

Одними з найпоширеніших фальсифікацій дійсності є теорії про зникнення у капіталістичному суспільстві класових антагонізмів, суспільних суперечностей. Невизнання історичної приреченості капіталізму, затушковування корінних антагонізмів, проповідь гармонії класових інтересів на основі нібито докорінної зміни суспільної структури сучасного буржуазного суспільства — головні підвалини антикомунізму. Викриттю апологетичної суті цих суджень присвячено брошуру В. Степаненка «Критика сучасних буржуазних теорій класового миру між капіталістами і робітниками». На значному фактичному матеріалі автор викриває спекулятивні буржуазні ідеології, на деяких об'єктивних тенденціях зміни соціальної структури сучасного буржуазного суспільства.

Аналізуючи концепцію «середнього класу», «людяних відносин», В. Степаненко показує ілюзорний характер тверджень буржуазних теоретиків про «соціальну гармонію» експлуататорів та експлуатованих. Викривається також класова спрямованість і реакційний характер «політики доходів» та «участі в прибутках», які, проголошуючи на словах «класову гармонію» між робітниками і капіталістами, насправді виправдовують широкий наступ монополістичного капіталу на життєвий рівень та соціальні права трудящих.

Людина і суспільство, розвиток особистості, її духовного світу — ці проблеми чинне найголовніші у сучасній битві ідей. Добре відомо, що характерною рисою антикомунізму є наклепи на соціалізм як на суспільство, яке нібито не є гуманним, не сприяє розвитку особи. Проте апологети капіталізму намагаються за допомогою софістики і демагогії замаскувати антигуманну природу капіталізму, створюють «теорії», покликані розв'язати найактуальніші проблеми людини з класових позицій буржуазії. Цій меті, зокрема, підпорядко-

вана так звана «філософія людини», один з ідейних напрямів буржуазної теоретичної думки, який об'єднує багато філософських і соціологічних концепцій. У праці А. Бичко та І. Бичка «Чи є справді гуманною буржуазна «філософія людини?» на високому теоретичному рівні розглядаються основні положення цього напрямку, його окремі різновиди. Об'єктивні умови розвитку сучасного буржуазного суспільства призводять до знеособлення людини за капіталізму, її дегуманізації, девальвації її духовних цінностей, відчуження від суспільства, держави. Вільно оперуючи історико-філософським матеріалом, автори показують наступність еволюції буржуазної теоретичної думки щодо людини, викривають спроби Ж.-П. Сартра, Е. Фромма модернізувати реакційні концепції ідеологів минулого. Аналізуючи, зокрема, сартрівський варіант екзистенціалізму, автори доводять неспроможність розв'язати проблему свободи з позицій ідеалістичної, абстрактної філософії, виявляють гносеологічні та соціальні корені теорії «тотальної свободи і політичного тоталітаризму. Переконаливо і аргументовано є критика буржуазних нападок на марксистсько-ленінське вчення про комунізм, про місце людини в новому соціалістичному суспільстві.

Аналізові антимарксистських концепцій духовного життя людства присвячено і роботу Н. Полішук «Буржуазна мораль на службі антикомунізму». Автор показує місце буржуазної етики в системі ідеології антикомунізму, соціальну зумовленість етичних концепцій буржуазії, специфіку відбиття у моралі практики капіталістичних відносин. Абсолютизація окремих чинників морального життя, зокрема впливу наукового і технічного прогресу на еволюцію моральних поглядів,— одна з характерних вад буржуазної етичної думки. Викриваючи це, Н. Полішук протиставляє буржуазній етиці марксистську методологію пізнання явищ морального життя. Позитивним є те, що поряд з уже відомими розглядаються нові твори буржуазних теоретиків (зокрема, праці А. Трейса «Американська моральна криза» та Р. Сегала «Американці: конфлікт кредо і реальності»). Розглядаючи ці праці, автор показує, що, незважаючи на деяку їхню відмінність щодо окремих поглядів, ідейна спрямованість творів сучасних буржуазних філософів моралі залишається незмінною — прищеплювати широкий верствам населення буржуазно-обмежене уявлення про сенс життя, обов'язок, справедливість, проповідувати моральне вдосконалення особи, «реформувати індивіда», його моральної свідомості як головний засіб удосконалення суспільства.

Антикомунізм — це ворожа марксистів течія, яка спрямовує свої зусилля на спростування інтернаціонального характеру марксистсько-ленінського вчення, намагається протиставити ідеології пролетаріату найрізноманітніші ідейні течії і вчення,

розколоти єдність прогресивних сил сучасності. Однією з таких течій є міжнародний сіонізм.

Викриття расистської, націоналістичної, антикомуністичної, антирадянської суті міжнародного сіонізму — одного з найреакційніших загонів антикомунізму — присвячено брошуру Л. Ю. Беренштейна «Критика ідеології сіонізму — різновидності антикомунізму». Широко використовуючи ленінську теоретичну спадщину, документи КПРС і братніх марксистсько-ленінських партій, автор розкриває суть сіоністської ідеології, в основі якої лежать теоретичні погляди реакційних філософів Ніцше і Шпенглера, основоположника євгеніки Гальтана, родоначальника расизму Гобіно, мальтузіанців, клерикалів тощо. Нищівній критиці піддано концепцію космополітизму, яка є складовою частиною сіоністської ідеології. На конкретних прикладах автор показує, що саме на космополітичній основі ґрунтується сіоністська концепція «всесвітньої єврейської нації» і близька до неї «теорія» про «дуалістичний патріотизм євреїв», про їхнє «подвійне громадянство». Автор слушно робить висновок про те, що вказані «теорії» вигадані сіоністами для того, щоб пропагувати версію про «необхідність» еміграції євреїв з усіх країн до капіталістичного Ізраїлю.

На широкому документальному матеріалі автор доводить, що міжнародний сіонізм дедалі більше переплітається з імпералістичною фінансовою олігархією та державно-монополістичним капіталізмом, внаслідок чого стає ще більш реакційним, антинародним, мілітаристським.

Численні факти, що наводяться у брошурі, переконливо свідчать, що міжнародний сіонізм завжди виступав і виступає штурмовим загоном антикомунізму, застосовує фашистські методи боротьби проти сил миру, прогресу, демократії і соціалізму.

Значне місце в брошурі відведено розкриттю реакційної, расистсько-націоналістичної внутрішньої та зовнішньої політики правлячих кіл Ізраїлю — держави, де на практиці здійснюється сіоністська ідеологія. Особливу увагу приділено критиці злісних вигадок лідерів сучасного сіонізму про нібито тяжке становище євреїв у СРСР. У брошурі наведені численні приклади, факти, дані, які свідчать про непоборну силу дружби і братерства радянських народів, про рівноправність усіх націй і народностей СРСР, у тім числі громадян єврейської національності, в політичному, економічному і культурному житті першого у світі розвинутого соціалістичного суспільства.

Серед найактуальніших питань, що хвилюють людство, — питання його майбутнього. У зв'язку зі стрімкою динамікою сучасної епохи, загальною кризою капіталізму і крахом колоніальної системи, перетворенням світової системи соціалізму на вирішальний фактор розвитку цивілізації, ця проблема опинилася у самому фокусі

ідеологічної боротьби. Майбутнє стало предметом наукового дослідження і гострої боротьби комуністичної та буржуазної ідеології,— правильно відзначає В. Косолапов. Буржуазні ідеологи заперечують марксистсько-ленінське вчення про об'єктивну закономірність переходу людства від капіталізму до соціалізму і комунізму. Ставлення теоретиків антикомунізму до об'єктивного ходу історії, їхній аналіз сучасної епохи відбиті у різних концепціях футурології («єдине індустріальне суспільство», «постіндустріальне» та «постреволюційне» суспільство, «теорія» конвергенції та її модифікації). Даючи глибоку і змістовну критику цих винаходів буржуазної соціологічної думки, автор показує їхню соціальну функцію, яка полягає насамперед у тому, щоб посягати серед трудящих зневіру в суспільному прогресі, роззброїти їх у боротьбі за революційне перетворення світу на нових, комуністичних засадах. В. Косолапов показує відверто антикомуністичну спрямованість сучасної буржуазної прогностики як складової частини ідеології буржуазії, досліджуючи праці таких провідних апологетів капіталізму, як Р. Арон, Д. Гелбрейт, Д. Белл. Особливістю соціальних прогнозів буржуазних ідеологів є неприхований песнізм їхніх висновків. Програючи змагання із соціалізмом, монополістична буржуазія шукає виходу із скрутного становища за рахунок мілітаризації економіки й усього суспільного життя, підготовки і розв'язання агресивних воєн. Ось чому особливий інтерес викликає розділ «Буржуазна футурологія на службі мілітаризму», з якого випливає безглуздість воєнної політики імперіалізму, що веде до нерозумних витрат величезних матеріальних цінностей, тим часом коли навіть у найрозвинутіших країнах капіталу не розв'язані корінні суспільні проблеми (голд, злидні, неписьменність, хвороби тощо).

Відзначаючи позитивні якості рецензованої серії, змістовність, високий теоретичний рівень, не можна не вказати на деякі слабкі місця. Насамперед, багато повторів. Це стосується тих розділів, де йдеться про концепції «стадій економічного зростання», конвергенції, «єдиного індустріального суспільства». Критика цих концепцій у брошурах однопланова. У той

же час окремі важливі проблеми не висвітлені взагалі або висвітлені недостатньо. Так, скажімо, можна лише пожалкувати, що в роботі П. Коваля не знайшлося місця для аналізу особливостей антикомунізму, який існує у формі «соціальних передсудів», тобто у вигляді буденної свідомості. До речі, на наш погляд, автор не зовсім послідовно характеризує антикомунізм. Не можна погодитися з твердженням, що антикомунізм — «характерна особливість сучасної буржуазної ідеології» (стор. 13). Антикомунізм складає саму суть ідеології буржуазії, її зміст, ідейно-політичну зброю імперіалізму, як це цілком слушно підкреслює автор назвою праці та логікою висвітлення проблеми.

Деякі брошури дещо перевантажені статистичним матеріалом. Є зауваження і до окремих формулювань. Не можна назвати вдалимими такі вислови, як «головна слабкість капіталізму — не в низькій якості його людських ресурсів...» або «приватно-капіталістичний характер загальних критеріїв управління виробництвом» (стор. 11), які зустрічаються в брошурі «Проти буржуазних теорій «демократичного» управління виробництвом».

«Ми живемо в умовах нестихаючої ідеологічної війни, яку веде проти нашої країни, проти світу соціалізму імперіалістична пропаганда, використовуючи найбільш витончені прийоми і потужні технічні засоби,— зазначалося на XXIV з'їзді КПРС.— Всі інструменти впливу на умни, які є в руках буржуазії,— преса, кіно, радіо — мобілізовані на те, щоб вводити в оману людей, навіювати їм уявлення про мало не райське життя за капіталізму, зводити наклепи на соціалізм. Ось чому завдання працівників пропагандистського, агітаційно-масового фронту, полягає в тому, щоб давати рішучу й ефективну відсіч цим ідеологічним наскокам, переконано і переконливо захищати теорію марксизму-ленізму, викривати реакційний, антигуманний зміст теоретичних винаходів сучасного антикомунізму. У цій роботі пропагандистам і лекторам, слухачам системи партійної і комсомольської освіти безумовно допоможе серія брошур «Антикомунізм — зброя реакції».

В. С. ПАЗЕНОК

Актуальні проблеми розвитку соціалістичного суспільства

Закономірності розвитку соціалістичного суспільства, що являють великий теоретичний і практично-політичний інтерес, останнім часом не виходять з поля зору радянських науковців. Книга академіка АН БРСР К. П. Буслова «Социальное единство, противоречие, ответственность»¹ є цікавою

¹ К. Буслов. Социальное единство, противоречие, ответственность. Изд-во «Наука и техника», Минск, 1972.

спробою схарактеризувати явища соціалістичного суспільства на основі того, як виявляються діалектичні закономірності за соціалізму.

Темою першого розділу «Соціальна єдність — джерело суспільного розвитку» є основні риси становлення в СРСР нової соціальної спільності — радянського народу. Система соціалізму спрямована на формування соціальної єдності як інтегрованої

цілісності, якій чужі соціальні антагонізми, зокрема класові та національні. Тут цілком слушно зазначено, що соціалізм є результатом цілеспрямованої діяльності, тим часом як розвиток усіх попередніх суспільно-економічних формацій був стихійним. Так само результатом спрямованої діяльності є виникнення соціальної єдності, яку автор визначає як «економічну, політичну та духовну спільність людей, що складається у процесі злиття двох форм власності, подолання класових відмінностей, зближення соціалістичних націй, стирання істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею, формування нового духовного та морального світу людини» (стор. 5).

Це визначення характеризує не стільки те, що становить соціальна єдність, скільки те, наслідком чого вона є. Справедливо наголошуючи на цілеспрямованій діяльності, автор відзначає також, що становлення соціалізму зумовлене багатьма чинниками, як об'єктивними, так і суб'єктивними. У визначенні об'єктивного і суб'єктивного К. Буслов поділяє позицію Б. Чагіна. Під об'єктивними чинниками маються на думці «економічні, політичні та ідеологічні відносини й умови на даному конкретному етапі історичного розвитку»². Суб'єктивні чинники, класові за своєю суттю, охоплюють ідеологічну, психологічну, політичну і моральну сферу й реалізуються в діяльності окремих індивідів та соціальних груп. Діалектичне співвідношення і тих і інших чинників у процесі історії, окрім причин економічних, політичних тощо, опосередковане дією соціально-психологічного механізму, якому автор, на жаль, не приділив належної уваги. А від цього виграє би дальший аналіз: коли суб'єктивне, а коли об'єктивне переважно впливало на спрямованість соціальних процесів протягом різних етапів людської історії. І хоча К. Буслов правильно аналізує якісну зміну ролі суб'єктивного чинника за соціалізму, коли свідоме в економічних, соціально-політичних відносинах переважає над стихійністю, без зазначеного підходу дослідженню бракує вичерпності.

Соціальна єдність за соціалізму складається насамперед на основі змін у базисі, які відбиваються у соціальній структурі суспільства. Тому цілком виправдане залучення статистичних даних про кількісні та якісні зрушення у складі робітничого класу і селянства СРСР і БРСР. Автор на конкретних прикладах показує, як реалізується теза В. І. Леніна — «завдання соціалізму зближати та об'єднувати промисловість і землеробство»³.

Грунтовно розглянуто зміни у складі інтелігенції, інтелектуалізацію різних сфер життя суспільства. Автор вважає, що в су-

часних умовах яскраво виявляється «взаємозумовленість диференціації та інтеграції в діяльності інтелігенції» (стор. 19). Якщо диференціація, на думку К. Буслова, відбувається переважно на основі спеціалізації в межах соціально-професійних категорій, то інтеграція пов'язана із збільшенням питомої ваги наукових працівників. З такою постановкою проблеми інтеграції можна погодитися лише частково.

Соціальна інтеграція визначається як результат «гармонізації та об'єднання різних соціальних груп, асиміляції різних культурних елементів у єдиній гомогенній культурі, примирення й збігу різних моральних норм...»⁴. Отже, маємо принаймні три аспекти чи напрями: класова інтеграція, культурна інтеграція, моральна інтеграція. Тому збільшення питомої ваги наукових працівників можна вважати лише одним із чинників або однією з передумов соціальної інтеграції. Основою ж є зближення класів, яке детерміноване колективною власністю на засоби виробництва. Важливу роль відіграє також подолання відмінностей між фізичною та розумовою працею. Але все це — передумови соціальної інтеграції, а її реалізація передбачає введення в дію інших складних соціальних процесів, про що у книзі нічого не сказано.

Досі йшлося головним чином про дослідження закономірностей становлення такого явища, як соціальна єдність. Аналізуючи характерні риси цієї єдності, що виникла в Радянському Союзі у процесі соціалістичного будівництва, автор говорить про радянський народ як про певний якісний зміст (стор. 24).

К. Буслов правий, коли стверджує, що «історично народ не являє єдності світогляду, спільності моральних принципів, загальної революційної активності, розуміння національної рівності та інтернаціонального обов'язку» (стор. 24). Водночас при характеристиці радянського народу він обмежується заувагою лише про якісну новий зміст цієї соціальної спільності людей (стор. 24). Але ж, скажімо, народність — теж якісно нова спільність у порівнянні з племям, а нація у порівнянні з народністю. В історії є багато прикладів зміни однієї спільності іншою, якісно новою. Тому проста вказівка на якісну відмінність не є вичерпною характеристикою кожної з цих спільностей й радянського народу зокрема.

Логічно продовжує розгляд становлення нового типу суспільних віносин за соціалізму другий розділ книжки, де аналізується своєрідність вияву суперечностей у Союзі РСР. Вихідним положенням тут служить теза, що кожна сторона діалектичного розвитку в умовах соціалізму виявляється по-новому, відповідно до характеру радянського суспільного ладу (стор. 50). З огля-

² Б. А. Чагін. Суб'єктивний фактор. Структура и закономерности. М., 1968, стор. 31 — 32.

³ В. І. Ленін. Полное собр. соч., т. 42, стор. 15.

⁴ Философская энциклопедия. М., 1969, т. 2, стор. 282.

ду на своє завдання, автор глибоко аналізує відмінність вивау суперечностей за соціалізму порівняно з іншими соціально-економічними формаціями. Це насамперед неантагоністичний характер суперечностей соціалістичного суспільства.

Непереконливо звучить твердження автора про те, що суперечності між особистим і суспільним, національним і інтернаціональним, бурхливим зростанням продуктивних сил і застаріванням окремих сторін виробничих відносин, економічним базисом і державою породжуються самою соціалістичною системою (стор. 51).

Вихідний момент реальної ліквідації суперечностей автор вбачає у цілеспрямованій діяльності радянського народу як суб'єкта історії. Зокрема «практичне встановлення істинних відносин з суспільством» (стор. 71) у процесі праці є передумовою поєднання особистих та суспільних інтересів, що власне, означає вирішальний крок до розв'язання суперечностей «суспільне — особисте». За соціалізму відбувається «долання відчуження та самовідчуження праці одночасно з утвердженням нового історичного типу особи» (стор. 72). У книзі цей процес розглядається як поступовий, оскільки, за словами К. Маркса, які наводить В. І. Ленін у праці «Держава і революція»⁵, соціалізм не може одразу ліквідувати недоліки розподілу та нерівності «буржуазного права», елементи якого продовжують лишатися, коли продукт розподіляється «за працею».

Автор аналізує закономірності поєднання національних та інтернаціональних інтересів радянського народу. Поряд з економічним та політичним співробітництвом соціалістичних націй, яке забезпечує їх бурхливий розвиток, відбувається ідейне та культурне зближення в процесі формування духовних засад комунізму.

Щодо цього розділу авторові слід закрити часом анонімну критику буржуазних теоретиків. Так, на стор. 70 йдеться про безіменних «буржуазних ідеологів, які вважають, буцімто істинною метою особи є не інтереси суспільства, а її благо».

Розгляд процесу розв'язання суперечнос-

тей та становлення соціальної єдності вимагає аналізу як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Тому цілком слушно К. Буслов удається до таких понять, як «призначення людини», «сенса буття», «відповідальність» тощо (розділ III). Тобто йдеться про відображення на рівні суспільної ідеології, суспільної та індивідуальної психології об'єктивних чинників розвитку суспільства. Не викликає сумніву твердження про те, що розуміння щастя, сенсу буття, свободи тощо виступає важелем реалізації соціальних тенденцій, може їх гальмувати чи прискорювати. «Знайдений в активній діяльності усіх членів суспільства в ім'я комунізму сенс життя визначає мету, інтерес, щастя, свободу людини» (стор. 115). Водночас це є передумовою зняття суперечності «особисте — суспільне».

Дослідженню цього процесу було б на користь, коли б автор детальніше спинився на соціально-психологічному механізмові процесу «знайдення». Тоді подальший аналіз становлення й засвоєння комуністичних ідеалів нашого суспільства, які є результатом наукового розвитку марксизмом-ленінізмом кращих досягнень людської культури, був би ґрунтовнішим і переконливішим.

Хоч критика на адресу ідейних опонентів у цьому розділі достатньо конкретно, зокрема згадується К. Ясперс, Т. Марсель, М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр (стор. 110—111), не з усіма положеннями автора можна погодитись. Крім того, зустрічаються неточності. Так, на стор. 109 читаємо: «фрейдизм, який в наші дні стає популярним на Заході та в США...». Насправді ж вершина популярності фрейдизму припадає на 20-ті — початок 30-х років ХХ ст. Тепер може йтися про неофрейдизм, який, до речі, за визнанням такого авторитетного прихильника психоаналізу, як Еріх Фромм, переживає глибоку кризу.

На закінчення доцільно відзначити, що глибокий аналіз складних і животрепетних проблем розвитку соціалістичного суспільства, пошуковий характер дослідження — відмітні риси доробку К. П. Буслова.

В. Ф. ЖМИР

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 423.

Гносеологічний аналіз релігійної буденної свідомості

У практиці атеїстичної роботи доводиться мати справу з релігійними віруваннями насамперед у тому вигляді, в якому вони існують у світогляді, психології і поведінці віруючих. Звідси випливає необхідність глибокого вивчення механізму утворення, змісту і форм буденної релі-

гійної свідомості, розробки системи ідеологічних заходів, спрямованих на формування науково-атеїстичного світогляду усіх верств населення. Донедавна в літературі предметом аналізу виступала релігійна свідомість в цілому, без виділення і спеціального розгляду її різних сторін і рівнів.

Лише останнім часом з'явилося кілька розвідок, де проблема рівнів релігійної свідомості зроблена предметом гносеологічного аналізу. Серед досліджень на цю тему привертає увагу монографія Б. О. Лобовика «Буденна релігійна свідомість»¹.

Рецензована книжка — крок вперед у дослідженні згаданої проблеми. Змістова праця привертає увагу як з наукового, так і з пропагандистського погляду. Теоретичний аналіз у ній вдало поєднується з розглядом методологічних проблем атеїстичного впливу на буденну свідомість віруючого з метою руйнування релігійних елементів і зміцнення та розширення наукових поглядів. Монографія має пошуковий характер. Це спричинилося до того, що в ній є висновки і узагальнення, які слід віднести до позитивних надбань розробки актуальних проблем теорії і практики наукового атеїзму; є, на наш погляд, і спірні положення, які потребують перевірки і уточнення в процесі дальшого вивчення особливостей буденної релігійної свідомості на основі не тільки гносеологічного, а й соціологічного та психологічного підходів.

Заслугою автора є аналіз гносеологічних основ релігійної свідомості, розгляд категоріальної структури її світоглядних характеристик, специфіки гносеологічного змісту релігійного відношення. Тут насамперед викликають інтерес спроби уточнити зміст і обсяг понять «світогляд», «світорозуміння», «світовідчужання», «світосприймання» і «світоставлення» стосовно релігійної свідомості. В атеїстичній літературі ці поняття недостатньо розроблені і нерідко в них вкладається різний зміст. Здебільшого наголошується лише на відображенні в релігійному світогляді стихійних суспільних сил у їх відношенні до людини, а відображення в ньому людини в її відношенні до цих сил залишається поза увагою. Релігійний світогляд, за визначенням автора, «не що інше, як відображення стихійних суспільних сил в їх відношенні до людини, яка ще не знайшла себе, і відображення цієї людини в її відношенні до стихійних суспільних сил» (стор. 18). Виділення другого моменту дозволяє уникнути односторонності у тлумаченні змісту релігійного світогляду.

Категорії, що характеризують гносеологічний зміст релігійного відношення, яким в нашій атеїстичній літературі приділялося мало уваги, проаналізовані автором більш повно і чітко. Можна сказати, що ця частина книжки є однією з кращих і читається із значним інтересом. Релігійний світогляд автор розглядає як світорозуміння і світовідчужання, не відрізняючи його в цьому плані від будь-якого іншого світогляду. Світорозуміння є інтелектуальним компонентом свідомості. У релігійному світогля-

ді його зміст виражають фантастичні погляди і уявлення про об'єкт віри, об'єкти релігійного відображення, а також про всі ті явища, які можуть усвідомлюватися в релігійному плані. Емоційно-вольовий компонент свідомості дає світовідчужання, змістом якого у релігійному світогляді є ті почуття, прагнення, бажання людини, які спрямовані на надприродне.

У релігієзнавчій літературі досі ведуться дискусії про характер співвідношення у релігійному світогляді інтелектуального й емоційно-вольового компонентів, взаємозв'язку релігійних поглядів і почуттів. Автор дотримується думки, що суперечки про те, що раніше з'являється — релігійні погляди чи почуття — безпідставні. Формування релігійного світогляду, зазначає він, є одночасно виробленням відповідних уявлень і почуттів, настанов на релігійний спосіб сприймання дійсності (див. стор. 22). Дійсно, в процесі формування світогляду одночасно виробляються відповідні погляди і почуття. Але чи знімає це питання про те, що чому передує — релігійні погляди почуттям, чи навпаки?

Напевне, про одночасність вироблення релігійних поглядів і почуттів слід говорити тільки в плані історії виникнення релігійного світогляду взагалі. Релігійному світогляду в історії людства, як відомо, передував безрелігійний період. І коли людство вступало в релігійний період, то, звичайно, готових релігійних поглядів у суспільстві не було; думки про існування надприродного і спрямовані на нього звичайні людські почуття формувалися одночасно. Однак відтоді, як релігія виникла, кожне нове покоління не виробляє її заново, а формує свій релігійний світогляд під впливом наявних ідей та навколишнього релігійного середовища — церкви, проповідників, виховання в сім'ї тощо. Навряд чи можна категорично твердити, що на всіх етапах формування релігійного світогляду у віруючого одночасно виробляються відповідні погляди і почуття. «Tabula rasa» свідомості дитини не має будь-яких релігійних почуттів. І перш, ніж її почуття спрямовуються на надприродне, вона сприймає від інших думку про те, що надприродне існує. Без цього її почуття ніколи не одержать релігійного спрямування. Отже, цілком імовірне припущення, що принаймні на початковому етапі формування релігійного світогляду у свідомості людини утверджується релігійний погляд, сприйнятий від оточення. Потім зазнають відповідної орієнтації почуття, а далі, в процесі формування релігійного світогляду, погляди і почуття розвиваються одночасно у взаємозв'язку і взаємовпливі. У всякому разі питання про те, що утверджується у свідомості віруючого спочатку — релігійні погляди чи почуття, не здається абсолютно безпідставним. Треба, проте, віддати авторові належне: гносеологічний аналіз особливостей релігійної свідомості у рецензованій книжці зроблено ґрунтовно. Структу-

¹ Б. О. Лобовик. Буденна релігійна свідомість. Гносеологічний аналіз. К., Вид-во Київського університету, 1971, 174 с.

ра релігійної свідомості і процеси, що відбуваються в ній, розглядаються на високому професійному рівні.

Це забезпечило правильне вирішення деяких дискусійних і малодосліджених питань. Заслугує на увагу, зокрема, розгляд світогляду як ставлення до світу. Автор цілком слушно зауважує: на тій підставі, що в «релігійних почуттях» людина переживає своє ставлення до надприродного, не можна емоційно-вольовий компонент релігійної свідомості ототожнювати зі ставленням до світу. Це звучить поняття «світоставлення». Релігійний світогляд увесь є ставленням до світу, бо і в релігійному світорозумінні, а не тільки у світовідчуванні, людина ставиться до відображуваного і продуктів відображення. Викликає інтерес аналіз співвідношення релігійного світорозуміння і релігійного світосприймання як взаємозумовлених сторін єдиного процесу фантастичного усвідомлення дійсності.

Оригінальним є параграф про рівні релігійної свідомості. У поглядах на рівні, елементи і форми існування релігійної свідомості серед дослідників не існує повної згоди. Часом це викликано змішуванням різних сторін релігійної свідомості як цілого, або зміщенням різних поглядів на аналізоване ціле, а також відсутністю належної розробки самого поняття рівнів релігійної свідомості. В рецензованій книжці загалом зроблено вдалу спробу розглянути релігійну свідомість не тільки в цілому, а й у різних її вимірах, з'ясувати власне зміст поняття «рівні релігійної свідомості», розкрити співвідношення рівнів і найважливіших елементів та форм існування релігійної свідомості. На основі всього цього визначено і підхід до гносеологічного аналізу буденної релігійної свідомості, чому й присвячена вся книжка.

Власний доробок автора полягає у різнобічному розгляді корінних питань цієї малодослідженої проблеми. Виділяючи у релігійній свідомості різні рівні (буденний і теоретичний) і різні сторони (гносеологічну, соціологічну, психологічну), автор показав неправомірність ототожнення буденної релігійної свідомості і релігійної психології, що трапляється в атеїстичній літературі. Таке ототожнення веде до підміни соціологічного, історичного, гносеологічного аналізу релігійної свідомості тільки одним із можливих підходів — соціально-психологічним, зводить світоглядне явище до соціально-психологічного.

Уникнувши змішання якісно різних аспектів аналізу релігійної свідомості, автор переконливо обґрунтував думку про те, що поняття «рівні релігійної свідомості» є специфічно гносеологічною категорією, яка характеризує спільне і особливе в буденній і теоретичній релігійній свідомості. З гносеологічного погляду, пише автор, «буденна релігійна свідомість є фантастичною за змістом емпіричною формою зв'язку чуттєвого і раціонального в

поглядах на об'єкт релігійного відображення і об'єкт віри, а також на всі ті елементи і зв'язки навколишнього світу, які можуть бути емпірично усвідомлені в релігійному плані» (стор. 33). Основу спотвореного змісту буденних релігійних поглядів, властивих масі віруючих, пояснює автор, становить конкретно-чуттєве, подане в певному напрямі такої раціональної обробки, яка не виводить його за межі емпірично-фантастичного бачення світу. В теоретичній релігійній свідомості основу фантастичного змісту поняття і уявлень становить не чуттєве, а результати обробки його раціональним, за яких, однак, мислення виявляється не просто формою виразу викривленого змісту чуттєво-конкретного, а й засобом набуття такого фантастичного змісту, на який неспроможна буденна релігійна свідомість. Такий підхід до об'єкта дослідження є плідним, на нашу думку, передусім завдяки тому, що розгляд питання про рівні фантастичного світорозуміння у зв'язку з проблемою логічних ступенів пізнавального процесу забезпечує методологічно правильні вихідні позиції для з'ясування саме гносеологічної специфіки релігійної свідомості на одному з її рівнів.

Значне місце в книжці відведено розглядові такої вузлової проблеми гносеологічного аналізу буденної релігійної свідомості, як відношення суб'єкта до об'єкта. Автор показує, що релігійне подвоєння світу на природний і надприродний виступає як специфічне відображальне відношення і як відношення суб'єкта до об'єкта (предмета) вірувань — до надприродного. Тут привертає увагу висновок про те, що образи надприродного, будучи продуктом відображального релігійного відношення, мають емпіричний зміст і належать до сфери буденної релігійної свідомості. Теоретичне в релігійних уявленнях надприродного, на відміну від ідеалізму, — не результат відображальної діяльності самої релігійної свідомості, а наслідок релігійного осмислення здобутків теоретичного мислення в безрелігійній сфері (див. стор. 86). Така думка в атеїстичній літературі не зустрічалась.

Особливості буденних релігійних уявлень про надприродне переконливо розкриті на основі аналізу видових ознак надприродного — віри в його реальне існування, і в його визначальний вплив на людину та навколишню дійсність, його уособлення. При розгляді цього питання гармонійно поєдано загальногносеологічний і конкретно-соціологічний підхід. І це не може не зацікавити. Хоча, правда, автору можна зробити закид, що конкретно-соціологічний аналіз не скрізь так вдало доповнює загальносоціологічний, як у даному випадку.

Автор виділяє дві основні форми релігійного уособлення: чуттєво-конкретну, в якій надприродне виступає в образі конкретної особи, і загальносхематичну, для якої характерними є уявлення про бога як

особу взагалі. Зіставляючи дані конкретно-соціологічних досліджень з даними етнографії про характер релігійного уособлення в порівняно недалекому минулому, Б. О. Лобовик звернув увагу на те, що питома вага загальносхематичних поглядів на надприродне останнім часом різко зростає. Але аналіз різновидів цих поглядів і причин їх поширення слід було б продовжити, з тим щоб глибше з'ясувати тенденції буденної релігійної свідомості, пов'язані з поширенням загальносхематичних уявлень про надприродне.

Спеціальний розділ праці присвячено виявленню ґносеологічного «механізму» появи релігійних вірувань, зокрема аналізу тих сторін процесу пізнання, з якими найбільше пов'язана можливість появи буденної релігійної свідомості. Тут об'єктом розгляду стали три малодосліджених питання: абсолютизація суб'єктивного боку чуттєвих образів, зв'язок буденних вірувань з елементарною абстракцією і роль фантазії у створенні образів буденної релігійної свідомості, тобто умови перетворення в процесі пізнання фантазійних образів у образи фантастичного, надприродного. У літературі, присвяченій ґносеологічному аналізу релігійної свідомості, першому питанню досі фактично не надавалось уваги. І показ автором того, як у процесі абсолютизації суб'єктивної сторони чуттєвих образів, яка кінець кінцем виявляється в тому, що людина буває неспроможною зрозуміти суб'єктивне як форму прояву об'єктивного і усвідомлює суб'єктивну сторону живого споглядання як об'єктивно дану реальність конкретної речі або явища, створюється можливість для перетворення об'єкта пізнання в щось чуттєво-надчуттєве, для уособлення його і формування поняття про нього як про щось надприродне, — є одним з оригінальних моментів книжки.

У монографії змістовно проаналізовано питання про роль елементарного абстрагування у формуванні образів буденної релігійної свідомості. Слід зазначити, що в літературі можливість релігійних вірувань, пов'язана з абстрагуючою діяльністю мислення, нерідко розглядається як явище, тотожне відповідній ґносеологічній особливості філософського ідеалізму. Це не тільки спрочиняється до помилок уявлень, а й заважає з'ясувати специфіку ґносеологічних коренів релігії. Тим часом, як це показано в книзі, буденним віруванням, на відміну від ідеалізму, властиві саме прості, елементарні абстракції, які полягають у «виділенні ознак сумарного ефекту чуттєвого сприйняття і узагальненні їх на основі зовнішньої рядоположеності» (стор. 108). Такі абстракції не ведуть до конкретного в мисленні. Характеризуючись дифузністю пізнавальних образів, невиявленістю необхідних внутрішніх зв'язків ознак і властивостей предмета, емпіричною даністю їх співвідношення, елементарні абстракції, пише автор, створю-

ють можливість того, що явлюване може бути прийнятим за сутність, випадкове — за необхідне, мислене огрублення дійсності легко спрямовується по шляху абсолютизації її уривків, відкривається простір для відриву відносно самостійних асоціацій від дійсності. Аналіз змісту буденних вірувань переконує в тому, що саме з емпіричним роздвоєнням пізнання в елементарних абстракціях пов'язане перенесення суб'єктивно-істотного в позаприродний і позалюдський світ.

Інтерес становить і заключний розділ монографії, де розглядаються особливості модернізму і консерватизму у буденній релігійній свідомості. В спеціальній літературі модернізм і консерватизм релігії аналізується переважно на матеріалах богослов'я. До того ж нерідко модернізм і консерватизм розглядають поза їх взаємодією, що веде до односторонності. Автор аналізує модерністські і консервативні тенденції у взаємозв'язку, з'ясовуючи їх спільні, особливі та виняткові риси, відмінності у їх змісті, формі та спрямуванні на обох рівнях релігійної свідомості. Звичайно, увага концентрується на прояві обох тенденцій на рівні буденному. У розділі дається методика підходу до аналізу того, які сторони релігійної свідомості і якою мірою модернізуються, а над якими бере верх традиції. А це має чимале значення для удосконалення змісту й методики атеїстичного виховання.

Характерною рисою книжки Б. О. Лобовика є полемічність. Автор намагається конкретизувати або розвинути погляди з деяких питань ґносеологічного аналізу буденної релігійної свідомості. Зокрема в заключному розділі ведеться змістова дискусія з приводу атеїстичної оцінки проявів модернізму і консерватизму в буденній і теоретичній релігійній свідомості, тенденцій відмирання релігії, співвідношення релігійних уявлень, здорового глузду і елементів наукового світогляду в буденних релігійних віруваннях. Звичайно, не кожна думка автора, з якою він виступає в полеміці, може бути прийнятна. Але оскільки розуміння дискусійних питань докладно обґрунтовується, то й позиція автора з цих питань в кожному випадку заслуговує на увагу.

З приводу одного недостатньо вивченого питання хотілось би продовжити дискусію. Це стосується перехідних форм релігійних поглядів — від традиційних релігійних вірувань до атеїзму. Автор висловлює незгоду з тією думкою, що люди, пориваючи з релігією, часто йдуть від неї через пантеїстичну, деїстичну і т. п. форми модернізації релігії. Не заперечуючи такої тенденції, він підкреслює, що її не можна ототожнювати з релігійним модернізмом, а тим більше видавати за масовий шлях відходу від релігії (див. стор. 145).

Безумовно, деїстично-пантеїстичні погляди не є єдиним масовим засобом відходу від релігії, але на тих чи інших конкретно-

історичних етапах вони можуть переважати. З іншого боку, прямий перехід від релігії до атеїзму теж не завжди є єдиним шляхом розриву з традиційними релігійними уявленнями. Він був масовим, як правильно зазначає автор, після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і особливо в роки соціалістичного будівництва. Різка зміна старого способу життя викликала і різкі зміни в світогляді та психології віруючих, спричинилася до прямого і масового їх розриву з релігійними організаціями. Правда, це ще не означало, що всі, хто тоді порвав із церквою, повністю перебудували свій світогляд на науково-матеріалістичних засадах. У багатьох з них ще залишився значний вантаж релігійних звичок, традицій і т. п. у свідомості і поведінці. Вони оживилися в роки війни під впливом горя і страждань, що й призвело до посилення релігійності населення в той час. Різкі зрушення в свідомості мас у бік релігійності чи в бік атеїзму відбуваються тільки в умовах різких соціальних зрушень, різкої перебудови

існуючих умов і способу життя. У відносно усталених умовах життя зміни в релігійній свідомості мас відбуваються поступово. В сучасних умовах нашого життя зміни релігійності населення характеризуються переважно дедалі зростаючою, але поступовою еволюцією свідомості і поведінки віруючих до невір'я, а потім і свідомого атеїзму, хоча спостерігається і прямий розрив з традиційними релігійними уявленнями, і безпосередній перехід до атеїзму. Обидві ці тенденції необхідно ретельно вивчати, враховувати в практиці і відповідно до цього коригувати атеїстичну роботу.

Бажання подискутувати з автором з деяких питань викликане не недоліками, а достоїнствами його книжки, оригінальним підходом до розв'язання поставлених складних питань. Монографія Б. О. Лобовика — серйозне дослідження однієї із найскладніших філософських проблем наукового атеїзму.

О. С. ОНИЦЕНКО

Антиісторизм раціовіталізму

Критичний аналіз філософсько-історичної концепції Ортега-і-Гассета

Перемога соціалістичної революції в Росії, гігантський розмах робітничого і національно-визвольного руху докорінно підірвали довір'я до буржуазних ідеалістичних теорій історичного розвитку і прогресу. Революційна перебудова світу, розпочата Великою Жовтневою соціалістичною революцією, вихід на авансцену історії багатомільйонних трудящих мас, їх активне залучення до політичного і культурного життя не вписувались у вузько класове уявлення буржуазної філософської і соціологічної думки про суспільний розвиток і зображались буржуазними мислителями і консервативного і ліберального напрямку як руйнування основ «цивілізованого світу».

Загальна криза капіталістичної системи супроводжувалась кризою буржуазного світогляду, відмовою від тих концепцій історичного процесу, які з'явилися на світанку капіталізму.

Експлуататорські класи більше не задовольняла діалектико-ідеалістична концепція історизму Гегеля, що розглядала історію як діалектичний процес.

Так, різку критику справа викликала гегелівська теорія історичного розвитку. Жало цієї критики цілило у революційні моменти ідеалістичної концепції Гегеля, гальванізувались реакційні моменти його системи. Було піддано критиці і філософсько-історичні концепції позитивізму, фундатори якого (О. Конт, Г. Спенсер, Дж. Ст. Міль) визнавали еволюцію суспільства, певну закономірність в історичному процесі. Буржуазна філософська думка переходить на позиції крайнього ідеалізму суб'єктивістського гатунку з властивими йому елементами ірраціоналізму та еклектики.

На зламі двох століть відомі буржуазні філософи, соціологи та історики намагалися створити філософсько-історичні концепції, які б у нових умовах відповідали інтересам панівних класів. Виникнення цих доктрин диктувалося необхідністю переглянути ідеологічні цінності буржуазного світу, пристосувати їх до нових історичних умов, протиставити дедалі зростаючому впливові марксистсько-ленінської ідеології. Класове призначення їх полягало в тому, щоб паралізувати революційну енергію мас, довести неспроможність марксистської теорії класової боротьби і соціальної революції, обстояти непохитність буржуазного ладу.

Найактивнішими були спроби представників так званої «філософії життя» (В. Дільтей, А. Бергсон, Г. Зіммель та інші) й неокантіанства (В. Віндельбанд, Г. Рікерт), згодом — представників екзистенціалізму, філософської антропології та філософії історії з численними відгалуженнями різних відтінків. Посилаючись на специфіку історичної науки, представники цих напрямів намагались побудувати її методологію на суб'єктивно-ірраціональній основі. Такий підхід неминуче призводив до заперечення наявності причинно-наслідкових зв'язків в історії, закономірностей в історичному процесі.

Виникнення і поширення цих течій в буржуазній філософській, соціологічній та історичній думці, поряд з тенденціями до біологізації та психологізації суспільно-історичного розвитку¹, було суб'єктивно-іраціоналістичною реакцією на матеріалістичне розуміння історії.

У цих концепціях яскраво виявилось прагнення не «розкрити приховане», а «приховати розкрите» — об'єктивний і закономірний характер історичного розвитку суспільства, джерела соціального руху, неминуєність загибелі буржуазного ладу і побудови безкласового комуністичного суспільства.

Згадані філософсько-історичні концепції глибоко позначилися на формуванні світогляду іспанського філософа, соціолога і громадського діяча Хосе Ортега-і-Гассета (1883—1955), зробилися ідейно-теоретичною основою його соціологічних доктрин, які останнім часом набули великого поширення в правлячих колах і дрібнобуржуазному середовищі країн іспанської мови і Західної Європи.

У радянській філософській літературі останніми роками з'явилися праці, в яких з позицій марксизму-ленінізму аналізується зміст, соціальна спрямованість і класове призначення деяких ортегіанських філософських, соціологічних та естетичних концепцій².

Однак, на наш погляд, його філософсько-історична концепція потребує додаткового критичного розгляду.

Хосе Ортега-і-Гассет створив світоглядно-методологічний фундамент і категоріальний апарат своєї філософсько-історичної концепції, скориставшись з окремих положень позитивізму, «філософії життя», неокантіанства і «філософії культури», згодом він впритул наблизився до позицій екзистенціалізму хайдеггерівського гатунку.

У підмурок раціовіталізму, так званої «філософії життєвого розуму», заснованої Ортегою, покладено категорію «життя» як «радикальної реальності», яка за допомогою низки софістичних маніпуляцій і спекуляцій зводиться до поняття «чистої життєвості» (*pure vitalidad*) в бергсонівському розумінні, а в кінцевому підсумку — до індивідуального людського життя в екзистенціональному значенні.

Ортега розглядає життя як «єдину дугу, з'єднуючу Світ і Я»³. З огляду на це життя є первинна і радикальна реальність. Усі інші реальності, дійсні або гадані, тим або іншим чином виявляються в ній. «Виходячи з людського життя як радикальної реальності, — підкреслює Ортега, — ми віддалятимемося від тисячолітньої суперечки між ідеалістами і реалістами і зіткнемося з тим, що Людина і Світ в житті однаково реальні і котрийсь із них не є первинним стосовно іншого»⁴.

¹ Останнє відбилося в роботах російського філософа-ідеаліста Н. Данилевського (1822—1885), автора теорії «емпіричних законів» розвитку народів, яка пізніше перекочувала в праці німецького філософа О. Шпенглера.

² Див. Г. К. Ашин. Миф об элите и массовом обществе. М., 1966; Доктрина «массового общества». М., 1971; Б. Н. Бессонов. Идеология духовного подавления, М., 1971; Н. Д. Бондаренко. Некоторые аспекты проблемы человека в философии Ортега-и-Гассета. — Критика теории «восстания масс» Ортега-и-Гассета. М., 1968; П. П. Гайденко. Экзистенциализм и проблемы культуры. М., 1963; Буржуазная философия в поисках реального содержания исторического процесса, «Вопросы истории», 1966, № 1; Ю. Н. Давыдов. Искусство и элита. М., 1966; В. Б. Карьева-Угрюнович. Реакционность концепции человека в философии Х. Ортега-и-Гассета. «Философские науки», 1964, № 6; А. В. Кукаркин. Буржуазное общество и культура. М., 1970; А. Г. Кутлунин. К критике «третьего пути» в философии Ортега-и-Гассета. К критике современной разновидности теории «принципиальной координации». Критика элитизма Ортега-и-Гассета. Свердловск, 1970; Л. В. Чавчавадзе. О понятии радикального бытия в философии Ортега-и-Гассета. «Машке», 1968, № 4—5; его же. Критика эстетики уродства. «Сабчота хеловнеба», 1968, № 3 (обе работы на грузинском языке).

³ J. Ortega y Gasset. El nombre y la gente. Madrid, 1958, p. 173.

⁴ Ibidem, p. 86.

Спроба ревізувати основне питання філософії привела іспанського мислителя до табору суб'єктивізму й ірраціоналізму, що позначилося на формуванні його соціологічних доктрин і філософсько-історичної концепції зокрема.

Засновник раціовіталізму, його учні й послідовники прагнуть підкопатися під основи матеріалістичного розуміння історії, закласти на ґрунті біологізму, психологізму, суб'єктивізму та ірраціоналізму нове «життєве» розуміння історії.

У чому ж полягає головний зміст «історизму» філософсько-історичної концепції раціовіталізму? Постулат Ортега-і-Гассета «Людина не має природи, а тільки історію» має надати ортегіанському «історизмові» вигляду методологічної настанови, покликаної подолати сучасну кризу в буржуазній філософії, соціології та історії. Як А. Бергсон, пізній М. Шелер і Л. Клагес, Ортега-і-Гассет вважає «історичне» основним виміром людського буття. Він гадає, що людину робить людиною не соціальне середовище, а її індивідуальність, неповторність, історичність, екзистенція. Тому причини історичних змін слід шукати не в економічній чи політичній сферах, а у змінах «біологічної вітальності», в життєвій силі, подібній до космічних сил⁵.

Ортега-і-Гассет переконаний в тому, що протягом усієї попередньої історії «життєва сила» не мала підстав й умов для повного самовияву й автентичного розвитку, скута спершу вірою у боже одкровення, а з часів Декарта — у фізико-математичний, чистий, абстрактний розум. Останньому недоступне пізнання сутності суспільства, яке, так само як і людина, не має раз і назавжди даної природи, а, являючи собою конкретну, живу, вічно змінну реальність, має тільки історію. Тому збагнути сутність суспільства і суспільного розвитку можна тільки за допомогою життєвого, тобто оповідного історичного розуму, досліджуючи різні етапи вияву «життєвої чутливості», структуру, форми і межі певних періодів спільного життя індивідів.

На думку Ортеги, такий підхід до вивчення окремих суспільств рано чи пізно приведе до виявлення якихось загальних закономірностей їхнього розвитку, до узагальнення знань про суспільне життя. Проте єдиним позитивним результатом, здобутим протягом цих досліджень, буде висновок, що всі поняття, які характеризують суспільство, за своєю природою випадкові, докорінно відмінні одне від одного і їхня схожість тільки формальна.

Цим висновком Ортега власноручно розкрив у всій непринадності свій принцип «історизму», його псевдонауковість і безпідставність. Відкидаючи можливість наукового аналізу об'єктивної дійсності загалом і суспільства зокрема, не визнаючи закономірностей у їхньому розвитку, Ортега-і-Гассет сповз до агностицизму та ірраціоналізму.

Для нього історія — це послідовне співіснування індивідів, серія «історичних ситуацій», хоча й пов'язаних між собою, але суто зовнішньою спадкоємністю. Тому історична реальність, яка коріниться у біологічній вітальності і виявляється у кожному новому поколінні у формі якісно неповторної «життєвої чутливості», не підлягає науковому аналізу і вивченню. Через це осмислення внутрішніх зв'язків в історичному процесі, виявлення певних тенденцій і закономірностей в його розвитку не є можливими. Іспанському філософові, як і більшості сучасних буржуазних учених, властиві, за образним висловом В. І. Леніна, «відмовлення від науки, намагання наплювати на всякі узагальнення, сховатися від усяких «законів» історичного розвитку, загородити ліс — де-

⁵ J. Ortega y Gasset. Obras completas, 3-a ed., t. IV, p. 160.

ревами...»⁶. На думку Ортеги, історичний процес позбавлений будь-якої спрямованості, будь-яких загальних закономірностей. «Історія дає нам незчисленні рецидиви занепаду і виродження. І немає жодних гарантій, що в майбутньому не буде можливий відступ назад більш радикальний, ніж усе відоме до цього часу: тотальне зникнення людини і її мовчазне повернення до категорії тварин»⁷,— прорікає фундатор раціовіталізму.

Зведення Ортегою розвитку історії до ірраціонального потоку, позбавленого внутрішньої об'єктивної логіки, є вихідним моментом для заперечення ідеї суспільного прогресу, який він вважає «опієм, дурманом людства». Ортега різко виступає проти буржуазних теорій соціального прогресу. «Прогресист,— пише він,— прикриваючись маскою футуризму, не опікується майбутнім, він упевнений, що воно не приховує в собі ні сюрпризів, ні таємниць, ні суттєвих змін, ні стрибків у бік; переконаний, що світ піде далі прямцем без вороття назад, «прогресист» відкидає будь-який клопіт про майбутнє і цілком занурюється в «остаточне теперішнє»⁸.

Слід зазначити слушність критики іспанським філософом еволюціоністських теорій, що панують на Заході. Вони ж бо намагаються звести суспільний розвиток до суто зовнішньої послідовності подій, позбавити його діалектичної суперечливості, змалювати людську історію як спокійну туристичну подорож, організовану якимсь впливовим агентством⁹.

Але ця критика не має на меті зачепити підвалини буржуазного світогляду. І критик, і критиковані стоять по один бік класових барикад, обстоюють інтереси одного класу — буржуазії. І призначення в них одне — заповнити духовний вакуум, який утворився внаслідок краху панівних свого часу ідеалістичних концепцій суспільного розвитку і прогресу, пов'язати уявлення трудящих мас про майбутнє з розвитком капіталістичного суспільства. Саме це має на увазі іспанський філософ, коли докоряє своєму колезі — буржуазному «прогресистові»-ідеалісту за брак турботи про майбутнє — майбутнє буржуазного суспільства. Саме цієї мети прагне Ортега-і-Гассет, коли нападає на марксистсько-ленінську теорію суспільного розвитку, на діалектико-матеріалістичну філософію загалом.

«Як прогресивний лібералізм, так і марксизм вірять, що всі їхні програми майбутнього здійсняться самі собою, автоматично, неминуче, з астрономічною точністю. Заколисуючи свою свідомість цією ідеєю, вони випустили з рук управління історією, забули про пильність, втратили гнучкість та енергію, і ось життя вислизнуло з їхніх рук, стало непокірним, свавільним й несеться, ніким не кероване, без керма, без твердого курсу»¹⁰.

Ототожнюючи марксистсько-ленінську теорію суспільного розвитку з ідеалістичними, передусім позитивістсько-механістичними концепціями історичного процесу, Ортега не бачив, та й не хотів бачити головне, що становить суть марксистської теорії розвитку — висунену матеріалістичною діалектикою вимогу шукати джерело суспільного руху в іманентно властивих суспільству суперечностях, розглядати породжений цими суперечностями рух не лише як процес кількісного наростання одних елементів й зменшення інших, але й якісний стрибок, перерив

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 176—177.

⁷ J. Ortega y Gasset. El nombre y la gente, p. 46.

⁸ J. Ortega y Gasset. Obras completas, t. IV, p. 169.

⁹ J. Ortega y Gasset. El nombre y la gente, p. 46.

¹⁰ J. Ortega y Gasset. Obras completas, t. IV, p. 168—169.

поступовості, тобто визнати революцію необхідним знаряддям ломки і знищення віджилого суспільного ладу, формою переходу від одного якісного стану до іншого¹¹.

Суб'єктивно-ідеалістичні шори не дали йому змоги побачити, що саме діалектико-матеріалістичний підхід до розгляду історії дав уперше можливість зняти з поняття історичного прогресу багатівікові теологічні та телеологічні нашарування, очистити його від елементів фіналізму, механіцизму та схематизму, розкрити справжню природу і джерело розвитку людського суспільства.

Від перших і до останніх днів свого життя Ортега-і-Гассет виявляв глибоку неприязнь до марксизму-ленінізму, не без підстав вбачаючи в ньому свого головного супротивника. Він боровся з ним, прагнучи спростувати революційне вчення пролетаріату за допомогою своїх соціально-філософських концепцій.

Спостерігаючи величезний, дедалі зростаючий вплив марксизму на розвиток світового соціального процесу, те, як він оволодіває розумом і помислами сотень мільйонів трудящих, організовує і спрямовує їхню революційну енергію, Ортега не наважується кинути виклик йому щиро їй відверто. Його критика марксизму рясніє по-езуїтськи витонченими методами і засобами (навчання у коледжі езуїтів «Мірафлорес дель Пало» не минуло марно).

У статті «Воєнна інтерпретація історії» (1925 р.) Ортега-і-Гассет відзначає, що економічне тлумачення історичного розвитку (тобто марксизм.— *Л. К.*) було однією з найважливіших ідей XIX століття. «Яке чудове світло раптом розвіяло темряву минулого, коли Маркс і його соратники кинули у величезну печеру, виповнену зойками й тінями, факел цієї сміливої ідеї»¹².

Виникнення історичної теорії марксизму, на думку Ортеги, мало величезне значення. «Можна сказати, що від того часу починає існувати те, що заслуговує називатися історичною наукою...»¹³. Він визнає її прагнення довести, що історичне життя має структуру, закон, приховані під «заплутаною і мінливою завісою подій».

Проте реверанси засновника раціовіталізму у бік марксизму на цьому припиняються. Приймаючи можливість застосування марксистського методу до аналізу історичної дійсності наприкінці XVIII—XIX століття, коли «соціальне існування» залежало головним чином від економічного фактору, Ортега-і-Гассет береться довести обмеженість і непридатність марксистської теорії як методу вивчення історії загалом. «Економічна інтерпретація історії, народжена минулого століття, досить добре висвітлює реальність нашої епохи; проте застосовуючи її до інших епох, ми хутко виявляємо її безпідставність»¹⁴.

«Безпідставність» марксистської теорії, на його думку, полягає передусім у надмірному перебільшенні ролі «економічної інгредієнти», у прагненні зробити з неї «єдину справжню історичну реальність» на шкоду іншим — праву, мистецтву, науці, релігії, яким марксизм відводить роль звичайного відбиття і проєкції внутрішнього економічного механізму. Саме в цьому Ортега вбачає невідворотний доказ помилковості марксистської теорії.

За іспанським філософом, історія не спрямовувалась економічними факторами і не складалась з економічної боротьби класів. Та й самі со-

¹¹ Див. П. Н. Федосеев. Ф. Энгельс и диалектика общественного развития. «Вопросы философии», 1971, № 2.

¹² Obras de J. Ortega y Gasset. Espasa-Calpe. S. A. 1932, p. 559.

¹³ Ibidem, p. 558.

¹⁴ Obras de J. Ortega y Gasset. Espasa-Calpe. S. A., p. 559.

ціальні класи не завжди були економічними класами. «У середині історичного європейського циклу, мірою того, як ми віддаляємося од 1800-го року у глиб історії, теорія Маркса неприховано втрачає свою очевидність. Інші фактори, які сьогодні дійсно видаються другорядними, робляться першорядними й активно моделюють історичне тіло»¹⁵.

На підтвердження своєї думки Ортега-і-Гассет звертається до М. Шелера, який відзначав вирішальний вплив на розвиток окремих епох біологічних сил. Ортега стверджує, що існували епохи, де організуючими і спрямовуючими силами в житті суспільства були політичні фактори, династичні інтереси та інше. «У цьому випадку,— каже Ортега,— було б безглуздя домагатись розкрити єдиний незмінний принцип, який був би керманічем людських змін»¹⁶.

Як і його попередники й сучасники з табору ворогів марксизму, що задовольнялись лиш поверховим знайомством з революційним ученням пролетаріату, він звинувачує марксизм в абсолютизації економічного фактору історичного розвитку, в абсолютному економічному детермінізмові, применшенні ролі суспільної свідомості і свідомої діяльності людей. Ортезі невтямки, що К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін, постійно і рішуче виступали проти такої вульгаризації й опошлення історичного матеріалізму, проти тлумачення економічного фактору як єдиного визначального моменту в історичному русі. Вони завжди підкреслювали, що історичний процес — це результат складної взаємодії економічних, політичних, ідеологічних відносин. Залежно від конкретної історичної ситуації ці фактори виявляються, взаємодіють і взаємовпливають, позначаються на ході історії більшою або меншою мірою. Проте вплив економічного фактору в кінцевому підсумку буде вирішальним, оскільки кожне суспільство за притаманним йому політичним ладом базується на певному шаблі розвитку виробництва, обміну і споживання.

Заперечення історичного прогресу, зведення історії до низки змінюваних одно одним поколінь, епох і культур, які виникають, розвиваються, зникають у глибині століть і позбавлені спільної об'єктивної логіки розвитку, зближує Ортегу з буржуазними мислителями, що, як і О. Шпенглер, відкидають «безмежний тривіальний оптимізм» щодо майбутнього, розглядають всесвітню історію як «кругообіг», вічну зміну культур, які мають свої, тільки їм властиві форму, ідею, пристрасть, життя, бажання, відчуття і, кінець кінцем, свою власну смерть¹⁷.

Цей підхід до оцінки історичних явищ розкриває міцний зв'язок іспанського філософа з представниками Марбурзької школи неокантианства, очолюваної німецьким філософом-ідеалістом Г. Когеном, під керівництвом якого навчався 1906—1907 року у Марбурзькому університеті Ортега-і-Гассет.

Що ж пропонує Ортега замість збанкрутих ідеалістичних уявлень про історичний розвиток і суспільний прогрес? Що висуває він як альтернативу діалектико-матеріалістичному поглядові на історію суспільства? Концепцію «генераційного ритму» суспільного розвитку, «конфлікту поколінь» як рушійної сили історичного прогресу; генераційний метод як єдино науковий, на його думку, метод розгляду і вивчення всіх соціальних явищ. Уперше ідея генерацій формулюється Ортегою-і-Гассетом 1914-го року в праці «Стара і нова політика» і набуває закінченого вигляду у працях 20—30-х років: «Тема нашого часу», «Навколо Галілея», «Повстання мас» та інших працях того ж періоду.

¹⁵ Obras de J. Ortega y Gasset. Espasa-Calpe, p. 560.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ О. Шпенглер. Закат Европы. М.—П., 1923, стор. 19—20.

За Ортегою, усі теорії — як суспільного прогресу, так і соціологічні концепції занепаду, загибелі цивілізації,— базуються на «оптичному обмані», що виникає внаслідок «ідеологічної інтерпретації» історії і суспільства. «Помилка» полягає передусім у тому, пише він, «що, дотримуючись певної ідеології,— на мій погляд невірної,— з усієї історії беруться до уваги лише політика і культура і зовсім випускається з виду, що це лише поверхня історії; що історична реальність коріниться у давнішому і глибшому шарі — у біологічній вітальності, у життєвій силі, що подібна до космічних сил: це не сама космічна сила як така, не природна, але споріднена з тою, що колише море, запліднює звіра, покриває дерево цвітом, запалює зірки»¹⁸.

«Тіло історичної реальності», тобто суспільство, має «досконалу ієрархічну анатомію», «порядок субординації», певну залежність між різними класами фактів. За його міркуваннями, зміни економічного і політичного характеру, наявні у суспільному житті, не відбивають глибинних процесів, що відбуваються в ньому. Ці зміни — поверхові, похідні від тих, що сталися у сфері духовній — у світі ідей, моральних та естетичних принципів.

У свою чергу, ідеологія і мораль також — «не є більш ніж наслідком або визначенням радикального відчуття перед життям...»¹⁹. Це «радикальне відчуття перед життям», якому він дає назву «життєвої чутливості» (*sensibilidad vital*), «є первинним феноменом в історії і тим вихідним елементом, який ми повинні визначити для розуміння епохи»²⁰.

«Усі історичні досягнення — наука, політика — беруть початок з певного духу або модальності людського розуму,— підкреслює Ортега.— Ця модальність виявляється пульсацією чи стійким ритмом з кожною генерацією»²¹.

Отже однією з вихідних категорій ортегіанського «генераційного ритму» соціального розвитку стала категорія «життєвої чутливості», вона формує і характеризує певний тип людини, що прийшла у життя, наділена певними здібностями, нахилами і пристрастями, має свій соціальний портрет, відмінний від обличчя представників попередніх поколінь.

Іншим теоретичним стрижнем концепції генераційного методу суспільного розвитку є ортегіанська «перспективістська доктрина точки зору». Вона заперечує об'єктивність людських знань, утверджує крайній релятивізм і плюралізм істини. Згідно з цією доктриною, що виявляється не чим іншим, як репродукцією дільтейвської типології знань, об'єктивна реальність є такою, яку годі побачити у повному обсязі, а лише в одній конкретній перспективі. Тому кожне знання про предмети і явища є знанням з якоїсь певної точки зору. Отже, те, що бачить одне життя, не може бачити інше. Кожний індивід, кожне покоління, кожний народ, кожна епоха, маючи певну «життєву чутливість» і властиву їм душу, твердить Ортега, отримують відповідну порцію істини і марно наполягати, що тільки тому чи іншому індивіду, генерації, народові притаманна істина в цілому, а всі інші помиляються.

Виткати всеосяжну й абсолютну істину, на думку Ортеги, можна, тільки з'єднавши безмежну низку колишніх, теперішніх і майбутніх точок зору. Проте зробити це незмога. Тому кожна точка зору має право на життя, їй притаманна часточка істини.

¹⁸ J. Ortega y Gasset. Obras completas, t. IV, p. 160.

¹⁹ J. Ortega y Gasset. Obras completas, t. III, p. 146.

²⁰ Ibidem.

²¹ J. Ortega y Gasset. Obras completas, t. IV, p. 317.

Ортегіанська «доктрина точки зору» відзначається крайньою реакційністю. Вона правила й править за обґрунтування права на існування будь-якої концепції суспільного розвитку, першої-ліпшої політичної системи, серед них фашистських режимів, що були у Німеччині та Італії і сьогодні є на батьківщині іспанського філософа, в інших країнах, завдаючи без міри лиха та страждань народам. Проповідуючи абсолютистський релятивізм, який наче іржа, роз'їдає всі загальноновизнані норми й обов'язки людського співжиття, ортегіанська «доктрина точки зору» править за теоретичне й юридичне обґрунтування будь-якого злочину. Невипадково праця Ортеги «Тема нашого часу», де ця ортегіанська доктрина викладена найдокладніше, десятки разів перевидавалась в Іспанії і знайшла гарячу підтримку з боку правлячої камарильї. Духовний вплив Ортеги на формування свого світогляду визначав, зокрема, один з фундаторів іспанської фаланги Х. Примо де Рівера. Та й сам Ортега не приховував своєї причетності до виникнення і становлення ідеології каудилізму²².

«Якщо ми візьмемо у всій сукупності еволюцію народу,— говорив Ортега-і-Гассет,— то кожне з його поколінь постає перед нами, як момент його життєвості, як пульсація його історичної сили. І кожне биття має свою особливу, унікальну фізіономію»²³.

Зміна «фізіономії» генерацій зумовлена двома моментами, або, за словами Ортеги, «є справою двох вимірів»²⁴. Перший полягає в тому, що кожне покоління від народження успадковує певний багаж минулого — ідеї, оцінки, норми, інститути та інше, створені попередніми генераціями. Другий — у можливості виявлення своєї власної спонтанності. Ці два компоненти істотно відбиваються на життєвій чутливості поколінь, на формуванні їхніх «точок зору», які ніколи не можуть бути тотожними і збігатися з «життєвою чутливістю» і «точками зору» попередніх чи майбутніх генерацій. Отож, на думку Ортеги, кожне покоління базується на тільки йому одному властивій чутливості, на «органічному репертуарі» внутрішніх нахилів, що означає: кожне покоління має своє покликання у житті, свою історичну місію.

«Проте ця ідея,— підкреслює Ортега,— надає несподіваної енергії і драматизму такому ж елементарному, як і не дослідженому, зміст якого полягає в тому, що в кожному сучасному співіснують три покоління: молоді, дорослі і старі»²⁵.

Той факт, що кожне історичне сучасне, кожне «сьогодні» містить у собі три відмінні один від одного часи, три відмінні «сьогодні», які різняться своєю «життєвою чутливістю», розкриває «динамічний драматизм», конфлікт і колізію, що становлять основу історичної матерії, кожного справжнього сумісного життя²⁶.

«Це є те,— каже іспанський філософ,— що я маю звичку називати основним анахронізмом історії. Завдяки цій внутрішній нестійкості історія рухається, змінюється, обертається, тече»²⁷.

Так Ортега-і-Гассет дійшов висновку, що поняття «генерації» є найфундаментальнішим в історії, «мотором» історичного розвитку, тим «шарніром», на якому обертається історія.

Ідея боротьби генерацій як рушійної сили суспільного розвитку, уперше висловлена Ортегою в 1914 році, протягом короткого відтинку

²² F. de la Mora. Ortega y el 98. Madrid, 1961, p. 181.

²³ J. Ortega y Gasset. Obras completas, t. III, p. 148.

²⁴ Ibidem, p. 149.

²⁵ J. Ortega y Gasset. Obras completas, t. IV, p. 91.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem, p. 92.

часу дістала широкого поширення і визнання з боку багатьох буржуазних мислителів, істориків, політичних і державних діячів, які не без підстав побачили в ній альтернативу діалектико-матеріалістичному розумінню історії, духовну зброю у боротьбі проти марксизму-ленінізму. Дальша розробка теорії «конфлікту генерацій» пов'язана з іменами К. Мангейма, Л. Фойера та інших буржуазних філософів та істориків. Вони вважають, що конфлікт генерацій є загальною темою в історії, він базується на первісних фактах людської природи і є рушійною силою в історії, можливо дійовішою, ніж класова боротьба²⁸.

У цих словах Л. Фойера, як у дзеркалі, відбилася чільна ідея, закладена в ортегіанській доктрині генерацій,— прагнення зняти з порядку денного найзлободенніше питання сучасності — питання класової боротьби — і підмінити його проблемами другорядними, викривити характер історичного розвитку суспільства, звести його до «генераційних» і «сексуальних ритмів».

На думку Ортеги, марксистське вчення про класи і класову боротьбу було правомірне для історичної панорами минулого століття, коли визначальним моментом історичного розвитку була боротьба за оволодіння засобами виробництва, оскільки той, хто ними володів, порядкував у суспільстві. Прагнення аналізувати певний «людський пейзаж», спираючись на вчення Маркса про класову боротьбу, є, на думку Ортеги, довільною екстраполяцією часткового на загальне, неправомірним зведенням часткового методу до загального.

Згідно з теорією «генераційного методу», «історичний рух переривчастий, відмірений кроками — приблизно «п'ятнадцять років, які виражають інтервали генерацій»²⁹. Тому суспільний розвиток не характеризується якоюсь прогресивною спрямованістю, а є серією змінюваних одно одним поколінь, у яких знаходять свій вияв якісно відмінні «життєві чутливості» як певний стан «живої людської субстанції».

Із зміною генерації завершується певний період історичного розвитку. Стрілка годинника відраховує ще одну поділку на циферблаті історії. «...діяльність його (покоління.— Л. К.) поділяється на два періоди, які відрізняються одне від одного за формою: у перший період молоде покоління пропагує свої ідеї, настрої, нахили; у другий — воно приходить до влади і втілює їх у життя. Але наступне покоління на цей час уже несе нові ідеї і смаки, які починають проймає загальну атмосферу. Якщо ідеї і смаки правлячого покоління носять радикальний, революційний характер, то нове покоління — антиреволюційне, тобто по суті — реставраційне за своїм духом»³⁰.

Реакційний зміст і класова спрямованість ортегіанської генераційної концепції очевидні.

Соціальне призначення ортегіанської доктрини полягає в тому, щоб на кшталт маски міфічної Медузи-Горгони приховати справжні рушійні сили історичного розвитку антагоністичного суспільства, прикрасити сутність буржуазного ладу, перенести джерело суперечностей експлуататорського суспільства зі сфери матеріальної у сферу соціальної психології і біології.

За допомогою концепції «генераційного ритму» суспільного розвитку Ортега-і-Гассет намагається позбавити історичного значення усяку соціальну революцію. Бувши виразником інтересів свого кла-

²⁸ F. S. Feuer. The conflict of generations. The character and significance of student movements. N. Y.—London, 1969, p. 527.

²⁹ J. Ortega y Gasset. Obras completas, t. IV, p. 204—205.

³⁰ J. Ortega y Gasset. Obras completas, t. IV, p. 205.

су — буржуазії, заперечуючи загальний прогрес, тобто той, що виходить за межі буржуазного суспільства, Ортега називав Велику Жовтневу соціалістичну революцію в Росії «фарсом», «історичним анахронізмом», отожднюючи її з революціями, в яких «нема жодного прогресу, виправлення дефектів, помилок минулого»³¹.

Але практика історичного розвитку після Жовтня цілком спростувала ортегіанську генераційну доктрину, викрила її наукову безпідставність і реакційну сутність.

Перебуваючи на позиціях ідеалізму, Ортега-і-Гассет не спромігся зрозуміти роль і значення соціально-економічних умов формування, розвитку і загибелі суспільних систем, минушого характеру антагоністичних формацій. Ідеалістична обмеженість його методології не дозволила йому викрити справжні причинно-наслідкові зв'язки суспільних явищ, побачити джерело рушійних сил суспільного розвитку.

Наукова безпідставність ортегіанської доктрини генерацій полягає передусім у нерозумінні діалектичного зв'язку загального й особливого в історичному процесі, у прагненні розірвати їхню єдність, абсолютизувати особливе, замкнути у вузьких межах його неповторності і самобутності.

Ортегіанська філософсько-історична концепція «генераційного ритму» соціальної еволюції згодом трансформувалась у теорію «конфлікту генерацій».

Класики марксизму-ленінізму постійно підкреслювали реальність проблеми взаємовідносин поколінь, необхідність глибокого й усебічного вивчення цих взаємовідносин і форм їх вияву у конкретно-історичних умовах. У вивченні цього питання марксизм-ленінізм виходить, по-перше, з того, що зміна генерацій є необхідним моментом розвитку будь-якої суспільної системи; що життя і діяльність кожної нової генерації зумовлені результатами діяльності всіх попередніх, що «сума продуктивних сил, капіталів і соціальних форм спілкування, яку кожний індивід і кожне покоління застає як щось дане»³², є тою «реальною основою», що служить необхідною передумовою дальшого розвитку суспільства. По-друге,— що ця спадкоємність поколінь є об'єктивною закономірністю історичного суспільного розвитку, яка обіймає всі сфери соціального життя, проте визначальною є спадкоємність у сфері матеріального виробництва, на ній базується спадкоємність в усіх інших галузях людської діяльності. По-третє,— що спадкоємність генерацій діалектична за своєю природою і залежно від конкретно-історичних умов може як сприяти суспільному прогресові, так і привести до регресу, занепаду, реставрації старих суспільних відносин, застою у соціальному розвитку. І по-четверте,— що дуже важливо у розгляді взаємовідносин генерацій,— що у будь-якому антагоністичному суспільстві кожне покоління неоднорідне за своїм класовим складом, включає у себе групи людей, які успадкували соціальний досвід та інтереси різних класів і верств, а це врешті решт визначає їхню соціальну активність і класову спрямованість їхньої діяльності у суспільстві.

У світлі цих положень стає очевидною наукова безпідставність і безплідність ортегіанської генераційної концепції, його «історизму» як філософсько-історичного методу, марність намагання стати вище матеріалізму, намагання, які закінчилися тим, чим і в інших, хто пробував це робити до нього,— філософським ідеалізмом.

«Між різновидностями філософського ідеалізму,— писав В. І. Ленін,— можливі при цьому тисячі відтінків, і завжди можна створити

³¹ J. Ortega y Gasset. Obras completas, t. IV, p. 205.

³² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 35.

тисяча перший відтінок, і авторові такої тисяча першої системки (напр., емпіріомонізму) відмінність її від інших може здаватися важливою. З точки зору матеріалізму ці відмінності зовсім неістотні»³³.

Ортегіанський раціовіталізм — не що інше, як «тисяча перша системка» ідеалізму, зброя в арсеналі ідейних засобів буржуазної ідеології у боротьбі проти марксизму-ленінізму.

* * *

Философско-историческая концепция испанского буржуазного философа и социолога Хосе Ортега-и-Гассета — основателя так называемой школы рациовитализма — вобрала в себя элементы «философии жизни», неокантианства, позитивизма, «философии культуры», экзистенциализма. Своей эклектической по существу концепцией Ортега-и-Гассет пытался преодолеть извечный спор между материализмом и идеализмом.

Несостоятельность «историзма» Ортеги как метода познания социальной действительности в ее развитии заключена в отрицании возможности научного подхода к изучению общественных явлений, выявления каких-либо закономерностей в историческом процессе. Такой подход неизбежно приводит основателя рациовитализма на позиции агностицизма и иррационализма.

Совершенно очевидно классовое содержание и социальная направленность «теории поколений» Ортеги, призванной подменить борьбу классов борьбой поколений. Вскрытие гносеологических и социальных корней философско-исторической концепции Ортега-и-Гассета обнаруживает ее спекулятивность, беспочвенность и несостоятельность.

Л. К. КУЛІЧЕНКО

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 245.

Л. Вітгенштейн і криза позитивістської методології пізнання

Філософські погляди так званого пізнього Вітгенштейна, початок формування яких припадає ще на 30-і роки нашого століття, з часу смертної публікації (помер Вітгенштейн 1951 р.) його праці «Філософські дослідження»¹, стали своєрідною біблією, «системою відліку», стосовно якої не лише в Англії, але й значною мірою в інших країнах англійської мови буржуазні філософи вивіряють правильність обраного ними напрямку. Ідеї «пізнього» Вітгенштейна в сучасній буржуазній філософії — один із головних центрів притягання. У них силкуються знайти якщо не розв'язання, то хоч би таку постановку філософського дослідження, яке дало б можливість за одним махом розрубати гордіїв вузол більшості філософських проблем.

Причина посиленого інтересу до ідей «пізнього» Вітгенштейна копнється у банкрутстві спроб позитивістів ХІХ і першої половини ХХ ст. розгромити філософію як науку і як світогляд. Більшість шанувальників сподіваються на те, що ці ідеї являють собою чарівний ключ, за допомогою якого можна нарешті увійти у нефілософське царство по-

¹ L. Wittgenstein. "Philosophical Investigations". Oxford, 1953.

зитивістського «раю»². Величезна кількість літератури про Вітгенштейна, виданої на Заході останніми роками, явно засвідчує виникнення культу цього філософа³. Однак упадає у вічі, що за офіційним визнанням деяких ключових тверджень Вітгенштейна у працях буржуазних філософів криється різочий різнобій у витлумаченні того, як слід розуміти відображені у них думки, з якими філософськими школами і традиціями вони сумісні й куди вони ведуть.

Хто ж такий «пізній» Вітгенштейн? Філософ теоретичного чи емпіричного складу, біхевіорист чи кантіанець, супротивник суб'єктивного ідеалізму і матеріаліст — чи супротивник будь-якої (як матеріалістичної, так і ідеалістичної) філософської програми? У кожній із висунутих у цих альтернативах тез є як прибічники, так і супротивники. Значну роботу щодо аналізу поглядів «пізнього» Вітгенштейна виконали філософи-марксистки І. С. Нарський, А. С. Богомолів, А. Ф. Бегіашвілі, М. С. Козлова, В. І. Кураєв, В. Лекторський, Е. Й. Беляєв, Ф. Ісмаїлов та інші у нашій країні, а також М. Корнфорт в Англії. Вони дали критичну оцінку різних сторін і загалом філософської програми «пізнього» Вітгенштейна. Але з деяких істотних питань марксистки оцінюють його дещо по-різному і доходять не зовсім однакових висновків.

Так, М. Корнфорт, підкреслюючи емпірично фрагментарний характер «Філософських досліджень»⁴, пише: «...сама ця відмова від теорії і заміна її фрагментарним дослідженням так дратує багатьох сучасних критиків лінгвістичної філософії. Вони хочуть мати теорію для критики, але не можуть знайти її, і, так само, як містер Геллнер, змушені самі вигадувати цю теорію, щоб їм було що спростовувати»⁵. На відміну від нього М. С. Козлова зазначає, що існує «лінгвістична доктрина знання «пізнього» Вітгенштейна», що так само, як і в період своєї молодості, Вітгенштейн шукає розв'язання проблем пізнання у вивченні природи мови і значення мовних висловів»⁶. Отже, М. С. Козлова оцінює погляди «пізнього» Вітгенштейна принаймні як гносеологічну теоретичну доктрину⁷.

Розв'язання питання про теоретичний чи нетеоретичний (емпірично фрагментарний) характер поглядів «пізнього» Вітгенштейна має принципово методологічне значення. Від його правильності залежить не тільки точність установлення марксистського діагнозу суті цих поглядів, але й можливість раціонального пояснення того різнобою у їх оцінці, котрий панує нині у буржуазній філософії, а далі і активної критики їх епігонів — вітгенштейніанців. Аналіз цього питання слухно

² Уявлення про конкретні форми похідних від ідей «пізнього» Вітгенштейна філософських відгалужень читач може дістати у працях: J. O. Urmson. *Philosophical analysis*. N. Y., 1959; M. J. Charlsworth. *Philosophy and Linguistic analysis*. Pittsburg, 1959; "The Linguistic Turn", Ed. by R. Rorty, Chicago and London, 1967.

³ Про розмах культу Вітгенштейна свідчить такий факт. На останньому XIV Міжнародному філософському конгресі (1968 р., Відень) колоквиум, присвячений Вітгенштейну, зібрав рекордну кількість учасників. На цьому колоквиумі виступали М. Блек, Т. Кюнг, Д. Кейтс та ін. (Див.: *Acten des XIV Internationalen Congresses für Philosophie*. Wien, 1968, Band II, S. 233—268).

⁴ Далі позначатимемо скорочено — «Дослідження».

⁵ М. Корнфорт. *Марксизм и лингвистическая философия*. М., 1968, стор. 299.

⁶ М. С. Козлова. *Концепция знания в философии Л. Витгенштейна*. У кн.: *Современная идеалистическая гносеология*. М., 1968, стор. 276, 278. Розрядка моя. — Г. З.

⁷ Автор цих рядків 1964 р. писав про «пізнього» Вітгенштейна: «...він викладає певну теорію пізнання, точніше «теорію незнання», біхевіористський агностичизм» (Г. А. Занченко. *Анализ современного языка и современные формы позитивизма*. «Вопросы философии», 1964, № 12, стор. 104).

почати із зіставлення поглядів «раннього» Вітгенштейна — періоду написання «Логіко-філософського трактату»⁸ та «пізнього».

Чи було два Вітгенштейни?

Таке парадоксальне запитання задають ті буржуазні філософи, котрі ставлять під сумнів або заперечують кардинальну різницю філософських програм Вітгенштейна, викладених у «Трактаті» і в «Дослідженнях». П. Вінч, наприклад, заявляє: «Одна із моїх головних цілей полягатиме у спростуванні поширеного погляду, який мені уявляється глибоко помилковим, що ми маємо двох різних філософів: «раннього Вітгенштейна» і «пізнього Вітгенштейна»⁹.

Щоправда, коли питання ставиться конкретно, — як порівнювати «Трактат» і «Дослідження», обстоюючи тезу про єдність вітгенштейнівської філософії, — то виявляється, що більшість буржуазних філософів виходить із порівняння лише окремих моментів, сторін і положень цих праць. М. Блек за основу для зіставлень бере питання про характер мови, яка була об'єктом, метою аналізу, і доходить висновку, що і в «Трактаті» і в «Дослідженнях» аналізу піддається буденна мова. Мета аналізу — розкрити плутанину, породжувану буденною мовою: «Отже, головне філософське завдання подати сховану плутанину відкрито... — перетворити логічну наївність у логічне усвідомлення, як можна було б висловитись. Ця важлива і дуже впливова концепція філософського методу Вітгенштейна ніколи не заперечувалася у його пізній праці, хоча він зрештою оцінив концепцію унікальної логічної форми (форми дійсності, відображуваної у мові) як глибоко помилкову»¹⁰.

Х. Айшигаро, порівнюючи у працях Вітгенштейна категорії «наймаєнвання» і «застосування», твердить, що «...головна різниця між «Трактатом» і «Філософськими дослідженнями» полягає не в наявності або відсутності поняття «застосування», а в тому, що в «Трактаті» поняття «застосування» (дано) менш вичерпно, ніж у «Дослідженнях». Це означає, що в «Трактаті» Вітгенштейн цікавиться проблемою ролі тих висловів у мові, які він розглядає тільки щодо такої мети мови, як встановлення істини»¹¹. У зв'язку з наведеними аргументами конче потрібно звернути увагу на те, що окремі зіставлення самі по собі ще не можуть бути підставою для висновку про теоретичний чи емпірично-фрагментарний характер ідей «пізнього» Вітгенштейна. Річ у тому, що такі зіставлення (тоді, коли вони зроблені коректно) — тільки одна із передумов розв'язання принципового питання про відмінні і спільні риси «Трактату» і «Дослідження», а саме це питання має розв'язуватися на основі оцінки пояснень природи філософії у згаданих працях.

«Трактат» — вітгенштейнівський варіант філософської доктрини логічного атомізму, що її, як відомо, розробляв також і Б. Рассел. Стосовно природи філософії Вітгенштейн заявляв, що вона є логічним проясненням думок: «...Філософія не теорія, а діяльність... Результат філософії — не якась кількість «Філософських речень», а прояснення речень»¹². Тут ми маємо цілком рішуче заперечення права філософії

⁸ Далі позначатимемо скорочено — «Трактат».

⁹ P. Winch. Introduction: The Unity of Wittgenstein's Philosophy. In "Studies in Philosophy of Wittgenstein", L., 1969, p. 1.

¹⁰ M. Black. A Companion to Wittgenstein's "Tractatus", N. Y., 1969, p. 159.

¹¹ H. Ichiguro. Use and References of Names. In "Studies in the Philosophy of Wittgenstein", L., 1969, p. 21.

¹² Л. Вітгенштейн. Трактат. § 4. 112.

бути світоглядом і наукою, отже, права бути теорією. Але іншою, не менш істотною рисою розуміння природи філософії у «Трактаті» була ідея не лише можливості, але й необхідності обґрунтування логіко-мовної моделі «відображення» стану речей у світі, доведення онтології світу. Ця ідея, незважаючи на абсолютизацію обраної Вітгенштейном моделі і помилкове її трактування часто-густо в дусі апіоризму, є філософсько-теоретичною. Вона перебуває у прямій суперечності із цитованим вище положенням «Трактату».

У світлі цієї суперечності слід розуміти неусувну для автора «Трактату» потребу висловлювати філософські положення (іноді соліпсистські) і його непереконливі виправдання з приводу даної ним інтерпретації і використання філософських положень. Виправдання зводилися до того, що філософські висловлення — своєрідна драбина, яку можна відкинути, коли по ній піднялися до відповідного пункту міркувань. Отже, у «Трактаті» ставлення його автора до філософської теорії можна підсумувати таким чином. 1) Визнається, що філософія як теорія неможлива; 2) у суперечності з першим положенням розвивається теоретична логіко-атомістична концепція знання і відповідна їй онтологічна теорія; 3) у цьому зв'язку формулюються філософські положення. Отже, по суті ми маємо напівпозитивістську, непослідовну програму, яка реалізується на основі аналізу наукового, теоретичного знання. Битва з філософією як теорією відбулася на плацдармі науки, теорії.

Як же Вітгенштейн розуміє природу філософії у «Дослідженнях»? Ось деякі вихідні його ідеї: «Філософія є битва проти затьмарення нашого розуму за допомогою нашої мови»; «...те, що ми робимо, має полягати у поверненні слів із їх метафізичного до їх повсякденного застосування; «коли я говорю про мову (слова, речення і т. д.), я маю говорити про повсякденну мову»; «філософія... лише все таким, яким воно є»¹³. Зіставляючи ці положення з розумінням природи філософії у «Трактаті», бачимо як спільне, так і відмінне. Спільним є теза про неможливість філософії («метафізики»). У цьому розумінні настанови як «Трактату», так і «Досліджень» щодо філософії мають позитивістський характер. Але не можна не бачити й істотних відмінностей від колишніх неопозитивістських концепцій.

Якщо у «Трактаті» всупереч запереченню філософії поставлена і розв'язується¹⁴ філософсько-теоретична проблема відображення у мові-знанні онтологічної структури світу, то у «Дослідженнях» трапляється глобальне заперечення філософії. Інша істотна відмінність полягає в тому, що тоді, як у «Трактаті» розгляд філософських проблем і заперечення філософії здійснювалося на підставі обговорення теоретичних проблем наукового знання, у «Дослідженнях» усе це мислиться як результат спостережень над емпіричною багатогранністю застосувань буденної мови на тій підставі, що філософія «ніяк не може перетинатися із дійсним застосуванням мови»¹⁵. Цей результат є також природним наслідком вітгенштейнівської концепції «мовних ігор» і «сімейних подібностей».

Тут ми підходимо до питання про теоретичний статус філософських програм «раннього» і «пізнього» Вітгенштейна у світлі об'єкта дослідження. Річ у тому, що особливості теоретичного статусу філософських програм тісно пов'язані з теоретичним статусом «робочої лабораторії»—

¹³ L. Wittgenstein. "Philosophical Investigations", Oxford, 1953, § 109, 116, 120, 124. Далі позначатимемо скорочено — "Investigations".

¹⁴ Тут ми відхиляємося від результату вітгенштейнівського розв'язання. Цей результат докладно висвітлений у нашій літературі.

¹⁵ "Investigations", § 124.

предмета, в ході розгляду якого намагаються реалізувати філософські цілі. Що ж до «Трактату», то в нашій літературі І. С. Нарський та В. С. Швирьов з цілковитою певністю підкреслили, що в ньому «робочою лабораторією» є наука, теорія науки. І. С. Нарський зазначає, що одне із центральних понять «Трактату» — поняття «атомарних фактів» — розглядається «як базис науки»¹⁶. В. С. Швирьов зауважує, що мета методології і логіки науки у «Трактаті» (як і в працях Б. Рассела) вбачається в тому, щоб «точно розуміти і адекватно використовувати нагороджені уже наукою результати»¹⁷.

Зовсім з іншою ситуацією ми маємо справу в «Дослідженнях». Тут Вітгенштейн відмовляється прийняти бій з питання про природу філософії на плацдармі науки. Обговорення цього питання він намагається здійснити в іншій сфері — сфері буденно-мовної практики. Це прагнення вивести позитивізм з-під ударів теоретичного аналізу цілком симптоматичне. Деякі буржуазні філософи не помічають чи не хочуть бачити цю нову ситуацію і, аналізуючи еволюцію поглядів Вітгенштейна, практично її маскують. Так чинить і М. Блек, коли твердить, що об'єктом філософського аналізу у «Трактаті», як і в «Дослідженнях», є буденна мова. М. Блек та інші філософи, які дотримуються цього погляду, посилаються звичайно на твердження «Трактату»: «Усі речення нашої розмовної мови є фактично, так як (so wie) вони є, логічно повністю упорядкованими»¹⁸, а також на запис, зроблений Вітгенштейном 1915 року у «Замітках»: «Я хочу тільки виправдати невизначеність буденних речень, бо вона може бути виправдана»¹⁹.

Але справжнє значення цих висловлювань полягає в тому, що в «Трактаті» буденна мова цікавить Вітгенштейна лише як одна із передумов і один із фрагментів наукового знання. Той факт, що буденна мова, незважаючи на невизначеність і відсутність явної логічної упорядкованості, функціонує як знаряддя буденного знання, у філософа не викликає сумніву. Але із цього зовсім не випливає висновок М. Блека, що об'єктом аналізу в обох працях Вітгенштейна була буденна мова. Підкреслюючи, що у «робочу лабораторію» — предмет дослідження, у ході аналізу якого у «Трактаті» філософ намагався реалізувати свої філософські цілі, входить поряд з науковою мовою і у зв'язку з нею також і мова буденна, ми разом з тим маємо звернути увагу на якісну відмінність трактування буденної мови у «Дослідженнях» порівняно з ранішими працями.

У «Дослідженнях» Вітгенштейн прагне реалізувати такий розгляд буденної мови, з якого випливав би висновок про неможливість не лише філософсько-теоретичної концепції знання, але й філософії взагалі. Ключ до цієї настанови дає його концепція «мовних ігор», згідно з якою мова — це конгломерат своєрідних форм діяльності людей. «Мовні ігри» (бесіда з питань моралі, накази, звернення з проханням і т. д.) аналогічні іграм у шахи, шашки тощо. Так само, як і спортивні ігри, «мовні ігри» функціонують за своїми особливими правилами. Слова й речення, уживані в тій чи тій «мовній грі», — це інструменти, подібні до молотка, пилки тощо. «Але що ж є спільне у «мовних іграх»?» — питає Вітгенштейн. І відповідає: «Не треба казати «Має бути щось спільне, інакше не називатимуться іграми». — Але

¹⁶ И. С. Нарский. Современный позитивизм. М., 1961, стор. 310.

¹⁷ В. С. Швирев. Неопозитивистская концепция эмпирического значения и логический анализ научного знания. «Философские вопросы современной формальной логики», М., 1962, стор. 289.

¹⁸ «Трактат», 5. 5563.

¹⁹ L. Wittgenstein. "Note-Books", 1914—1916, N. Y., 1961, p. 70.

дивитися і бачити, а чи є щось таке спільне у всіх (іграх), бо коли ви подивитеся на них, то не побачите чогось такого, що є спільним для усіх (ігор), але побачите схожість, відношення і притому цілу їх серію. Повторювати: не думати, а дивитися...»²⁰. Як методичний прийом на якомусь певному етапі дослідження, заклик зосередити увагу тільки на особливостях різних форм функціонування мови міг би бути виправданий. Але як загальна концепція мови, цей заклик позбавляє можливості поставити проблему теоретичного осмислення суті мови загалом. Перед нами — вияв суб'єктивно-ідеалістичного номіналізму і обскурантистське недовір'я до теоретичного мислення.

Незважаючи на те, що «пізньому» Вітгенштейну належить цілком певна заслуга привернення уваги до аналізу «непізнавальних» різновидів використання мови, форма, в якій це було зроблено, а також трактування вживання «пізнавальних» слів і речень буденної мови не тільки спотворюють природу пізнавальної діяльності на рівні буденної свідомості, але й спеціально приурочені, щоб довести неможливість філософського знання. Що стосується форми витлумачення різноманітних «мовних ігор», то вона кристалізується навколо протиставлення: норма і патологія. Нормальним є використання мови у тих «мовних іграх», в яких воно реалізується повсякденно. Патологія — це незаконні спроби застосувати слова буденної мови, щоб висловити філософські положення. Отже, це хвороба. «Головна причина філософського захворювання, — твердить Вітгенштейн, — однобока дієта»²¹, тобто незаконне прагнення до узагальнень. Те, що лишається від філософії, є своєрідним зціленням, терапією: «Немає філософського методу, хоча насправді є методи, подібні до різних терапій»²².

У визначенні філософського аналізу як терапії відображена ірраціоналістична настанова щодо способу подолання не тільки філософії як науки, але й визнання буденного знання як справжнього знання. Річ у тому, що перехід від вивчення мови науки до розгляду буденної мови був для аналізу не просто «зниженням у ранзі». Тут треба врахувати такі міркування. Наука — сфера пізнання, орієнтована не просто на відкриття будь-яких нових знань, а на відкриття знань фундаментальних, істотних, чим вона помітно відрізняється від буденного знання. Але цим відмінність не вичерпується. У науці є не лише специфічні методи й прийоми здобування знань, але й специфічні методи перевірки їх істинності (експеримент, встановлення логічної несуперечливості і т. д.). Водночас, як зауважує А. А. Зінов'єв, «наукові знання можна відрізнити від позанаукових, коли беруться складні форми знань і методи їх набування... Але в науці функціонують і прості форми знань і методи їх здобування...»²³.

Відсутність абсолютної межі між науковим і повсякденним знанням може породити (і часто-густо породжує) ілюзію, що у будь-якому фрагменті діяльності буденної свідомості, де фігурують пізнавальні терміни («істина», «знання» і т. д.), вже здійснюється пізнавальний процес. «Пізній» Вітгенштейн, застосувавши проти цієї ілюзії концепцію «мовних ігор», доходить висновку, що знання неможливе не лише як теоретична здатність до узагальнення, але й як здатність до узагальнення на рівні здорового глузду. Те, що, як звичайно, називається

²⁰ "Investigations", § 66.

²¹ "Investigations", § 593.

²² "Investigations", § 133.

²³ А. А. Зінов'єв. Основы логической теории научных знаний. М., 1967, стор. 5.

знанням, подається як низка розрізнених інструментальних операцій, здійснюваних у рамках «мовних ігор», у яких вживаються пізнавальні терміни. Концепція знання, викладена у «Дослідженнях», — це концепція мислення, що саморуїнується на найнижчому його рівні. Перехід на цей рівень влучно характеризує І. С. Нарський, відзначаючи, що усунення філософії здійснювалося «на рівні мови людей, що мислять по-обивательському та зайняті найпримітивнішою повсякденною діяльністю»²⁴.

На підставі вже сказаного можна зробити деякі висновки щодо проблеми «двох» Вітгенштейнів. Існує збіг в ідеях «раннього» і «пізнього» Вітгенштейна з питання про суть і завдання філософії. Цей збіг лежить як у площині позитивістських настанов на ліквідацію філософії як знання, так і в площині визнання того, що засобом усунення філософії є аналіз мови. Перехід від «раннього» до «пізнього» Вітгенштейна у цьому розумінні не був якісним стрибком, як це, скажімо, було б у разі переходу томізму на позиції неотомізму. Філософська еволюція Вітгенштейна — це рух від однієї форми позитивізму до іншої. Але в рамках позитивізму перехід від «раннього» до «пізнього» Вітгенштейна становить усе ж якісний стрибок, що відображає загальне теоретичне виродження, деградацію цього напрямку. В такому розумінні є радикальна відмінність між «раннім» і «пізнім» Вітгенштейном, існує «два» Вітгенштейни.

Парадокс філософії Вітгенштейна і форми інтерпретації його філософських ідей

Твердження про нетеоретичний, фрагментарно-емпіричний характер філософських поглядів Вітгенштейна призводить до парадоксальної ситуації: коли у «пізнього» Вітгенштейна немає теорії, то його неможливо критикувати, а той, хто має намір його критикувати, змушений приписувати йому теорію. М. Корнфорт у зв'язку з цим парадоксом, характеризуючи Вітгенштейна і його послідовників, доходить висновків: «...лінгвістична філософія зуміла очистити емпіризм від суб'єктивного ідеалізму», «...заборони, накладені на теорію, дозволяють їм... уникнути пасток соліпсизму і водночас обійти матеріалізм», «не маючи ніякої власної теорії, лінгвістичній філософії не варто захищатися від будь-яких нападок»²⁵. Але ці висновки породжують не менш парадоксальні питання: як у такому разі можливі критичні філософські праці про Вітгенштейна (а серед них і М. Корнфорта і ця стаття), як могла лінгвістична філософія очистити емпіризм від суб'єктивного ідеалізму, коли це неможливо здійснити без теоретичного викриття, чи можна пропонувати філософські ідеї так, щоб «уникнути пасток соліпсизму і водночас обійти матеріалізм». Останнє було б можливе або у разі позитивістської програми, яка нарешті «вдалася», або тоді, коли ідеї Вітгенштейна уже не становлять філософії. Але коли позитивізм хибний і «вдатися» не може (а це для марксиста зрозуміло), то лишається один висновок: ідеї Вітгенштейна — не філософські. Але в такому разі питається: як же можливі критичні філософські праці про Вітгенштейна? Коло замкнулося.

Розв'язання цих парадоксів слід шукати в уточненні характеру теоретичного виродження вітгенштейнівської форми позитивізму і у з'ясуванні питання про специфіку побудови філософської концепції

²⁴ І. С. Нарський. Основные понятия и принципы теории познания неопозитивизма. У кн.: Современная идеалистическая гносеология. М., 1968, стор. 115.

²⁵ М. Корнфорт. Марксизм и лингвистическая философия, стор. 11, 298, 309.

«пізнього» Вітгенштейна. Щоб уточнити характер теоретичного виро-дження філософії «пізнього» Вітгенштейна, треба відповісти на пита-ня: а чи був ним зроблений «останній крок», а чи вивів він свою про-граму за межі філософії у тому розумінні, що ідеї цієї програми — уже не філософські ідеї? На це питання слід відповісти: «Ні». Факт теоре-тичної деградації був і в рамках філософської програми. І чи назвемо ми цю програму теорією, чи зібранням афористичних нарисів, суть справи не змінюється. Однак потреба у термінологічній чіткості спону-кає назвати цю програму «теорією» у тому розумінні, що, будучи філо-софською, вона і висновки, що випливають з неї, потрапляють (а не випадають з-під контролю) під філософсько-теоретичний аналіз і кри-тику. Ця теорія є лінгвістичним позитивізмом. І. С. Нарський, підкрес-люючи емпірично-фрагментарний характер «Досліджень», зазначає, що в них «була своя логіка, їх пронизувала єдина методологічна наста-нова»²⁶.

Як же ця логіка реалізується у специфіці побудови філософської концепції Вітгенштейна? Насамперед звернемо увагу на ту обставину, що, переадресувавши проблеми філософії на аномалії природної мови, Вітгенштейн зовні не посягає на право науки робити свою справу. Се-ред різних «мовних ігор» він перелічує і такі, які належать до наукової діяльності: «...утворення і перевірка гіпотез, показ результатів експери-менту в таблицях і діаграмах»²⁷. Не заперечує він можливості і не-обхідності удосконалення буденної мови. Але при цьому заявляє, що «це не той випадок, з яким ми можемо мати справу»²⁸. Розмежувальна лінія дозволених і недозволених удосконалень буденної мови визначає-ться заборонаю на філософські положення, заборонаю удосконалень, які б сприяли утворенню цих положень. Тому цілком логічно, що не тільки в «Дослідженнях», але й у «Записках» і особливо у «Зауважен-нях на основи математики», у зібраннях фрагментів, написаних Вітген-штейном, але відібраних і упорядкованих його видавцями, розглядає-ться низка наукових проблем: основи математики, як такі, відношення між математичними і емпіричними положеннями, логічна і логіко-математична суперечність, співвідношення психологічних і фізіологіч-них феноменів і т. д. Характерно, що і обговорюючи наукові проблеми, Вітгенштейн оперує категоріями «мовні ігри», «сімейні подібності», які у філософській терапевтичній програмі виступають як засоби усу-нення філософських положень: «Правила логічного виведення є пра-вилами «мовної гри»»²⁹.

Усе це не тільки створює видимість включення науки і розв'язань її теоретико-пізнавальних проблем у філософську програму «пізнього» Вітгенштейна, але й ілюзію позитивного теоретико-пізнавального ста-тусу цієї програми. Характер «включень» науки в обговорення способів реалізації філософської концепції Вітгенштейна проливає світло на таку особливість її побудови: для Вітгенштейна характерний рух дум-ки від фіксації певних результатів науки (логіцизм Г. Фреге і Б. Рас-села, інтроспективна психологія, теорія психофізіологічного паралелізм-у і т. д.) до обґрунтування своїх філософських ідей. Для «позитивної», тобто терапевтичної, програми наукові викладки правлять за «негатив-ний» вихідний пункт. Однак, оскільки ці викладки включені у живу

²⁶ І. С. Нарський. Критика гносеологичної неопозитивізму і неопозитивістських концепцій науки. У кн.: Современная идеалистическая гносеология, стор. 114.

²⁷ "Investigations", § 23.

²⁸ Там же, § 132.

²⁹ L. Wittgenstein. "Remarks on the Foundations of Mathematics", Ed by G. H. von Wright. N. Y., 1956, p. 181.

тканину аргументації і в деяких випадках становлять самостійний, тобто незалежний від терапевтичної програми, науковий інтерес, виникає можливість такої інтерпретації, внаслідок якої виклад наукових знань свідомо чи підсвідомо виводиться із філософської теорії Вітгенштейна. Але коли це робиться свідомо, то не тільки фрагменти наукових викладок, але і фрагменти самої філософської програми («мовні ігри», застосувальний принцип значення як спосіб вживання слова і т. д.) інтерпретуються при чіткій фіксації їх місця і ролі у контексті вітгенштейнівської програми. Інтерпретація цих фрагментів може включатися в контекст інших філософських теорій. Такий різновид інтерпретації цілком законний і апробований практикою історико-філософської науки. Наприклад, погляди В. Ф. Асмуса на інтуїцію склалися у ході критичного переосмислення думок про інтуїцію, що є у Р. Декарта та ін., але це не означає ні прийняття картезіанського дуалізму, ні забуття історичного характеру, місця і ролі цих думок у філософії Р. Декарта. В цьому розумінні науково-критичне подолання ідей «пізнього» Вітгенштейна неможливе без використання таких форм інтерпретації. Останні посіли законне місце у багатьох працях філософів-марксистів, зокрема, коли обговорюється застосувальна концепція значення як спосіб вживання знака.

Причиною плутанини у формах інтерпретації філософії «пізнього» Вітгенштейна буржуазними філософами є головним чином те, що вони здебільшого маскують ірраціоналістичний, антитеоретичний контекст його філософської програми. Розберемо у цьому зв'язку один із прикладів такої форми інтерпретації.

Д. Уїздом, який працював разом із Л. Вітгенштейном у Кембріджському університеті, почав популяризувати його «пізні» філософські ідеї ще в 30-і роки, тобто до публікації «Досліджень». Поділяючи положення Вітгенштейна, що філософія — захворювання, розумова «судома», він звертає увагу на те, що, будучи прийнятим без застережень, воно призводить до абсурду. Виникає «...литання, — пише Уїздом, — коли власною справою філософії є усунення труднощів, то чи не буде ліпше, як зробити це за допомогою ліків, які спричиняють до того, що пацієнт цілком забуде скрутне своє становище або принаймні позбавиться важких переживань? Це, звичайно, ніколи не буде зроблено. І те, що ми кажемо про філософські цілі, можна видозмінити так, що не буде більше здаватися, нібито вони призводять до такої абсурдної ідеї»³⁰.

Видозміну філософських цілей Д. Уїздом здійснює, по-перше, способом психо-аналітичного трактування філософських положень, по-друге, розглядаючи їх як лінгвістичні рекомендації щодо нового застосування звичайних слів, як парадоксів, котрі дозволяють «застосовувати мову незвичайно для того, щоб показати незвичайність у нашому звичайному застосуванні (слів)»³¹. В останньому випадку він намагається доповнити вітгенштейнівське трактування філософії як захворювання визначенням наявності у філософських висловлюваннях деяких позитивних функцій. Що ж до трактування філософії як захворювання, то, апелюючи до ідей З. Фрейда, він характеризує філософські висловлювання як вияв психічних розладів. Філософські висловлювання і парадокси, як невротичні розлади і як пряме вираження божевілля, подібні до звичайного божевілля і нервових розладів тому, що філософ «не - діє... Його дії і почуття перебувають навіть у меншій

³⁰ J. Wisdom. *Philosophy and Psycho-analysis*. Oxford, 1953, pp. 41, 42.

³¹ *Ibidem*, p. 177.

відповідності з його словами, ніж дії і почуття невротика»³². Конфлікт слова і діла, за Д. Уїздомом, — один із характерних виявів філософії як психічного розладу: «...Випадковість і Необхідність, Свобода і Божество, Розум і Матерія, Простір і Час — ці слова характеризують у них (у філософських парадоксах.— Г. З.) відчуженість інтелекта...»³³. Ключ до розкриття механізмів виникнення філософії як захворювання він пропонує шукати у фрейдівській концепції підсвідомого. Сила минулого досвіду філософів, як підсвідомий чинник, детермінує філософські висловлювання і контрвисловлювання страху, побоювань і однобоких захоплень. Уїздомівська інтерпретація вітгенштейнівської концепції філософії у світлі розглянутих вище міркувань тільки розширила розуміння філософії як хвороби, надавши цій хворобі психо-лінгвістичного характеру.

Окремо проаналізуємо спробу Д. Уїздома надати філософським висловлюванням позитивної функції. Він доводить, що на відміну від філософів («метафізиків»), які намагаються розв'язувати філософські проблеми науки, скажімо фізики, і приречені створювати «карикатуру фізики», «...професійний академічний метафізик, подібний, наприклад, до мене, як звичайно, обмежує свою увагу повсякденними для нашої практики твердженнями так, що великої небажаної шкоди зробити не може»³⁴. Тут, як і у Вітгенштейна, позитивна функція філософії пов'язується з аналізом повсякденно-мовної практики. Оскільки Д. Уїздом не дав критерію розрізнення філософських парадоксів як психо-лінгвістичних захворювань і як прояснюючих положень, остільки видимість коректного переходу від перших парадоксів до других він огортає у псевдо-діалектичну форму; парадокси, «метафізиків є не просто вираженням божевілля, а також і вираженням нового осягнення специфічності...»³⁵. Єдність протилежностей, як єдність божевілля і прояснюючої функції, — не засіб пізнавального руху думки, а спосіб взаємання на специфічні, ізольовані одна від одної риси мови, які взаємно співіснують. Скажімо, протилежні висловлювання «Я знаю минуле» і «Я не знаю минулого» дозволяють виявити звичайні, але іноді приховані від уваги людей (і в цьому розумінні незвичайні) форми застосування мови. Той, хто твердить «Я знаю минуле», має на увазі можливість за допомогою пам'яті, документів і т. д. поновити картину минулого. А той, хто твердить «Я не знаю минулого», виявляє замасковану у першому слововживанні неможливість безпосереднього сприймання минулого. Уїздомівська діалектика парадоксів — це «маятник», коливання якого фіксують статичні особливості застосування слів і речень, що відрізняються за місцем у лабіринті мови³⁶.

Навіть тоді, коли Уїздом намагається уявити зміну парадоксальних тверджень як якусь подобу руху думки (теза — «ми всі божевільні», антитеза — «ми всі здорові», синтез — «деякі із нас божевільні, а деякі — ні») ³⁷ він пропонує карикатуру на діалектику, «гру в діалектику». Тим більше знаменно, що Вітгенштейн у «Зауваженнях на основі математики» розглядає форми вживання мови, в яких трапляються суперечності, парадокси, як відособлені «мовні ігри»: «Скажімо, ми

³² J. Wisdom. *Philosophy and Psycho-analysis*, pp. 173, 174.

³³ *Ibidem*, p. 181.

³⁴ J. Wisdom. *Paradox and Discovery*, N. Y., 1965, p. 118.

³⁵ J. Wisdom. *Philosophy and Psycho-analysis*, p. 269.

³⁶ Л. Вітгенштейн вважав, що «мова є лабіринтом стежечок», тобто гетерогенною, незв'язаною системою.

³⁷ Див. J. Wisdom. *Philosophy and Psycho-analysis*, p. 263.

дуже часто одержуємо результати наших обчислень через скриті суперечності. А чи робить це їх незаконними? — Але припустимо, що ми зразабсолютно відмовляємося приймати такі результати і все-таки побоюємося, що деякі з них у такому разі могли б зникнути. Добре, тоді в цьому випадку ми маємо ідею, яка могла б служити як модель для нового обчислення. Так можна одержати ідею нової гри»³⁸.

У літературі з логіки і методології науки випадки, коли виявлені в структурі науки суперечності не вдається усунути зразу, зафіксовані з повною виразністю. І оскільки Вітгенштейн фіксує аналогічну ситуацію, з ним можна погодитися. Однак не можна погодитися в тому, що розділи знань, які припускають суперечності, зовсім ізольовані від тих розділів, де вони не допускаються. Сегментація єдиного тіла науки, яка розвивається, на ізольовані «мовні ігри» позбавляє можливості виявити механізм взаємодії формальнологічної несуперечності і діалектичних суперечностей у процесі здійснення «діалектичного синтезу» знань. І як наслідок — мораль: кожен грає у свою гру, один — в «діалектику», інший — у «формальну логіку». Ця ж сегментація закриває шлях до проблеми розробки сучасної типології способів розв'язання діалектичних суперечностей³⁹.

Ще далі, ніж Вітгенштейн, від теоретичної постановки і розв'язання проблеми діалектичних суперечностей виявився Д. Уїздом, бо, за його власним визначенням, парадокси нічого не доводять, а тільки вказують на скриті механізми і особливості мови. Критично підсумовуючи особливості уїздомівської форми інтерпретації філософських ідей «пізнього» Вітгенштейна, слід відзначити, що ні психо-аналітичні ін'єкції, ні псевдо-теоретичні конструкції не оздоровили антитеоретичних настанов філософської програми Вітгенштейна. Але зате ця форма інтерпретації маскує теоретичну слабкість лінгвістичного позитивізму, створюючи видимість потенціальних можливостей поширення сфери застосування ідей цієї школи підключенням в орбіту її інтересів проблем психоаналізу і діалектичних парадоксів.

Близьку до поглядів Уїздма, але таку ж безперспективну форму інтерпретації ідей «пізнього» Вітгенштейна висунув М. Лазеровиць. Вважаючи зміст філософських положень лінгвістичними ілюзіями і химерами, які нібито породжуються підсвідомими імпульсами, він твердить, що «метафізику можна цілком обгрунтовано описати як гру, в яку грають із мовою»⁴⁰. Ця філософська гра, за Лазеровицем, позбавлена власного смислу і у замаскованій формі виявляє підсвідомі імпульси.

А чи свідчить філософсько-теоретичний нігілізм «пізнього» Вітгенштейна, Уїздма, Лазеровиця про їхню нейтральність щодо суб'єктивного ідеалізму і матеріалізму? Ні, зовсім навпаки! По-перше, ці філософи «виводять» із-під удару теоретичні форми філософського суб'єктивізму, по-друге, внаслідок маніпулювання мовою вони нав'я-

³⁸ L. Wittgenstein. Remarks on the Foundations of Mathematics, p. 166.

³⁹ Зазначимо, що під час обговорення книжки І. С. Нарського «Проблема суперечностей в діалектичній логіці», що відбулося на Україні (Одеський університет, 30 вересня 1969 р.), було поставлено дуже важливе питання про розробку докладної типології різних способів розв'язання діалектичних суперечностей (тобто досягнення «синтезів», зведених Гегелем найчастіше до «примирення» сторін розв'язуваної суперечності). Ця типологія має бути побудована або на якійсь одній основі, або на кількох різних, але приведених до вищої єдності. Однак вітгенштейнівська теорія «мовних ігор» виключає можливість постановки і розв'язання цього завдання, і це засвідчує саме те, що така теорія суперечить потребам і тенденціям розвитку наукового пізнання.

⁴⁰ M. Lazerowitz. The Structure of Metaphysics, L., 1963, p. 68.

зують погляд, ніби єдина достовірна реальність, з якою має діло людина,— це світ її мови і тільки. Двадцять років створюють «пізньому» Вітгенштейну на Заході ореол новатора, революціонера у філософії. Але за своєю філософською суттю його програма є однією із найвитонченіших форм філософського суб'єктивізму, що деградує на ґрунті повної відмови від теоретичного підходу до філософських проблем.

* * *

Причиною усиленого інтереса в сучасній буржуазній філософії к ідеям «пізнього» Вітгенштейна явилось банкрутство спроб позитивістів кінця ХІХ і першої половини ХХ віка руйнувати філософію як науку і як світогляд. Превращення побутового мови в об'єкт спеціального аналізу і особливо дослідження «непознаваних» різновидностей використання цього мови, складає непереможну заслугу «пізнього» Вітгенштейна, завдяки формі, в якій це було зроблено, а також завдяки відповідному трактуванню «пізнавальних» слів і пропозицій створило ілюзію розв'язання глибоких філософських проблем в лінгвістичному аналізі. Однак використання вказаних ідей з цією метою виявило не тільки неспроможність спроб ігнорувати «традиційну» проблематику філософії, але і відсутність внутрішньої цілісності і логічної завершеності самої концепції «пізнього» Вітгенштейна.

Г. А. ЗАІЧЕНКО

Наші автори

- ГОЛУБУШИН**
Юрій Сергійович — кандидат економічних наук, завідувачий сектором Економічного науково-дослідного інституту Держплану УРСР
- ЛЕБЕДИНСЬКИЙ**
Юрій Петрович — кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР
- БОГДАНОВИЧ**
Володимир Іванович — кандидат філософських наук, завідувачий лабораторією епістемології та системних досліджень кафедри філософії Одеського державного університету
- КУЛИК**
Валерій Тимофійович — доктор технічних наук, професор, завідувачий лабораторією Інституту автоматичної Міністерства приладобудування і засобів автоматизації СРСР
- УНОМОВ**
Авенір Іванович — доктор філософських наук, професор, завідувачий кафедрою філософії Одеського державного університету
- ГОРАК**
Ганна Іванівна — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних факультетів Київського державного університету
- ФЕДОРЕНКО**
Євген Григорович — доктор філософських наук, професор кафедри філософії гуманітарних факультетів Київського державного університету
- СМОЛЬНЯКОВ**
Олександр Іванович — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри марксизму-ленінізму Полтавського медичинського стоматологічного інституту
- ЛУТАЙ**
Владлен Степанович — доктор філософських наук, доцент кафедри філософії природничих факультетів Київського державного університету
- СВИРИДЕНКО**
Вадим Михайлович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії природничих факультетів Київського державного університету
- ДЕПЕНЧУК**
Надія Павлівна — доктор філософських наук, в. о. завідувачого відділом Інституту філософії АН УРСР
- ПОНОМАРЕНКО**
Юрій Григорович — кандидат філософських наук, працівник Президії АН УРСР
- КОЛОМІЄЦЬ**
Тамара Анатоліївна — аспірантка Інституту філософії АН УРСР
- ДИШЛЕВИЙ**
Петро Сидорович — доктор філософських наук, професор, декан філософського факультету Київського державного університету
- КУЗНЕЦОВ**
Володимир Іванович — аспірант Інституту філософії АН УРСР
- КУЛІЧЕНКО**
Леонід Костянтинівич — аспірант Академії суспільних наук при ЦК КПРС
- ЗАЧЕНКО**
Георгій Антонович — кандидат філософських наук, доцент, завідувачий кафедрою історії КПРС, філософії і наукового комунізму Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту

Редакційна колегія:

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), А. А. АВЕТИСЯН, В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, М. В. ДУЧЕНКО, М. М. ОЛЕКСЮК, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК.

Адреса редакції: 252601, Київ-1, вул. Кірова, 4, редакція журналу «Філософська думка». Телефон 29-10-94.

Технічний редактор *Р. А. Коротик.*

Коректор *Л. М. Шевченко.*

БФ 03122. Здано до складання 18.XI 1972 р. Підписано до друку 12.I 1973 р. Папір № 1, формат 70×108^{1/16}. Друк. фіз. аркушів 8,5. Умовно-друк. аркушів 11,9. Обліково-вид. аркушів 12,75. Тираж 3885. Замовлення К-193. Ціна 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 1 (на українському мові). Научно-теоретический журнал Інститута філософії АН УССР. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции 252601, Киев, ул. Кирова, 4, редакция журнала «Філософська думка». Издательство «Наукова думка», Киев, Репина, 3. Типография изд-ва «Київська правда», Киев, ул. Ленина, 19. Печ. листов 8,5. Условно-печ. листов 11,9. Учетно-издат. листов 12,75. Тираж 3885. Цена 40 коп.